

Tartalom

LX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

2006. FEBRUÁR

FALUDY GYÖRGY: Karoton (Regényrészlet) (Fordította: Orbán János Dénes)	3
GÖMÖRI GYÖRGY: Álomi névjegy; Álmaink cenzúrája; Egy alkalmazkodó filológusra; Ajánlás	6
TARNAI LÁSZLÓ: Nem alszik ki (Annus József halálára)	9
BÁGER GUSZTÁV: Táv-köz-lés; Bemutató antidivat; Alhambra; Iguacu	11
LATZKOVITS MIKLÓS: Laboda és a Nap; A magyarok és a dicsőség	14
SZÖLLŐSI ZOLTÁN: Andante; Maradtam úrfi; Örök; Késérű lélek	23
ACSAI ROLAND: Strucc-farm; naspolyafa; Hibiszkusz-arc	26
PINTÉR LAJOS: tiszavirág	28
TANDORI DEZSŐ: „Ezen a földön mily...?” (A Rossz Reménység Fokának prózája)	30
BÁLINT PÉTER: Kass Jánosról, az elfogultság hangján	36
 <i>Péter László 80 éves</i>	
Péter László köszöntése (O. S.)	43
BARNA GÁBOR: Péter László a népműveltségről	44

TANULMÁNY

SZAKOLCZAY LAJOS: A pokoli torony (Vonások Székely János arcképehez)	50
--	----

HERNÁDI MÁRIA: Egyetemi emlék-nyom-olvasások (Nemes Nagy Ágnes: <i>Az öt fenyő</i> , Ottlik Géza: <i>A Valencia-rejtély</i>)	58
MISKOLCZY AMBRUS: Egy elfeledett Kossuth-monográfia margójára	69
BERNÁTH ÁRPÁD: Felsőoktatásunk a XX. században	80

KRITIKA

GÖRÖMBEI ANDRÁS: Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei (Monostori Imre könyve)	86
JÁNOSI ZOLTÁN: Az emlékezet önarcképei (Ágh István verseskönyvének hátlapjára)	92
BÜKY LÁSZLÓ: Fried István: A névadás lehetőségessége (Nemzetiség, régió, Európa)	100
OLASZ SÁNDOR: A Tiszatáj szolgálatában (Búcsú Annus Józseftől)	103

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

KASS JÁNOS rajzai a címlapon (*Istenem, Uram*, 1976), az 5., 8., 10., 13., 22., 25., 29., 35., 42., 49., 79. és a 99. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

TÁLASI ISTVÁN: Charles Baudelaire: Esti harmónia

FALUDY GYÖRGY

Karoton

(REGÉNYRÉSZLET)

A diakónus felállt, és rövid köpönyegét hátravetette vállán. A fiú erős volt hitében, önfeláldozó készsége nem ismert határt, de a könyörület nem volt erős oldala. Nem tévedett hát, amikor lebeszélte a papságról. De most inkább saját megsértett hiúságát kell leküzdenie. Megvárta, amíg az alázatosság hulláma átfolyt szellemén.

– Itt az ideje, hogy csatlakozzunk Istoth-hoz – mondta. – De mielőtt elindulnánk, elmesélnék egy történetet. Szülővárosomban még mindig virágozik a kürénéi Eratosthenes családja. Már régóta keresztények, és fenntartják régi hagyományukat. Egyikük, a város egyik híres embere, nagyon sokáig élt. Claudius császár uralma alatt született, és Severusé alatt halt meg. Ennek az embernek megadtott az öröm, hogy Szent Pált saját szemeivel láthassa.

– Láta Szent Pált? – kiáltott fel Karoton. – És beszélt is vele?

– Hadd mondjam el úgy, ahogy történt. Amikor gyermek voltam, ismertem egy Theodoros nevű öreg kőfaragót. A szomszédságunkban lakott, és én gyakran látogattam. Theodoros több mint ötven évig faragott domborműveket a gazdagok szarkofágjaira. Aztán nyugalomba vonult, és saját koporsóján kezdett dolgozni. Téglával kirakott udvarán üldögélt egy zsámolyon, és a domborműveket faragta; hol a Kígyót faragta gonoszabbra, hol a Megváltó szamarán stilizált valamit. Körülbelül tíz éves lehettem, és nagyon szerettem nézni, ahogy dolgozott. Egyetlen dolog hozott zavarba, éspedig az, hogy Jézus Krisztusnak frissen beretvált arcot faragott, holott a templomban én mindig szakállasnak láttam. Megkérdeztem Theodorost, miért nem faragott szakállat a Megváltónknak, mire ő válasz helyett elmesélt egy történetet, melyet ő maga is a vénséges Eratosthenestől hallott. Annyira tetszett, hogy mindig könyörögtem neki, hogy mesélje el újra meg újra. Lehet, hogy százszor is hallottam, mielőtt testét abba a gyönyörű szarkofágba tették, és lelke, remélem, az Ősi Menászba szállt. Elmondom most neked úgy, ahogy ő mesélte nekem, a kürénéi Eratosthenes szavaival.

„Húszéves voltam azon a nyáron, amikor apám Rómába küldött egy datolyaszállítmánnyal. Egy keresztény fogadósnál laktam Ostiában, és örültem, hogy a datolyát eladhattam egy helyi kereskedőnek, és nem kellett Rómába, ebbe a szörnyű hangyabolyba mennem. Amikor kipakoltuk a datolyát – egy napi munkába

tellett – visszatértem a fogadóba, és elhatároztam, hogy megjutalmazom magam a jól végzett munkáért, és elmegyek a színházba. A fogadós mondta, hogy Menandrosz két vígjátéka közül választhatok. Az egyik a *Lenyírt hajú lány* volt, a másikra nem emlékszem. Megkértem a fogadóst, hogy jöjjön velem, mert nem ismertem az utat, és ő egy pult mellett álló öregemberre mutatott. »Ő is a színházba készül – mondta. – Görög, mint te, és felebarátunk, de ezerszer méltóbb, mint te és én együttvéve. Nagy megtiszteltetés, ha egy lépést is tehetsz az oldalán.«

Ránéztem az öregemberre, és megrémültem. A feje oly sima volt, akár egy elefántcsont golyó, csak két tincs volt rajta kétoldalt, félig eltakarva a fülét. A szeme sarkától, át a halántékán olyan mély ráncok húzódtak, mintha karddal vágták volna őket. Mélyen beesett, sötétbarna szemei voltak, magas nyergű, görbe, éles és kiugró orra, fogai pedig hosszúk és sárgák. »Azzal az öreg szélhámossal akarsz színházba küldeni?« – kérdeztem a fogadóstól. Ironikusan és diadalmasan mért végig. »Csak ennyit tudsz, te zöldfülű? – kacagott keserűen. – Ki sem tudod találni, hogy ki az?« Felém hajolt és fülembe súgta: »Ez Pál, te együgyű, tarsusi Pál. Igen, ő az, a mi Urunk apostola, és a császár bérgyilkosai egész Rómában keresik, hogy vérét ontsák. De őt nem érdekli. Egész nap prédikál, hirdeti az igét, a kikötőben vagy a piactéren hangoztatja tanításait, vitázik a zsidókkal a zsinagógában, de este lemossa a port és izzadságot, és indul a színházba, egy jót nevetni. Igazán szerencsés vagy, ha elkísérheted. Szaladj!«

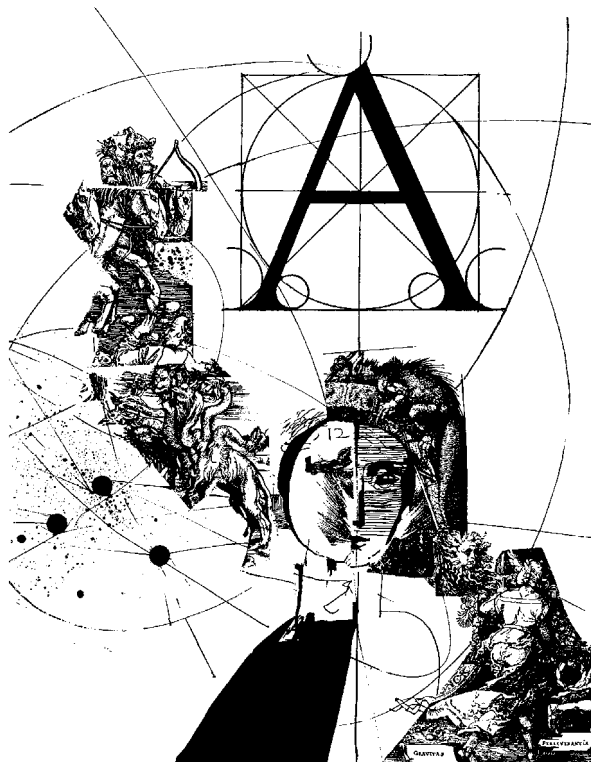
De még mennyire, hogy szaladtam! Amilyen gyorsan csak lábaim bírták. Vele mehetnék, kérdeztem alázatosan, mert bár görög és keresztény voltam én is, mint Ő, de arra sem voltam méltó, hogy lába nyomát megcsókoljam. Jóságosan bólintott, de nem sokat beszélt útközben. Ami pedig engem illet, alig mertem ránézni, de oldalra pillantottam, és megláttam finom kezét és hosszú körmét.

Az egyetlen üres szék, magasan, a perzselő napon volt, de ő kitűnően érezte magát, és cseppet sem zavarta a hőség. Senki sem nevetett annyit, mint ő; jókedvét a körülöttünk ülőkre is átragasztotta, így az emberek többet nevettek vele, mint a színészek. Valahol a színdarabban volt egy mondat: »Kiket az istenek szeretnek, fiatalon halnak meg«, én pedig tudtam, hogy hallottam már azelőtt is ezeket a szavakat, és hirtelen eszembe is jutott, hogy hol. Egy misén, amikor püspökünk Pál egyik leveléből olvasott fel. Mily megalázás, gondoltam: Krisztus tanítványa, és nem szégyell holmi vígjátékból idézni! És szemeim megteltek könnyel.

Előadás után, amikor eljött a frissítők ideje, rám mosolygott és megkérdezte: »Miért vagy oly komor? Nem tetszett a színdarab?« »Isten őrizz! – nyögtem. – De soha sem gondoltam volna, hogy a te társaságodban fogom *A lenyírt hajú lányt* látni. De most, hogy megadatott nekem, hogy Krisztus tanítványa mellett üljek, könnyörgök, áruld el, amennyiben nem vagyok túl méltatlan rá, milyen volt ő?« Ezt kérdeztem szörnyű tudatlanságomban, de ő nem haragudott meg. »Csu-

pán apostola vagyok Krisztusnak és nem tanítványa – mondta szelíden. – Sosem láttam Őt, csak álmaimban, Damaszkuszban. De ismerem Jánost, aki találkozott Vele, és János azt mondta, hogy Megváltónk középtermetű volt és kerek, rózsás arcát göndör és világos haj koronázta. És találkoztam Tamással is, mielőtt elhajózott volna Indiába, és ő azt mondta, mikor megkérdeztem, hogy a mi Urunk szokatlanul magas volt, sápadt, beesett arca, ragyogó kék szeme és rőt, gyér szakáll volt. És amikor Pétertől érdeklődtem Felőle, akkor Péter aranybarna szeműnek és szakálltalan, sima, kerek állúnak írta le a mi Urunkat. Mindegyikük másnak látta Őt, olyanak, amilyenek elképzelték. Úgy, hogy nem kell János, Tamás és Péter szavára támaszkodni. Ha nem tudod elképzelni Krisztust, akkor sohasem fogod meglátni Őt. Ha pedig látni fogod, akkor olyan lesz, amilyenek elképzeled.«”

Fordította: ORBÁN JÁNOS DÉNES

KASS JÁNOS: ARS POETICA (1969)

GÖMÖRI GYÖRGY

Álomi névjegy

Éjjel egy bizonyos H. Allal elküldte nekem névjegyét.
Kicsoda ez az ember és tőlem mit akar?
Gazdag libanoni úr, arany szipkából szív cigarettát,
hajói méltóságteljesen úsznak a kék tengeren.
De az is lehet, elefántcsont-kereskedő Etiópiában,
rabszolgahajcsár, akit csak a gyors haszon érdekel.
A legjobb esetben Londonban képzett lélekelemző,
különös akcentusával kémleli titkaidat.
Bármint is legyen, H. Allalt nem fogadom még-
maradjon meglepetés hol ér utol a halál.

Álmaink cenzúrája

Nemcsak a várható jövő miatt
kell cenzuráznunk az álmokat.
Nem csak azért, mert jóstehetség nélkül
is előre látható, hogy végül
Európából világ-Andorra lesz,
vagy optimistán: globális-Dánia,
de tudatunkban még ott rostokolnak
a közelmúlt rémálmai – még él
az idegroncs Vezér agg titkárnője,
ki nem tudta rávenni Göbbels feleségét,
hogy meg ne ölje összes gyerekét-
élnek talán még Gulágból eleresztett
véneemberek, akiket a véletlen, vagy a sors
mentett csak meg az édes fagyhaláltól-

*ja és a szerbek! hosszasan fenik
rozsdás rohamkéseiket, hogy a más
vallású, vagy bőrű szomszédjukat kinyírják-
mindenről óvatosan beszélj csak gyermekednek,
mert nem hiszi el, hogy a Jó Erő csak ritkán
van a felkent lovagok oldalán
és vannak olyan korok, mikor az önkény
mint a pestis, végigsöpör a gondozott világon...*

Egy alkalmazkodó filológusra

*Filológus ő, aki pontosságra tör,
meg fontosságra – súlyát ha fontra méri,
nyom is a latban! Nemigen latolgat,
leteszi tüstént a garast kór-társai mellett,
akiknek kedvére van a gyűlöletbeszéd-
gyakran-helyezkedő filosz, ki évekig
benyalt a Hatalomnak, most pedig
fennen hirdeti: ő volt az Ellenálló,
„külön klasszis” (mindig utólag bátor)
de aki akkor is „megmondta a magáét”,
jöllehet csak azt recsegte vissza,
amit felülről súgtak, vagy sugalltak,
vagy amit a szél feléje lengetett.*

Ajánlás

Feleségemnek

*Szonettfűzér helyett – Petrarka, Lőrinc nem vagyok –
Fogadd el ezt a néhány versemet.
Nem egyet akkor írtam, amikor bajok
Zúdultak ránk, bántották lelkedet,
És tudtam: én voltam, én, csak én az ok,
Ami miatt nyugalmad elhagyott
S haraggá gyűlt a tűrő szeretet.
Mögöttünk szél-szaggatta hónapok,
Vándoroltunk, szálláshely-koldusok,
Házról-házra. Ez kellett, meglehet,
Hogy elfelejtve szenvedésedet
Bennem találj meg újra otthonod.*

TARNAI LÁSZLÓ

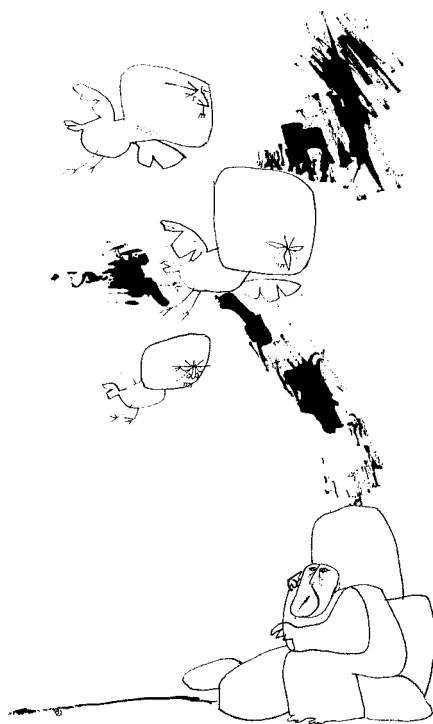
Nem alszik ki

ANNUS JÓZSEF HALÁLÁRA

Melyik cigarettám
csillapítja
tollam remegését
vagy igaz embert
fehér lapok gyászoljanak
amit nem tűr papirosom
mert
Annus József
szemének örök lecsukódásáért
jajszavaimat hívja
Decemberi délután
rádióm ordítása
mindent elnémított
mint az utolsó perc
Pedig képzeletemben
velem szemben ülve
hallottam hangodat
Jóska bátyám
amint szomorúan beszéltél
a kiveszőfélben lévő
emberségről
ami neked egész életedben
megadatott
Mindig
szépen szelíden szóltál
azokhoz is
akik cserbenhagytak
Nem rettentél galádságtól
amikor
nagyyszerű elméd miatt

éles szavakkal célba vettek
megmásított mondataidért
vaksötétben
térdre kényszerítettek
de a lehúzott rolók mögött is
állva maradtál
Jóska bátyám tudtad
nem alszik ki a láng
amit szikrázó szemeiddel
gyújtottál
Decemberi délután
most is lobog
örökre utat mutat
mint lényedből áradó
becsületed

KASS JÁNOS: A PUSZTÁBAN (1976)

BÁGER GUSZTÁV

Táv-köz-lés

Hosszan szemlélem a vonatronsot.
Érdekes.
Lemeztű hasít a légbe,
egymáson kerekék forognak,
üléseit szétlobogta tűz,
egy vécékagyló repedéke még csöpög.
Milyen szép.
Ablakok tükre zöld mezőn,
gyűrűkké hajlított vonalzó,
dombbá összepréselt fények.
Biztonság.
Húsz méter távolból
én, igen: én.
Minden irányba
mehetek.
Mehetek el.

Bemutató antidivat

Kalap hol
virít
szemedben?

Gallér mit
állít
hajadon?

*Bőröd színét
hány cipő
feledteti?*

*Milyen szépséget
rombol
ruha?*

Alhambra

*kalifák basák musztafák
háremként ringó kerti fák*

*csatornában legyezőt visz
csempe fényen elfolyó víz*

*boltívek hajlatán csipkék
zengő vésőkkel kicsipték*

*ősszel nyári nap ha lángol
felragyog a hegy-karámból*

Iguacu

*Kit örök hoztak pénzért,
csónakkal valameddig értek.
Nekik nem jött be.*

*Mi nem jöttünk be - mégis bejött:
remegő vaskorlátok mellett
ördöggel keringve táncolunk.*

*Köröttünk Vízöntő Temploma,
kétirányú permet-eső,
szivárványok hajfonata.*

*Fehér vizek nagy szelleme!
e hatalmas mosógépben
tisztítsd meg a lelkemet.*

KASS JÁNOS: DON QUIJOTE (1967)

LATZKOVITS MIKLÓS

Laboda és a Nap

Magyarország területe 93 030 km². Az ország államformája királyság. A szigorú, de igazságos magyar törvények szerint az uralkodócsalád tagjai, a miniszterek és családtagjaik nem használhatják a tömegközlekedést. Ez a valóban furcsa és az idegenek számára némileg komikus hagyomány sok bonyodalom forrása volt, elsősorban a magyar történelem utolsó évszázadában, minthogy a politikai elit az uralkodóval szembeni lojalitása és szolidaritása okán gyakorlatilag mindenhol elkésett. Az ország legnyugatibb pontja a keleti hosszúság tizenhatodik fokának ötödik fokpercén található, a legkeletibb a keleti hosszúság huszonkettedik fokának ötvennyolcadik fokpercén. E két végpont közti távolságot a miniszterelnök legutóbb két nap alatt tette meg, kisebb pihenőkkel és persze váltott lovakon. A Nap 26 perccel delel korábban Nagyhódoson, mint Felsőszölnökön, aminek 2009. augusztusáig az emberek többsége nem tulajdonított nagyobb jelentőséget.

2009. augusztus 13-án a Nap nyugaton kelt fel, egészen pontosan 5 óra 35 perckor. Mindezt 5 óra 55 perckor és tízmillió ember közül elsőként Laboda vette észre, „az ország lelkiismerete”, ahogy honfitársai nevezték, aki hazája talán legnépszerűbb embere volt, noha nem viselt közhivatalt. A rádió és a televízió csak 7 órakor számolt be az eseményről, melynek fontosságát akkor még nem lehetett megbecsülni. A média hatvan perccel később azt is hírül adta, hogy a fénylő égitest „naprendszerünk messze legnagyobb tagja, egy gáznemű, sugárzó gömb”, hogy „tömege a földének százkilencszereze”, hogy „belseje centrális magra, röntgensugárzási- valamint konvektív zónára osztható, légköre pedig fotoszférából, kromoszférából és a koronából áll”. Az ország aggódó polgárai számára a legmegdöbbentőbb információ mégis az volt, hogy a Nap kizárólag Magyarországon kelt fel nyugaton, hogy a világ összes többi országában ugyanolyan közönséges napfelkelésben gyönyörködhetnek az emberek, mint bármikor korábban. A magyarok szívét büszkeséggel vegyes irigység járta át, ugyanakkor mindenki elismerte, hogy valamit sürgősen tenni kell. Az uralkodó 11 óra 20 perckor kezdődő rendkívüli expozéjában, melyet adását megszakítva minden rádió és minden televíziós csatorna közvetített, nyugalomra intette a népet. Kijelentette, hogy a felelősöket meg kell, és meg is fogják keresni, továbbá arra is figyelmeztetett, hogy eddig még nem történt tragédia, a folyók nem léptek ki medrükből, a Hold nem zuhant a földre („az áldott anyaföldre”), melyen továbbra is stabilan és szilárdan

áll minden épület. Az uralkodó hangja nem remegett, amikor türelemről és összefogásról beszélt, mellyel minden baj orvosolható, és nem remegett akkor sem, amikor alattvalóit az „élet apró örömeinek” további szolid és törvényes kiaknázására buzdította, arra, hogy amennyire csak lehet, ne vegyenek tudomást a furcsa jelenségről, inkább a termeléssel törődjenek, s ha tehetik, menjenek le a strandra. Az uralkodó expozéjának elhangzása után az országban kitört a pánik. Az emberek megrohanták az élelmiszerüzleteket, pokrócokat vásároltak nagy tételben és sátrakat, megtakarításaikat kivették a bankból, és menekültek hada indult nyugat (vagy ahogy sokan mondták: kelet) felé, bár addigra már lezárták a határokat. A Nap az előrejelzéseknek megfelelően 19 óra 33 perckor bukott a horizont alá, mégpedig a keleti horizont alá.

A következő éjszakát egy ország virrasztotta át. A hajnal közeledtével az emberek – vérmérséklettől függően – nyugat, illetve kelet felé fordultak, ezen utóbbiak azonban teljesen hiába, mert a Nap ismét nyugaton kelt fel. A délelőttöt az egész ország végigaludta, egyesek vadonatúj sátraikban, mások saját ágyukban, fittyet hányva minden veszélynek. A Nap pedig nyugaton kelt fel két teljes éven keresztül. A magyarok előbb csak magtanultak együtt élni a veszéllyel, aztán lassan megszabadultak minden szorongástól, a pokrócokat összehajtogatták, a sátrakat lebontották, pénzüket visszarakták a bankba, a különös égi fenomén pedig nemzeti üggyé változott, megértendő és megoldandó problémává, s e probléma megoldását illetően a társadalom apraja-nagyja illetékesnek érezte magát. A parlament által felállított Nap-bizottság három pontban foglalta össze a legsürgetőbb feladatokat: 1, A jelenség tudományos deskripciója. 2, A jelenség magyarázata, illetve következményeinek értékelése. 3, A Nap égi pályájának megváltoztatása.

A kormányzat azonnal intézkedett. Jelentős összegeket vontak el az oktatástól és az egészségügytől, radikálisan felemelték az energiahordozók és a tömegközlekedés árát, az így befolyt tetemes summát pedig (pályázati úton) szétosztották a csillagászok és a meteorológusok között. Új obszervatóriumok épültek mindenütt, gombamód szaporodván elborították az egész magyar hazát, és nagy teljesítményű távcsövek légiói kémlelték az eget napi huszonnégy órán keresztül. Politikusokból és tudósokból álló bizottságok indultak a szélrózsa minden irányába, tajtékzó lovakon vágattak az országhatárig, aztán a fejüket átdugták Szlovákiába, Ausztriába vagy épp Romániába, megállapították, és gondosan feljegyezték, hogy a Nap a mondott országokban kelet-nyugati irányba halad az égen, majd visszahúzták a fejüket, és megállapították, hogy égi pályáját nálunk épp ellenkező irányban rója le. A határozott intézkedések következtében a jelenség tudományos deskripciója elkészült másfél hét alatt. A jelenség következményeinek értékelése és magyarázata céljából a kormányzat pályázatot írt ki, a legizgalmasabb tanulmányokat pedig egy frissen alapított folyóirat tette közzé. A pályázati kiírásban megjelölt célt azonban már nem sikerült elérni másfél hét alatt, az in-

dulatoktól sem mentes vita valójában hosszú hónapokig elhúzódott, és nem hozott megnyugtató eredményt. A Magyar Csillagászok Szövetsége vaskos tanulmányban ismertette a vizsgálatokhoz kapcsolódó megállapításait, melyet a kormányzat által életre hívott folyóirat első számában publikált. E tanulmányban hosszasan ecsetelték, hogy „a Föld évente egyszer kerüli meg a Napot, pályája nem kör, hanem ellipszis alakú, hogy a Nap látszólagos pályája (ennek neve ekliptika) a Nyilas, a Bak és a Vízöntő, a Halak, a Kos és a Bika, az Ikrek, a Rák és az Oroszlán, a Szűz, a Mérleg és a Skorpió csillagképeken át vezet.” A „Napos oldal” olvasói megtudhatták, hogy „a Föld tengelyforgást is végez, egy ilyen fordulat huszonnégy órát vesz igénybe, hogy a Föld tengelye nem áll merőlegesen a földpálya síkjára, ez okozza az évszakok váltakozását, míg a nappalok és az éjszakák váltakozása kizárólag a tengelyforgással magyarázható, bár a hazánk egén látható furcsa fenomén reális magyarázatára még várni kell”. A Magyar Amatőr-csillagászok Szövetsége egy megoldási javaslattal is előállt. Véleményük szerint rakétákat kell szerelni a Napra, méghozzá két ütemben. Igaz, a jelenleg forgalomban lévő ilyen eszközök a Nap felszínén uralkodó 5700 fokalos hőmérsékletében azonnal elpárolognának, ami magától értetődő módon jelöli ki a kormányzat feladatait, nevezetesen a rakéták olyan új generációjának kifejlesztését, mely a mondott hőmérsékletnek biztosan ellenáll. Az első ütemben működésbe hozott rakéták fokozatosan lefékeznék, majd megállítanák a Napot, a második ütemben bekapcsoltak pedig ellenkező irányba tolnák. A Magyar Csillagászok Szövetségének elnöke lakonikus válaszában csupán annyit mondott, hogy nem a Nap forog a Föld körül, amint azt Kopernikus is kimutatta (itt futólag megemlítette a számoszi Arisztarkhosz nevét), továbbá utalt arra is, hogy „a nappalok és éjszakák váltakozása amúgy is másképp magyarázandó, vö.: Napos oldal 2009/1. 46–47.”

Az áremelések miatt nyugtalan magyar társadalom érthető türelmetlenséggel figyelte a vita alakulását, egyrészt, mert a szakmai részletkérdések nem érdekelték, másrészt, mert a várt eredmény továbbra is elmaradt. A kormányzat ekkor kért fel először külföldi szakértőket, de hiába kérte fel őket. A külföldi szakértők egyszerűen nem hitték el a történetet, az Egyesült Államok egyik vezető csillagásza pedig úgy nevetett, hogy közben potyogtak a könnyei. Kijelentette, hogy ennél jobb viccet nem hallott soha életében, de hát a magyarok köztudomásúlag humoros és kreatív emberek, „ld. C-vitamin, Neumann János, Vivaldi és Liszt Ferenc”. A Napos oldal decemberben publikálta annak az olvasói levélnek a szövegét, melynek kapcsán a fénylő égitest ügye egy csapásra politikai kérdéssé változott. A levél írója („pr. br.”) szolid, de magasztos hangon értekezett a magyarság történelmi küldetéséről, arról, hogy minden nemzet különbözik a többitől, ezért a magyar nemzet is különbözik a többitől, tehát végképp itt volt az ideje, hogy a nemzet Napja is különbözzön a többitől. Jó néhány politikai párt és számos szimpatizáns tette magáévá ezt a nézetet, csakhamar divattá vált a felsőruházatra tűzött, Napot ábrázoló kis embléma viselése, a dolgot nem lehetett fél-

reérteni. A liberálisok azonnal reagáltak. Kijelentették, hogy egy civilizált nemzet egyáltalán nem akar különbözni más civilizált nemzetektől, hogy végre mindenkinek meg kell értenie az új idők új üzenetét, miszerint egy nemzetnek nincs szüksége Napra. Nyilatkozatban követelték, hogy a kormányzat minősítse nappalnak az éjszakát és éjszakának a nappalt, „mert minden állampolgárnak természetes joga van úgy az éjszaki munkavégzéshez, mint a nappali pihenéshez”. E felfogás képviselői is emblémát viseltek a felsőruházaton, mely a teljes napfogyatkozást ábrázolta, amit szintén nem lehetett félreérteni. Az uralkodó ismét nyugalomra intette a népet, és ekkor avatkozott a vitába az esztergomi érsek is.

Szavai messzire elhallatszottak a katolikus szószékekről, úgyhogy 2010. májusának első vasárnapján újra félelem és megbánás töltötte el a hívek szívét. A főpap hírül adta mindenkinek, hogy a természet titkai kifürkészhetetlenek, és végső soron örökre hozzáférhetetlenek a törékeny emberi képzelet számára, amit a magyar csillagászok tökéletes kudarcra is egyértelművé tesz. Mert a világ valójában hatezer évre teremtetett, bármit is beszéljenek önhitt geológusok. Az első kétezer év Mózesig tartott, a második Krisztus születéséig, és a harmadik (tudniillik tíz évet az Úr szándékait keresztezni igyekvő protestánsok csaltak a történelemhez), tehát a harmadik lassan szintén véget ér, és hát ez az, amit nem lehet félreérteni. A protestáns egyházak közös nyilatkozatban tiltakoztak. Közölték, hogy „soha semmiféle tíz évet nem csaltak hozzá a történelemhez”, különösen nem az Úr szándékainak keresztezése céljából, hogy egyáltalán nem lesz világvége, legfeljebb csak részleges, tehát semmi ok a pánikra. Az első év eltelte után persze akadtak olyanok is, akik részben a nyugalom helyreállításának nem titkolt szándékából, részben nyilvánvaló kényelmi megfontolásokból legszívesebben lemondtak volna a korrekt magyarázatról. Egyszerű megoldást javasoltak. Nyugatot ezután nevezünk keletnek, keletet nyugatnak, a közlekedésben pedig vezessük be a balkéz-szabályt. E békés elmélet sok követőre talált (kuriózumképpen hadd hivatkozzunk Richard Wiliam Southern „A nyugati társadalom és az egyház a középkorban” című könyvére, melyet a Gondolat Kiadó „A keleti társadalom és az egyház a középkorban” címmel és nem változtatlan szöveggel újra publikált), viszont jó néhány komoly közúti baleset okozója volt. Ráadásul a keleti (azaz nyugati), illetve a nyugati (azaz keleti) orientáció kérdése érzékenyen érintette a magyar politikát, és ez újabb konfliktusok kiindulópontja lett.

Mindezen idő alatt Laboda végig hallgatott, csaknem két teljes éven keresztül. Személyét ugyan általános tisztelet övezte országszerte, ami racionális okokkal tulajdonképpen kevésbé magyarázható, szava valóban sokat számított volna, de ő mégis hallgatott. Amikor 1963. május 13-án Szegeden, Magyarország tündöklő metropolisában meglátta a napvilágot, az emberek azonnal suttozni kezdtek, később pedig teli torokból kiáltották örömmittasan, hogy „megszületett Laboda, az ország lelkiismerete”. Csakhogy Laboda az ország negatív lelkiismerete volt, ami eleinte sok nehézséget okozott. Ha a néhány hónapos kisfiúnak fáj a hasa, akkor

minden magyar ember ágyba hanyatlott, felhúzott térdekkel nyögdecselet néha órákon keresztül, ha viszont a gyermek éhes volt, akkor egy egész országnak korgott a hasa. És nem Laboda volt azért éhes, mert egy egész országnak korgott a hasa, hanem azért korgott az ország hasa, mert Laboda éhes volt. Ha Laboda nevetett, mindenki vele nevetett. Temetésen a gyászoló hozzátartozók, műtét közben az agysebész, a magyar labdarúgó válogatott a letaglózó vereség után, és vele sírt mindenki, ha sírt. A kalauz és a buszsofőr, tolvajok a betörés kellős közepén, és vámosok bögtek üvöltve az útlelél lepecsételésekor. A dolognak ugyanakkor voltak pozitív oldalai is. Amikor elolvasta az első könyvet, a nemzet okosabb lett egy kicsit. Az első gimnáziumi év végére minden magyar ember ismerte a latin deklinációk teljes rendszerét, és kívülről szavalta a coniugatio perifrasticát, bár néha az is előfordult, hogy dagadt képű fogorvos látta el jajveszékelve dagadt képű pacienseit. Hát így volt Laboda az ország lelkiismerete. Ha néha elhagyta Pécskai utcai otthonát, s besétált a városba, gyakorlatilag megállt a forgalom. A gépkocsik túlköltek, iszonytató hangerővel, a járókelők pedig a jellegzetes „szitty-szitty” kiáltást hallatva ugrándoztak a jobb lábukon, bal kezükkel pedig a fejük tetejét csapkodták az ősi magyar szokások szerint. Az alapvetően félénk, visszahúzódó Labodát félelemmel töltötte el megdöbbentő népszerűsége, úgyhogy csak ritkán mozdult ki otthonából, ugyanakkor pedig megtanulta, hogy felelősséggel tartozik övéinek. Megtanult nem sírni, és nem nevetni. Megtanult beszélni, és nem beszélni. 1998. május 13-án nősült, az ország érdekeit tartván szem előtt, felesége a csodálatos szépségű Szabó Mária két gyermekkel is megajándékozta őt, és a gyermekek születésekor az egész haza visszhangzott a jókedvű dalolástól.

Pedig az ország lelkiismerete nem volt boldog. A sors által ráért feladat iszonytató súllyal nyomta a vállát, és ez a teher felemésztette minden erejét. Huszonöt évesen már teljesen ősz volt, hosszú, fehér szakállát pedig háromszor tekerte a dereka köré, és szinte állandóan hallgatott. Aztán a Napos oldal rövid beszámolóban tudatta (a forrás megnevezése nélkül), hogy azon az emlékezetes augusztus 13-án a furcsa fenomént az ország lelkiismerete észlelte először, amiről különben Laboda is a folyóiratból értesült. Akkor Laboda a lelkébe nézett. A lelkében egy hatalmas tengert látott. A tengerben egy szigetet. A sziget közepén egy kutat, a kút mélyén egy követ, a kő alatt egy papírlapot, rajta a megoldással.

2011. május 13-án, déli tizenkettőkor az ország előkelői a Mátra legmagasabb pontján vállukra emelték a pajzson álló Labodát. Állítólag háromszázezer ember volt jelen, meg a frontra állított Peavy-hangfalak, tizenhatezer wattos, félelmetes hangerő. Laboda a kezébe vette a mikrofont. Hosszú, ősz hajába, hosszú ősz szakállába bele-bele kapott a szél, még várt egy kicsit. Belenézett a lelkébe, a tengerbe, a szigeten a kútba, a kő alatt a papírlapra, és nem remegő hangon felolvasta a feliratot: „Ó, Nap, bocsáss meg nekünk, és égi pályádat járd úgy az égen, ahogy jártad korábban is, pardon.” Ami ekkor történt, azt elmondani alig

lehet. Mert a Nap megállt az égen, egy pillanatra tétovázni látszott, de aztán elindult nyugat felé, és szem nem maradott szárazon. (A szomszédos országok lelkiismerete persze furcsa felfedezést tett ugyanekkor.)

A magyarok és a dicsőség

A magyarok népéről egyrészt köztudott, hogy újszülötteik nem egyszerűen felsírnak a születés pillanatában, hanem – sírás helyett – az ősi „szitty-szitty” kiáltást hallatják (lányok és fiúk egyaránt), másrészt köztudott az is, hogy e nép kebelében a dicsőség olthatatlan szomjúsága ég. Jól példázza ezt az úgynevezett „eisenachi vereség”, melyet a magyarok történelmük legdicsőségesebb vereségei egyikének tartanak, s a mai napig könnybe lábadt szemmel beszélnek róla. Az eisenachi dicsőséges vereség története pedig a következő:

Miután őseink a 9. század végén birtokba vették atyai örökségüket, s igen csinosan berendezték Attilától, a hunok nagy királyától rájuk testált birodalmukat (hatalmas városokat építettek mindenfelé, széles sugárutakban, ápolt parkokban gyönyörködhetek a külföldiek, megcsodálhatták a színházakat és a honfoglalás emlékeit őrző múzeumot), tehát mindezen országépítő munkálatok végeztével őseink haladéktalanul hozzáláttak a dicsőség kereséshez. A dicsőséget külföldön keresték. Hadjáratot vezettek Lombardiába, eljutottak a régóta látni vágyott Velencéig, s a Brenta folyónál feltűnően lovagias ütközetben győzték le Berengár királyt. Aztán rátörtek Bajorországra (a Fischa parti lakoma hírét ki ne hallotta volna), majd a szászokkal ismertették meg a magyar kézíjak használatának trükkjeit, de jártak Tübingiában, Burgundiában, megsemmisítették az Atlanti-óceánt, egyszóval bebarangolták egész Nyugat-Európát. (Egyéb kalandjaikról – lévén közismertek – most nem beszélünk.)

Eisenach városához dicsőségkereső őseink Galliából hazatérőben jutottak el, egészen pontosan 7007 harcos, a dicsőségre leginkább szomjazók, minthogy a Rajnán való átkelés után a főszereg a svábok otthonát rohanta le. A mondott 7007 harcos közül 7000 egyszerű közkatona volt, 7 külön ezredbe beosztva, s mindegyik ezred fölött egy-egy kapitány parancsnokolt. E hét kapitány nem keverendő össze a honfoglaló hét kapitánnyal, úgymint Árpáddal, Szabolccsal és Gyulával, Kunddal, Lélel, Örszel és Vérbulcsuval. A magyar történelem furcsa paradoxonja, hogy az eisenachi hét ezredes eredeti nevét nem ismerjük. A Merseburgi Krónikában megőrzött névalakok túlságosan olaszosnak látszanak, bár az is lehet, hogy a magyar katonai vezetés a hosszú itáliai hadjáratok során romanizáló-

dott ennyire. A Merseburgi Krónika mindenesetre a kapitányok nevét a következő sorrendben említi: „Alessandro, Bartolomeo, Caio, Domenico, Ettore, Federico és Gregorio”. Alessandro az események idején feltűnően fiatal. Alig tizenkilenc éves, s hogy máris ezredesi rangban szolgált, az kizárólag elképesztő vakmerőségével magyarázható. Előnyös pozícióból például elvből nem vezette rohamra katonáit soha, s hátrányosból is csak akkor, ha legalább háromszoros volt a túlerő, amivel szembe kellett néznie. Bartolomeo ezzel szemben öreg volt, „legalább száz éves” – ahogy a Krónika fogalmaz –, az ütközetekben személyesen nem vett részt, inkább hátulról irányított. Állítólag ravasz volt, mint a róka, és hihetetlenül kegyetlen, rendszeresen ivott haldokló ellenségei véréből, és hiányzott minden foga. A szelíd Caio bolondult a nőkért. A foglyok közül kizárólag a férfiakat és a gyerekeket végeztette ki, rabnőit (gyönyörű hajadonokat és vénségesen vén, púpos asszonyságokat) szekerek egész légiója szállította az előrenyomuló sereg után, és a feljegyzések tanúsága szerint e rabnők akkor sem szöktek meg őrzőiktől, ha erre módjuk adódott. Domenico rendkívül szép és rendkívül ügygyű férfi hírében állt. A verekedés zűrzavarában képtelen volt megkülönböztetni ellenséget és barátot, egyformán csépelte mindenkit, halálos sebeket osztva mindenütt, amerre járt, bajtársai azonban istenítették, mert feltűnően jól bírta a bort. Ettore szárnyakat viselt a hátán. Nem fehér angyalszárnyakat, hanem szürkésbarna denevérszárnyakat, melyek a háta közepén, a gerinc vonalától egy-egy tenyérnyire eredtek, és az ellenség úgy félt tőle, mint a tűztől. Pedig nála jámborabb embert nem hordott a hátán még a föld. Mindig teljesen fegyvertelenül rohant az ütközetbe, nagy, barna szárnyait kétségbeesetten csattogatva könyörgött mindenkinek, hogy azonnal hagyják abba, mert valaki mindjárt megsebesül. Federicónak hiányzott a bal füle, a bal szeme, a bal karja és a bal lába, amiért is hosszú, ősz szakállát háromszor csavarta fehér harci ménje karcsú nyaka köré, hogy le ne essen, bár egyszer így is lezuhant, egy frank kopja ütötte ki a nyeregből, megbokrosodott paripája pedig mérföldeken át vonszolta maga után, de ő csak nevetett, mert nem akármilyen fából faragták. Gregoriónak nem volt semmilyen jellegzetes tulajdonsága, gyakran saját katonái sem ismertek rá, ami néha kisebb konfliktusokhoz is vezetett, bár komolyabb baj nem történt soha.

Eisenach lakói meglehetősen barátságtalanul fogadták a magyarok hadseregét, bezárkóztak a város erős falai mögé, ahol jelentős élelmiszerkészletet halmoztak fel, maguk bontották le házaik tetejét, elástak, vagy pincébe hordtak minden éghetőt, egyszóval felkészültek az ostromra, nem is annyira a maguk, inkább a megígért segítség erejében bízva. A magyarok dicsőségszomjának láttán azonban elbizonytalanodtak, és rövid tanácskozás után elhatározták, hogy az első kedvező alkalommal feladják a várost. De a magyarok dicsőségszomját rosszul mérték fel.

Az ostrom részleteinek megbeszélésére Bartolomeo sátrában került sor, meglehetősen feszült légkörben. Végül a szelíd Caio mondta ki, amit mindenki gondolt, hogy 7007 ember túlságosan sok Eisenach bevételéhez, és a dologból így semmiféle dicsőség nem származhatik. Alessandro azonnal ajánlkozott, hogy ezredével egymaga beveszi a várost, de a ravasz Bartolomeo átlátott a szitán. Senki sem értette, hogy pontosan mit mond, mert hát fogak nélkül nehéz artikuláltan szólni, de a szemei minden szónál ékebben beszéltek. Végül Federico mondta ki a döntő szót, hogy tudniillik az egyik ezred nem avatkozhat a harcba, a sorshúzást viszont Gregorio javasolta, aki ugyan az adott pillanatban annyira híján volt minden tulajdonságnak, hogy senki se látta, de a javaslatot mégis egyhangúlag elfogadták. Domenico, aki semmit sem értett az egészből, hangosan éljenzett, Ettore szárnyai pedig idegesen csapkodtak a sorshúzás alatt. Néhány perccel később a heves vérű Alessandro ájultan rogyott össze.

Másnap hajnalban furcsa üvöltésre ébredt a magyarok táborában. Alessandro egymaga vezényelt rohamot, fittyet hányva az előző napi egyezségnek, diadalittasan. Azonnal cselekedni kellett. Caio pillanatnyi habozás nélkül vetette magát a vakmerő ifjú után, ezredével épp a várfalak előtt érte őt utol, és megkezdődött az iszonytató küzdelem, melybe a rimánkodó Ettore is beavatkozott (összes katonájával), és a harc váltakozó szerencsével folyt hosszú órákon keresztül. Háromezer harcos halt dicső halált Eisenach falai előtt, vérüket beitta a föld, emléküik örökké fennmarad. A város polgárai semmit sem értettek az egészből, küldöttségük pedig még aznap délután felkereste a magyarok táborát. A hét kapitány Bartolomeo sátrában fogadta a város elölkelőit, igen jó hangulatban. A problémák elsősorban abból adódtak, hogy a magyarok nem tudtak németül, az eisenachiak viszont erősen törték a magyart, úgyhogy egyszerűen nem értették meg egymást. Ráadásul a kapitányok fejében meg sem fordult, hogy valaki harc nélkül feladhat egy várost, elvégre mindenkiben él a dicsőség utáni vágyakozás, amiért is a követtséget pusztán udvarias gesztusnak tekintették, és nagyvonalúan gazdag lakomával viszonzták, Federico pedig (fél lábon ugrálva) egészen a várkapuig kísértette vissza a küldötteket.

Az éjszakai tanácskozáson Alessandro, szokásához híven, semmiféle megbánást sem tanúsított, kertelés nélkül gyávának nevezte a még életben maradt négy ezred kapitányait, akik rettenetes túlerővel készülnek rátörni Eisenach ártatlan polgáraira. Végül Federico mondta ki a döntő szót, hogy tudniillik az egyik ezred nem avatkozhat a harcba, a sorshúzást ismét Gregorio javasolta, aki ezúttal sem volt látható, néhány perccel később viszont Bartolomeo kuporodott le sírva, és olyan öregnek látszott, hogy szinte megsajnálták a többiek. Másnap hajnalban furcsa üvöltésre ébredt a magyarok táborában. Ezúttal Bartolomeo vezényelt rohamot, fittyet hányva az előző napi egyezségnek, Federico indult utána habozás nélkül (még a lovához sem kötözte hozzá magát), Gregorio szinte észrevétlenül keveredett a küzdelembe, Domenico pedig nyilván azt hitte, hogy megindult az

általános támadás, és rettenetes pusztítást vitt végbe övéi közt. Ezúttal négyezer harcos halt dicső halált Eisenach falai előtt, vérüket beitta a föld, emléküik örökké fennmarad.

Az eisenachiak összefogdosták a kapitányokat, és most jóval kevésbé voltak barátságosak, mint előző délután. Előbb Alessandro füleit vágták le, de őt ez cseppet sem érdekelte, minthogy a harcból derekasan kivette a részét. Bartolomeo szintén rezzenéstelen arccal viselte a procedúrát, a lelke mélyén ujjongott, hisz világosan látta, hogy az utókor majd igazolni fogja őt. Caio a pellengért körülálló tömegben megpillantotta a világ legsodálatosabb asszonyát, és olyan boldog volt, mint korábban még soha, Domenico szentül hitte, hogy győztek, szeme ragyogott, ahogy nagy lakomák és jó borok után. Ettore örömittasan csatogtatta a szárnyát, mivel épségben láthatta viszont Eisenach polgárait, életében először sikerült valakit megmentenie, Federicónak pedig már amúgy is hiányzott a bal füle. De persze mindőjük között Gregorio volt a legboldogabb. Mert ettől a naptól kezdve minden ember felismerte őt, bármerre járt.

KASS JÁNOS: MÓZES (1966)

SZÖLLŐSI ZOLTÁN

Andante

*Mikorra erőm elhagyott,
kigyullad bennem csillagod,
fekete semmid ős szene.*

*Szívemben utcahosszakon,
fejtetlen hagyott vágaton,
sok-sok éjszakám izzik el.*

*Perzselt pillanat ezrivel:
szerelmes időm hull bele.*

Maradtam úrfi

*Forgatja sok-sok levelét,
magyaráztat a fa –
címtelen nénémnek elég
volt írnom sehova.*

*Nől tengerem fulladásig,
teljében fönn Hold,
s ifjak, rút békakirályfik,
koronás csillagok.*

*Tanyám birodalmi város,
kívül hordja lelkét,
könnyem, Ádám könnye, sáros –
hát teremtdöm még.*

Szárnyát galamb, húzza sután
fényét utcalámpa,
gőzölög a részeg után
falra vizelt árnya.

Ablak sötétlik százezer,
irtóztató hiány,
ablak világít százezer,
irtóztató magány.

Magamban, hű bolond, sokat
beszélek s magyarul,
Bercsényi úr lába rohad,
Rákóczi úr gyalul.

Maradtam úrfi, hadakkal
lépő évek alján,
számon a félre taposott dal
s ri bajuszom kajlán.

De szerelmem, él a szomjam,
ország s bánat nekem,
magam kell csokorba fogjam –
egy asszonyé legyen.

Örök

Odafönt, tudom, ég ragyog,
pompás agancsú szarvasok,
űzhetném múltam hajnalig.

Orromban versem vérszaga:
van, kinek vadja önmaga –
ha mozdulok is, csak alig.

*Havon kereng az éjszaka,
varjak fekete csapata,
sárga holdfény ezer csőre.*

*Hallatja magát a nagy csend,
bent halott fát, bútort reccsent,
és tölti álmomat csőre.*

Keserű lélek

*Keserű lélek –
új hó fölött kilehelt
cigarettafüst.*

ACSAI ROLAND

Strucc-farm; naspolyafa

A.-nak

*Ez hát a kert. A tiéd. Hiába adtátok el,
Most minden léptünkkel, amit itt,
A fövényen teszünk, újra a nevedre
Írjuk. Nagy, kíváncsi szemekbe
Záródunk: e struccokéba. Szemhéjaik
Opálja ránk borul. Mindegyik figyel.*

*Strucc-nyakak süllyednek-emelkednek,
Mint egy tengeralattjáró periszkópja.
Eszedbe jut egy régi technikaóra,
Amire periszkópot készítették
Veled. A szekrény mélyén azóta
Két vak tükre a sötétet sokszorozza.*

*„Itt állt a naspolyafa, amit az eke kiszántott” –
Mutatod. Szőlő-kacsok kétségbeesett
Kapaszkodása egy tűnt nyárba hív meg,
Amikor apád a cseresznyefáról rád esett.
Még nem voltak itt az élő kalapdíszek,
A struccok, melyeknek rúgása halálos.*

*A kert új birtokosa vajon mit fog
Mindebből észrevenni? Neki ez csak: birtok,
Szőlővel, kis házzal és egy strucc-farmmal
A szomszédban. Őrzöd, mint egy titkot,
Hogy naspolyátok megérik az első faggyal
Emlékeidben. Aztán fogod a kerékpárod,*

És a kertkaput, mögöttünk, bezárod.

Hibiszkusz-arc

*Rizómák őrzik a gyerekkort –
A föld öklömnyi sportszívei.
Szinte hallani dobbanásuk.
Csak ők tudnak emlékeink
Humuszáról, e dús televényről.*

*Más virul itt fent, a fényben,
Hol öles léptekkel járunk.
A kert csupa szirombeszéd;
Liliom-önkívület; évek évelése.
Előttem egy hibiszkusz-arc:*

*A tiéd. Szemem elidőzik rajta.
Semmivé lesz sok sötét kudarc,
Míg pattog a nyár csónaklakkja.
Körben boldogság-töredékek:
Fa-, bokor-, s virágalakban... –*

Fölöttünk nagy felhők úsznak, lassan.

*PINTÉR LAJOS**tiszavirág***tiszavirág**

szita szita
emlékezet
júniusi
hóhullás a
tisza felett

őzek

őzek a
tanyaudvaron
még nem korhadt el
a kerítés
őzek egy
téli kertben
fűszálak élén
kergetőznek

variáció

csónakban állok
hajamra hó hull
tiszavirágzás
tiszavirág te
mondd meddig élünk

apám

apám át-átjárt
a tisza jegén
télen mikor tükröződik

jégen az ég
égen a jég

persze ismerte jól
a víz sodrását
jég fodrait
lékek helyét

végül nem a
hártyásodó lék
szakadt be
lába alatt
hanem a lét

KASS JÁNOS: MÓZES ÉS CIPPÓRA (1966–67)

TANDORI DEZSŐ

„Ezen a földön mily...?”

A ROSSZ REMÉNYSÉG FOKÁNAK PRÓZÁJA

I.

Hol vannak...

mifelénk s ma átfogó kérdések az *Irodalmi Hogyannak*, ezek lehetnek
a *miként írhatnánk* dolgai,
a *kiktől s mit várhatunk „erre”*
az, hogy *összefügg-e érdemben az előbbi kettő*

Valamely napon, hogy ezt írjuk, süthet épp a csaknem tiszta égboltozatról a nap, boltozhatja kedélyünket a magunk hibájából vagy a kivédhetetlennek ítélt körülményekből adódó nyomottság és bánat, reménykedni reménykedhetünk a legkevésbé. Ez utóbbihoz ugyanis vagy túl sok, vagy túl kevés úgynevezett tényezőt kellene figyelembe vennünk.

Kitekintés ez „Az én Gergely-naptáram”-ból, mert végképp megfogadtam, visszatérek az évekre, teszem is ezt majd, s van valami akaratlan fogadalmam, amit máris tartok és álllok: megálltam úgy jó három hónapja a jegyzetkészítést, s az éveket úgys kb. fejből írom, érzetek emlékeiből, hanem a másik elhatározásomhoz itt még nem lehettem hí – idegesség fog el tőle, félreüthetitek, holott a kezem most nem oka ennek fájdalmaival, a negyven éve behajtvá tartott három ujj szegény lázadásával, melynek eredménye az ütőgető ujj és a szándékot alakító agy nem teljes összhangja. Most valóban csak önmagamtól lettem ideges, hogy így mondjam, vállalt feladatamtól. Attól, hogy ennél mi sem evidensebb, s hogy mégis kopottas természetesség lehet a látszat.

Amikor egyszerre annyi minden az eszünkbe jut, „tolul” – a tollra, mint mondani szokás –, az állapot nem mondható a legsanyarúbbnak, s önsanyargatás inkább az volna, ha úgy akarnánk kipréselni magunkból valami épkezláb tárgyat, mindeközben a bőség zavarának sem mondható üdvvel, ha időben, rendben-rangban, jellegben stb. olyannyira eltérő dolgok egyszerre követelnék jogaikat a különben már elhatározott alapvonulattal, szövedékekkel, azzal tehát, amit végül ebben az irományban például én magam viszontlátni szeretnék, mert mi másért vágtam volna bele.

S ha félrehajlítom napok, helyszínek, évek, jellegek, kapcsolatrészletek emlékeit, majdnem bekövetkezett tragédiáikéit, netán épp az önfeledt öröm pillanatait, legyenek ezek a magam eseménytöredékei, vagy csak annyi az egész, hogy olvastam s ekképp – mondjam így? – feledhetetlen egy-egy ilyen mozzanat, ha szelektálok tehát, és megmaradok egyetlen „feszésre” vont tárgy körénél, s nem a középpontot keresem, sem a körsugár méretével nem törődöm – csekély-e a tárgy, nagynak nevezhető-e etc. –, ha tehát annyit mondok csak, jaj, mennyi halottam volt, azaz van, s csak madarakra értem ezt, maximum egy

kutyára, ez így csak egy *Irodalmi Hogyan*, s nem annak kifejezése, hogy más veszteséket, pusztításokat nem tartok legalább ugyanilyen borzasztóságosnak, eleminek, vagy bárhogy nevezhetem. Nem, itt csak egy írás, egy nagyon jelenbéli pillanatot a maga – irántam – erőszakos követelései felépítő íráskényszerűség igényeinek teszek eleget, lévén hogy egy kijelentést tettem, mondjuk, egy érzületemet fogalmaztam meg, azt mondtam: „Most nemrég úgy egyetlen pillanatra teljesen magamra maradtam, elkövetkezett kevés híján a végső magány.”

Lehet-e badarság gyanúja nélkül, úgy eleve, ilyet állítani?

Ezt nézzük most tovább. Természetesen nem olyasképp, hogy magam ilyet joggal állíthatok-e, hanem hogy miféle dolog egy ilyen állítás, ha igaz – magánemberileg –, ha nem.

Beletartozik-e jól az említett *Irodalmi Hogyanba* itt és ma?

II.

Ha vannak...

állandóságok, melyeket nem a kor szelleme, technizáltsága, tényezővilága stb. határoz meg túlnyomóan,

továbbá ha vannak oly írói jegyek, melyeket feltételezve – azt, hogy vannak! – szorongva bátran mondhatom, „kérlek, Olvasó, itt most rólam lesz szó, aki e dolgot nevével jegyzi, rólam”,

viszont ha vannak esélyeim, hogy egy Végképp Nem Nagy Téma legalább megközelítően is elemi érvényű lehessen, szerényebb leszek, egyáltalán érvényes...!

Akkor?

Volt már, amikor sokalltam egy bizonyos Mai Itteni Irodalmi Valórt – jelleg, érték, érvény –, nevezetesen azt, hogy mindent mulatságossá kell tenni, az adja a rangot, a sok nevetés. Hagyom most ezt. Az 1988–89 előtti irodalmi világjelleg, az itteni, pusztán a politikai szövevények eleve-elhatározottságának „védelmére” kitalálta ill. gyakoroltatta a „kisvilág”, „mikrotéma”, „formaművész” egymástól csak látszólag eltérő fogalmakat.

Mármost vannak-e nagy témák? Ellentétben a kicsinyekkel. Van-e formátlan művészet? Fejeljük meg „Beuys tézisé”, hogy Minden = Művészet, vagy az lehet legalább. Az is forma. S a többi.

Vannak formakifejezések. Meglepően „jó helyeken” hallhattam, gépiesen rávágva, hogy pl. „a veréb is madár”. Amikor pedig arról beszéltem, hogy utolsó verebünk, Totyi, akivel itt nyolcadik éve együtt élünk, kevés híján meghalt; s el se mertem mondani, hogy ezzel mindkettőnkre – társnéemre s rám – nagy szerencsétlenség, bánat szakadt volna, rám viszont, – érzelmeim szerint, teljes magány. Annak ellenére, hogy itt van társnéem, itt vannak Főmedvéim, itt az irodalom, itt van a napsütés, itt vannak a puszták túlélés követelményei – egy így együtt már nem teljes magány, mint egy föld alatti börtönluké –, ennek ellenére teljes magány. Nem jutottam tovább, csak hogy Totyinak valami rejtélyes baja támadt, ez ellen küzdeni kezdtünk, eddig tulajdonképpen szerencséivel, jó érzékkel – talán –, de jó reménységeink nem lehetnek. E folyóiratban így kértem meg, közölnék a mottóban itt lelhető kifejezés érdemi részét; egy másbéli vers címét ott és akkor.

Most is minden veszély ugyanaz maradt. Jobb körülmények közt. A madárnak egészséges életjelei vannak – viselkedés, evés, kapcsolattartás stb. –, de az alapfenyegetés be-

költözött úgynevezett szívembe, ekképp az állapot változatlan, megismertem ezt a fenyegetettséget, hogy valami 27 és fél év után véget ér; ennyi ideje éltünk, éltem madárral, nemcsak verebekkel, de verébbel mindig. Nem mindig ennyire csodálatosnak nevezhető társ lénnel, mint a Totyi, de azért folyamatosan. Most, ha az Irodalom Ma ezt reményemre tűri, mesélek pár részletet a magány tárgyköréből.

III.

Ha jól tettem...

hogy nem vártam egy napot, nem vártam meg, hogy jó írógépem, ráadásul megjavítva, hazakerüljön, s ezen a gyarló, megrokkant masinán is írni kezdtem ezt, hát ezért tettem, ösztönösen nyilván, mert olyasmit kellett sejtenem, hogy holnapra talán mégis a legrosszabb változat következik be, reményeink csalremények csupán. S akkor ilyeneket, mint ez a dolgozat, végképp nem írnék már.

Rosszul tettem, ha a mikrotémák fogyott jogának korszakában – ma – ezzel a licenccel visszaélnék, vállalván az érdektelenség képzelhető fokát, és konkrét részleteket kezdenék mesélni. Erőltetés nélkül azonban az a látszat sem tartható fenn itt, hogy amit elmondok, meg ahogyan mondom, ez csupán irodalomelméleti, helyzetelméleti kérdés. Kérdés továbbá, ha már ezt a szót használtam, mi kell ahhoz, hogy irodalmilag érvényessé, érdekessé stb. tegyem azt a magánjellegű tényállást – és kifejezést –, hogy a jegyzetírást hosszú hónapok óta abbahagytam, tehát nem értékelem mozzanataimat, ötleteimet stb. eleve oly nagyra, hogy őrzésüket okvetlenül fontosnak érezzem; ha majd írok netán, eszembe jutnak, vagy sem.

Hogy madárkánkkal kapcsolatban mik a kétségtelen tények, fejből sorolhatom, s egyiket illetően sincs semmi kész, jó ötletem. Ő maga most a kezemen ül, ahogy gépelem ezt.

Remélhetem csak, hogy ez még sok évig így lesz, más hasonló alkalmakkor. De nagyon elképzelhető, hogy alapvetőlegesen *nem*.

IV.

Ha jegyzetelnék...

mégis, s ha most készíteném jegyzeteimet, s nem is ehhez az íráshoz, hanem emez írás helyett – azt mondhatnám:

„Megmagyarázni valahogy! Mi lett nekem a madár... kezdve a híressé vált Szpéróval, de Samuval, a vak Pipi Nénivel, Alizzal, aki sánta volt, de 12 évnél többet élt meg kalitkában, és alighanem, szélütés végzett vele, és Éliással, aki borzalmasan sokat volt beteg, mégis hosszabb életű lett, mint Totyi lenne, ha most meghalna... Elég.”

Vagy épp: „Most, ahogy vállaamon ül, végigjártunk egy sor helyet a lakásban, vagyis a két szomszédban, ahol annyit voltunk együtt, ahol ő élt – de hát még él, nagyon is! Élénk... s remélhetem csak, az most sem a halál előtti túlzó élénkség.”

Aztán: „Ezek a helyek akkor majd mind nélküle – ez a teljes magány.”

„S jó, kimegyek a lakásból, de erre hoztam haza őt 1997 júliusának egy esős délutánján, lezserül még a kocsmába is beugrottam, ahogy ő a kalitkában, a kalitkával nagy tá-

kámban volt... Erre szedtünk neki füvet... vásárolni jószerén csak neki jártam: krumpli, saláta, fűrtös köles, szépia, vitamin...”

Meg hát: „megrémtünk, társném s én – ha netán a vitamin volt kevés, amit adtunk neki, alig adtam neki a télen, nehogy a nyáron tojjon megint, rettenetes volt, ahogy tojt... Jaj, már van új vitaminunk, amelyik nem tojtató.”

„De vele mi van?! Igaz, most nagyon vidám, élénk, a trikómat tépázza szokás szerint.”

Ezek a dolgok. És még kétszáz.

S felírhatnám, szakszerűsködve:

„Totyi egy veréb tojó. Tehát a tojás – bár februárban ez abszurdum, de élete itt, a háznál eleve anomália, mondják – elakadása lehet az ok, hogy nyomkodja magát hátul, a kaki sokszor bennreked, később jön csak. Sokszor olajjal.

Lehet szó daganatról is.

Hurutról.

Hirtelen jött előregedésről.

Akármiről.

Milyen jól berendeztük az életet. Órákra szétszuktam a két szobát, ő dalolt, üvöltözött a rémes tánczeneműsorokra, leráncigálta a képeslapokat a polcra, nagyokat repült, hogy azok is repüljenek – ez elmaradt, a dalolás elmaradt, mi történhetett?

Vigasztalhatnám magam: több tucatszor mentettem meg az életét, hogy figyeltem, a lábam elé és alá néztem ügyetlen első éveinek repüléseikor, összetörte még a tollait, talán nem bírta a kalitkálétet, de akkor életkori rekorderünk, az örök ketreclakó Rudi is meghalt, és úgy döntöttem, Totyi szóló veréb lesz, ami Szpéro nem lehetett, mert jöttek a többiek, hozták és leltük őket stb. Legalább huszonöt szívig-kedves halott így. Még vagy húsz halott, temetés.

De nem vigaszom az sem, hányszor volt óriási szerencsém: könyököm mellé-alá jött fotelom karján, mint most is, s egy rossz mozdulat, és én vertem le, öltem meg őket. Én, őt! Karomon most is. Az ilyen verébbel végképp társas összetartozásban telhet a nap, minden nap. S nem szorult ajtórésbe, nem fült vízbe, nem esett gázlángba, nem mérgeződött meg. De ez mind nem vigasz, nem lenne az, soha nem lehet az.

Pihenünk most. Együtt. Ő a nyakamban.

Tehát most együtt dolgoztunk. Mint annyiszor. De Szpéroval is, zöldikékkal is, szén-cinegével és barátposztátaival is. Ülnek az emberen. Folyamatos és folytonos jelenlét. A sötét szobába, hajnali dolgozószobámba mindig átintegetek este, felébredve éjszaka – ahogy Szpéroéknak, Samuéknak, Alízéknak egykor, most a szóló verébnek, Totyinak.

Jó, sokszor sok órán át volt „egymaga”, de a rádiózene felett uralkodott, jókat evett és játszott – képeslapok! –, a magány, a társak hiánya nem tehetette tönkre. Különös a madárnál, hogy – ha fiókából nevelődik – társának, jószerén fajtársának tekinti valami módon az embert.

Felírhatnám: „Mi lehet a Nagy Baj! Meddig menthető ő maga? Erős vitaminkúrával, jó meleggel stb. Mi ez az egész?”

Hiába mondom el sokszor. Ez itt nem jó irodalmi eszköz. Az ismétlés. Nem ér semmit a mesterek idézése. Nemes Nagy, hogy a madár a vállán... irtózatossá madár-szíve... most már ő maga eldőlne nélküle, ha egy napon majd... Kint ragyog az ég, február utolsó napja van. Ma itthon maradtam, négy nap is rohángálnom kell. Ma a Totyival maradtam itthon.

Társném hoz friss vitamint, ezt-azt, kutyánk is itt van. Másféle középpont. Senki sincs így megrövidítve. A többi meg – bonyolultabb.

Régóta tudjuk: egyszerű lenne a pusztá önsajnálát, igen, halálukkor. De nem. Ők halnak meg, Samu, Mokka, Icsi, Szuszi kutya, Totyi... Ők vesztik el a játszmát...

Nem gondolkodom túl emelkedetten, keletiesen. Magam is elvesztem, persze, a játszmát. Minden más lesz. A hatalmas kalitkarendetlenség, a többiek kalitkái is a szoba közepén... a szétcsukott és újra összenyitott szobák... a madári lét jelei.

Odavész az életem.

Ez jelződőtt be február közepe felé, Totyi rettenetes, pusztulással fenyegető „fordulóján”.

Egyelőre élünk. Olykor reményrohamok törnek ránk, társnémra – ő főleg bízik most! – rám. De utána...

Tessék, szinte semmit se mondtam el, mégis kialakult valami írásos mű. Ez az *irodalmi Hogyan*. Meglesz a mű – *quasi csak valahogyan*. Anyagának igaz voltából? Az író gyakorlatából, miből? Miért nem is szabad agyonírnom ezt, miért érzem, hogy a kevesebb lesz a több?

V.

Ha ennyiben hagyom...

mi a csodát mondtam el? Mit, amit eddig nem? Átmegyek hozzá – hány madaras írásban állt tőlem már ez... kísérteties: ami eldőlt, nem áll, e mondás... Ők is eldőlnék sokszor, halálukban... bár Alíz ülve vált holtan, a szélütés utáni reggelen. Nézem őt, áll a rúdján, erősen kapaszkodik, hátraveti a fejét, szárnya alá dugja. Ő volt szinte egyetlen madarunk, akit sosem láttunk hátradugott fejjel. Csak most. Borzon, borzol. Társnémnak igaza lesz: elfárasztotta őt a nagy kinti napfény, a korai ébredés, saját élnéksége. Igaz, igaz. Ld. Tóth Árpád. Vagy Nemes Nagy, megint: a Trisztán... nincs mit keresni... elindulok az út után... vagy Pilinszky, egyedül... tollpihék, az üres ólban... csak csillagok az ég helyett.

Egyedül leszek, mikor elmész.

Mire elmész.

E gyötrelmesen író gépen csak ennyit mondhatok.

S más pontatlan idézet, Kosztolányi... erre a válasz oly egyszerű:

EZEN A FÖLDÖN ILY.

*

„Hé, hé!” mondom neki mindazonáltal. „Nincs alvás! Ébresztő, té, gyárók! Totyikám!”

S most, ahogy megint nézem, lent eszeget a kalitka alján.

Csak ha netán mégis... akkor itt soká nem lesz kalitka, semmi, soká nem ücsörög rajtam senki, soká nem kell senkinek az életére vigyáznom, ezen a földön ily – soká nem lesz. Ha egyszer is.

A csudás rendetlenség helyén – ahogy „bokáig” járunk a kölesben, kalihomokban, salátaszáradékban stb. – takarítanunk kell, és „visszaáll” valami ilyen. Olyan rend, aminek a képzete sincs meg már bennünk. Ahogy a nagy szervváltozások után se lesz igazi rend többé... de ez ostoba hasonlat. A gyakorlati világ, a földgolyóbis kezdetei óta így váltották

egymást a rendek, de – Pilinszky! – éltek madarak, csak én nem tudok szívszakadva menekülni mostan.

*

Ezen a földön...

ha nem tudunk is bevégezni végül egy írást, sőt, talán közben sem tudtunk megcsinálni belőle semmit, vagy épp legközelebb is nagyon is ezt fogjuk folytatni csak, ezt akarnók, ezen a földön tudjuk azért végül, hogy a mily...? – ily. Csak azt nem tudjuk, hogy az „ily” – „mily”.

KASS JÁNOS: ÁDÁM ÉS ÉVA (1986)

BÁLINT PÉTER

Kass Jánosról, az elfogultság hangján

Körbe nőtte íróasztalomat a múlt megannyi relikviája –; noha cseppet sem zavar, ha kedvelt tárgyait és vallatóra fogott könyveim a kezem ügyében vannak, a trehányságnak van egy bizonyos foka, amelyet már magam sem viselek el mormogás nélkül.

Az asztallapon előttem, az éppen készülő esszéim és regényeim kéziratai, fedelükön megszámozott vonalas iskolai füzetek; számos nagyméretű lap, rajtuk a nyomtatott szövegekkel és a bennük végzett javításokkal; s egy harmadik halomban mindenféle papírcsíkokkal teletűzdelt kötetek állnak. Oldalt egy szilvás szilkében tollaim és ceruzáim; egy Gulyás Pál lenyomatból fotók és képeslapok kandikálnak ki, rajtuk egy-egy költő, festő, anyai ágon való felmenőim arcképe. Az asztal lábánál, Gide és Montherlant, Rousseau és Wilde egy-egy kötete hever kinyitva, az önéletrajzról szóló írásomhoz használok e szövegeket, mellettük pedig egy vaskos paksamétán akad meg a tekintetem. Ahogy odébb csúsztatom lábammal az almazöld kartont, mintha útban lenne, vagy elterelné figyelmemet írásom tárgyáról: önmagamról, a mappából Kass János kalligrafikusan rajzolt betűivel hozzám írott levelei, s azokhoz mellékelt rajzai, bélyegei, fényképfelvételei és kiállításra szóló meghívói csúsznak a földre.

Hirtelenjében elszégyellem magam trehányságom miatt, s hogy zavaromat palástoljam, fölveszem a legfelső irkát, és mint akinek egyéb dolga sincs, böngészni kezdem: „*Kedves Péter! Húsvétra akartam elküldeni –, de húsvét után lett belőle! Sikerült szerezni egy kötetet és te kaptál belőle senki más! Most gyorsan küldöm (...) Kass János, a kötet 100/2. tehát a 2. példány*” (A Tandi-féle Kass-levelek szegedi kiadásáról van szó). Ez a meghitt és bensőséges hangvétel, s a levél írójának a fülemben echózó bársonyos hangja, eszembe juttatja, hogy éppen tíz esztendővel ezelőtt, a debreceni irodalmi napokon ismertem meg „Janót”, ahogy közvetlen barátai hívják. Ez a beszéd közben a csöndnek méltóságot és fontosságot, a kimondott szóval egyenértékű jelentést és érzelmi hangsúlyt adó hang, belém ivódott az idők során, s valahányszor felhangzott a telefonkagylóban, elém idézte azt a fajta jellembeli nemességet, érzékenységet, nyíltságot és ragaszkodást, ami Janó egész lényét jellemzi. Ez a hang, mely az elmúlt esztendőkből annyi törődéssel és érdeklődéssel lengett körül, múlhatatlan hálát fakasztott bennem gazdája iránt, amiért szívjóságával kitüntetett; kivételezett velem, ha rajzok ajándékozásáról vagy bölcs tanácsok osztásáról volt szó; termékeny párbeszédre ösztökélt, ha valamelyikünk feje fölött összecsaptak a hullámok. Oly magától értetődően tárcsáztam Janó telefonszámát, este tíz óra felé is, ha erős késztetést éreztem arra, hogy kiöntsem a lelkem, kiürítsem a szívem, mintha nemzedéktársak volnánk, akik egy közös nyelvet beszélnek.

Az egyik levél után olvastam a másikat, s mivel nem szedtem időrendi sorba őket – az magyarázza restségemet, hogy a rendezetlenség a baráti párbeszéd folytonosságát és

spontaneitását jelzi, ugyanakkor az „iratrendezéssel” cseppet sem volt kedvem lezárni viszonyunkat –, az elmúlt tíz év legkülönbözőbb időintervallumából keltenek életre emlékeket. Nem hagyhatom szó nélkül, hogy miközben íróársaim többsége rest volt tollat ragadni, hogy levelet írjon, rest volt a fogalmazás idejére kettesben maradni velem, hogy a levélírás és – várás csodáját együtt éljük át, Janót tengernyi elfoglaltsága és vállalt kötelessége, minden bizonnyal mások irányában való elkötelezettsége ellenére is fogta a tollát és a maga sajátosan rajzolt betűivel, az általa tervezett bélyegeivel igyekezett meglepetést okozni. Levelei azt bizonyítják, hogy bárhonnan és bármikor képes volt mentőövet dobni a gondokban fuldoklóknak, a csapdából való kilábalásban már alig reménykedőnek. Némelykor az volt a benyomásom, hogy rendkívüli képességeinek köszönhetően megérezte mily’ elementáris szüksége van a címzettnek a vigasztalására, hiszen a legváratlanabb pillanatban küldte követségbe levélíró-énjét, hogy az elviselhetetlenül magára maradt barát ne szenvedjen hiányt biztatásban, baráti ölelésben. *„Hotel le Pignonnet, 6/7/97 Kedves Péter! Az utazás, indulás előtti napon kaptam meg leveled! – Innen válaszolok Aix-ből. Franciául kellene írni, de ez nekem nehezen megy – így a válaszom az, hogy 15-e után otthon hívni foglak, Yourcenar kiállítás ügyében is! Valamint, – az őszi tennivalókat megbeszélni jó volna, – személyesen, – nemcsak vágatva, – de elmélkedve is!”*

S hogy Janónál az „elmélkedésre” való vágyakozás hangsúlyozása nem csupán az önsajnáztatás, az elfoglaltsággal hivatkozás, az önnön fontosságára utalás hiú gesztusából fakadt, miként az „el vagyok havazva” randa és magyartalan, amolyan „pesties” szólással magukat illegetőknél tetten érhető, azt maga igazolta hosszas, már-már ráérős beszélgetéseivel.

*

Valahányszor Kass János szülővárosát idézem magam elé (onnan írott levelei, a Kass névvel fémjelzett galéria, s az általa egyre nagyobb rendszerességgel publikált „kortárs leveleiből” áradó múltidézősei kapcsán), mindig Juhász Gyula és Gulácsy Lajos barátsága rémlik föl emlékezetemben. Ezt a viszonyt a lét és nemlét mezsgyéjén, a valóság és Nekonxipán határán álló, reneszánsz lelkületű festő-zsenihez írott Juhász-vers avatja különlegessé és egyben tanulmányozásra méltóvá. Juhász verssé vált vallomása, nem is oly rég egy másik, eladdig előttem ismeretlen vallomással, a Szabó Lőrincével egészült ki bennem –; a *Találkozások Juhász Gyulával* című megrendítő és szívbe markoló írás, kerek történeté formálta bennem e triászról szerzett ismereteimet. Erről a friss Szabó Lőrinc olvasmányélményről persze nem beszéltem Janónak, mert az a fajta művész – oly sokakkal ellentétben –, aki nemhogy dicsekedne bármilyen jellegű betegségével, mint mondjuk Füst Milán, egyenesen szégyelli még a náthát is, amely elveszi erejét és figyelmét az alkotástól. Azt sem említettem neki, valamifajta rosszul értelmezett szeméremből, tapintatból, hogy amilyen rajongással csodáltam kamaszként Gulácsyt a maga teremtetten meszeszerű világért, éppoly elfogultsággal szeretem a Kass-féle világot is: mesterségbeli pontosságával és következetességével, emberszeretetével és életderűjével, lírai ihletettségével és bartóki tisztaságával együtt, hiszen ez a világ annyi más kortársának őszintétlenségével, „csináltságával” és mohó sikersóvárgásával ellentétben megőrizte érintetlenségét. Óh, kit érdekelnek az ellentábor felkent és önmagukat csalhatatlannak hívó ideológusai, akik avítnak, mesterkéltnek és „artistikusnak” bélyegezték a Kass-nemzedék szakmai igényességét, művészi letisztultságát, megalkuvást nem ismerő kitartását!

Tanúja lehettem annak is, hogy szülővárosának meghatározó egyéniségei milyen szeretettel viszonyozták a korábban Janótól kapott szeretetet és figyelmeiséget. A hetvenedik születésnapjára rendezett életmű kiállításon zsúfolásig megtelt szegediekkel, s persze más városbeliekkel is, a rajzaival és színpadi díszleteivel, szobraival és hírességek kézírásával ellátott fejeivel „felékesített” terem, melyben Gregor József énekelt. Tudjuk jól, ha az ember szívbeli „ajándékot” kíván átnyújtani az általa bensőségesen szeretett és tisztelt társnak, szándéka angyali áldással párosul. A Gundel étteremben pedig (ahol a családi köteleknek köszönhetően, az egykoron híres Kass-szálló tulajdonosai utódának készítettek különleges étkeket), a Gregor-féle humor olyasfajta életmámmal és öniróniával társult, hogy az egyébként is nehezen definiálható időt: az ötven, hetven, száz esztendő mulatságossá tette, s egyértelműsítette az ember elvitathatatlan jogát a biblikus korhoz. Kettejük anekdotázása, az előljárókat telibe találó csipkelődésén, és a Tömörkények, Mórak lejegyezte örökség fölötti évelődésén is átsütő lokálpatriotizmusa jól érzékeltette, hogy a tájhaza iránti ragaszkodás elévülhetetlen.

*

A nekem küldött rajzok emlékezetembe idézik az ezerkilencszázkilencvenhetes baseli ösztöndíjas nyaramat, amikor is éppen Janó budai lakásából indultam útnak hajnalban, hogy egy hónapig tanulmányozzam a mifelénk alig ismert, franciául író svájci Jacques Chessex regényeit. Janó az indulás előtti este felhívta a Lausanne és Genf közötti szőlőhegyen lakó barátját, és pátfogását kérte, épp azzal a gesztussal, ahogy évszázadokkal korábban kérték a civis város professzorai peregrinus diákjaik számára a híres európai teológiai fakultások dékánjainak és a vidéki parókiák egyszerű pásztorainak a pátfogását. Csak a sok szempontból rendkívüli pátfogómhoz érkezésemet követő napokban tudtam fölfogni, hogy hová is kerültem valójában. Vendéglátóm, a Léman-tó északi partjánál emelkedő hegyoldalon: Bougy-Villars-ban épített több szintes házat, melynek tágas folyosóin, az emeletekre vívó lépcsőfeljárójában és az impozáns méretű szobafalakon: festményekből, grafikákból és szobrokból álló gyűjteményt állított ki. Igazán nagy értékű képet csupán egyetlen egyet birtokolt: Picasso galambjának egy változatát (néhány ritkaság számba menő keleti fa- és kőszobor, magyar festő műve és tengernyi irigylésre méltó képzőművészeti album társaságában). Az elfogódottságom még inkább nőtt, amikor fölfedeztem a hálósobám ablakából nyíló, nem mindennapi kilátást, az elhúzott függönyök látni engedték az egyetemi éveim szerelemittas állapotát idéző Vajda-vers Mont Blanc hegyének hófödte csúcsát. Kinyitván az ablaktáblát, a hegyoldal lefelé futó lejtőjén, kőhajításnyira lakott tőlem az alsó szomszédságban, a megannyi örökérvényű filmélményemet nyújtó Truffot; ott tartózkodásom alatt egyszer láttam is a szőlőlugasok között sétálni a zárkóztottan élő filmes legendát. Persze hogy elragadtatott hangvételben számoltam be minderről Janónak.

Vendéglátóm leplezetlen rajongása hívta föl a figyelmemet arra a szeretetre, tiszteltetre, nagyrabecsülésre, melyben Janót és feleségét, a textiles Hajnal Gabriellát részeltetik Svájcban és Franciaországban. Ez magyarázza azt a tényt, hogy a dúsgazdag idegen, két Kass-rajz fejében egy hétig látott vendégül. A Genfben és számomra más elérhetetlen fényűző üdülőtelepeken tett kirándulások, a közeli borpincékben való poharazások, az életre nevelést szolgáló ingyenes tanácsok mellett, máig hálás vagyok neki azért is, hogy elvetélt piktor létemre, sikerült rávennie egy „magángyűjtemény” létrehozására. Ennek

a kollekciónak az első káprázatosan gyönyörű darabjai éppen Janó bibliai tematikájú sorozatához, a Mózeshez, a Szent Ferenchez és a Bartók Kék szakállújához készített vázlatok voltak. Janó vázlatok értették meg velem, hogy a grafikusnak éppoly természetű napi foglalatosság a vázlatok készítése, mint írónak a naplózás: ahogy erről egy másik esszében már írtam. Talán csak azt érdemes újra megemlíteni, hogy a lapok százain végigrajzolt elem és motívum, az ismétlés törvényszerűsége szerint a letisztuláshoz, a kapcsolatteremtések variálásához, ekként egy nagyobb összefüggésbe ágyazott „történetmondást” eredményez. A Kass képviselte „mesterségbeli tudás”: a tehetség szüntelen próbára tévése és munkába fogása révén érhető el, ezt sem ártana észbe vésnie a fiatalabb nemzedék türelmetlen képviselőinek. Többek között ezért a belső és szellemi igényességért, folyamatos és tudatos önépítkezésért, állhatatos kitartásért, korábbi mesterek és az alkotás iránt érzett tiszteletért csodálhatjuk Kass Jánost és mára halhatatlanná vált nemzedékét.

*

Megadatott számomra az a kegy, hogy a kilencvenes évek második felében, amikor különböző okok miatt Janó már nem igen bízott korábbi galériáiban, s nem szívesen engedett be senkit sem a műtermébe, át- és összerendezhettem több évtizedes vázlatait, rajzait, melyek hatalmas mappákban szunnyadtak a speciálisan grafikusoknak készített vasszekrények fiókaiban. Szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy felépíthettem magamban egy „életművet”, amely persze már másként és máshogyan felépítve létezett tőlem függetlenül is, de bennem ettől kezdve úgy élt a Kass-mű, ahogy egy életmű kiállításaként berendeztem Janó lakásában és emlékezetemben.

Ne hallgassam el, Janó gyakorta odaült mellém, rácsodálkozott az évek-évtizedek múltán rejtekükből előbújt rajzaira, melyekről azt hitte, azt gondolta: rég az enyészett martalékává váltak, s most, hogy viszontláthatta néhányukat, a múlt vált jelenvalósággá, azzal a tudással együtt, melyet az egyes vázlatok rajzolása révén szerzett, mialatt a mű elnyerte végleges formáját. Emlékszem egy gyönyörű Hincz-rajzra is rábukkantunk, amely megdobogtatta a szívemet, s izgalomunk közben közösen idéztük föl a svájci barátunknál lévő Hincz-művet, aminek az volt az érdekessége, hogy a festő, talán a pénz, vagy a szükséges eszközök hiányának köszönhetően, a farostlemez mindkét oldalára festett. Máskor Reich-rajzok és Gross próbanyomatok kerültek elő, s éppen Janó hozzájuk fűzött kommentárjain keresztül ismerhettem meg az Új Írásnál töltött szakmai tevékenységét és a barátairól kialakított véleményét.

E felfedező kirándulásaink során Janó mindegyre beszélt a maga megfontolt módján; mesélt az ötvenes-hatvanas évekről, az élő és a régóta Hadész-birodalmában nyugvó kortársairól: festőkről, szobrászokról, keramikusokról, zenészekről, írókról, fotósokról, tiszta szívű és romlott jellemű zsenikről, méltánytalanul elfeledettekről és alantas játszmáik okán nehezen feledhetőkről. A nemzeti Pantheon számos jeles és hírhedtté vált személyisége megelevenedett –; áhítatos hallgatásom idején déjà vu érzésem támadt, nem egyszer kerültem ugyanis zavarba a nevek említésekor, hiszen amiként Szentkuthy történeteiben a Tóni nekem Szerb Antalt, a Pista nekem Vas Istvánt és Örkényt jelentette, a Kass-féle múltidézésben a Karcsik: Makk Károlyt és Reich Károlyt elevenítették meg. Mindkét barátomtól olyan neveket hallottam, akikről az egyetemi szemeszterek alatt dolgozatot írtunk, vitatkoztunk, s ki-ki saját ízlése, neveltetése és élménye alapján foglalt állást a pörben.

Janó bármikor mondandója mitikus terébe idézett valakit, sosem gonoszkodott, ármánykodott vagy pletykált a másik ellenében; ha valakit jellemgyöngesége, esetleg helytelennek vélt tettei okán bírált, iparkodott a tényekre hagyatkozni és elfogulatlan maradni. A Márai által gyakorta emlegetett „úriember” kategóriába tartozó alakja éppoly ritkaságszámba megy művészeti életünkben, mint a fehér holló. Meglehet, hogy ma már sohan értelmezni sem képesek ezt a fogalmat, annyiféle politikai szlogent, reklámfogást és sértő skatulyázást hallottunk az elmúlt másfél évtizedben.

Hadd említsem meg, most amikor ezt az emlékezés vagy önéletírás-félét rögzítve irkában, Vas István e verssorára bukkantam:

*„A művészet bennem legyőzte önmagát,
A hiúságot, a magakelletést, a kurvaságot” –,*

talán a vers címe : *Beethoven öregkora* és a szemlélődésem alanyául választott grafikus barátom visszaemlékezései okán, vagy talán a vers általam nagyra becsült szerzője és a háború után első között kiállító szintén grafikus feleség: Szántó Piroska okán, felrémlt emlékezetemben az a számtalan tanulságos történet, melyet Janó mesélt az ötvenes évekbeli főiskolás életéből. Ma már világosan látszik, hogy az elhíresült ötvenes években, amikor a régi nagyok és az újonnan éppen befutók, az érthetetlenül kegyvesztetté váltak és az új ígét hirdető politikusok kegyenceivé lettek egy akolba kényszerültek, s nem feltétlenül a: „viseljétek el egymást szeretetben” etikai parancs hatotta át együttlétüket, kevesen, fájdalmasan kevesen írhatták le, mondhatták el őszintén ezt a versbéli vallomást, a mester-séggel és magánemberi erkölcsökkel szembenező hitvallást. Ezek kevesek táborába tartozónak mondta barátom Pilinszkyt, Nemes Nagy Ágnes, Nagy Lászlót, Juhász Ferencet és Mészöly Miklóst, akiket feltétlenül tisztelt. Írjam le rögtön, a tisztelet nála leggyakrabban úgy tárgyasult, hogy rajzokat, esetleg egész sorozatokat készített kedvelt írói műveihöz, s ettől fogva az illusztráció oly fokú átváltozáson esett át, hogy a megszólított szöveg és a rajz egyvé lényegült a Kass tervezte kötet mitikus terében.

Olykor úgy belemerültünk e különleges műhelyrendezésbe és művészettörténeti kurzus jellegét öltő múltidézésbe, hogy még az ebédről is megfeledkeztünk. Egyszer a Janó lakásához közeli pénzügyőrök éttermébe ugrottunk át kora délután, ahol Makk Károly, Gál István és más hírességek kvaterkáztak egy pohár bor mellett; máskor a hűtőszekrényben őrzött készletelekből falatoztunk. Janó nagy szeretettel és agglegények ügyességével tálalta föl a gáztűzhelyen átmelegített ételt, hol az „atelier” kellős közepén rögtönzött ebédlőasztalra, félresöpörve néhány albumot és éppen „satuba fogott” vázlatdarabot; hol meg a budai hegyekre néző teraszon szolgálta föl a harapnivalót egy fatálcán. S az efféle ritka alkalmat megragadva, a francia irodalomról beszélgettünk: örökké nyitott szelleme mindenfajta újdonságot befogadni kívánt, s nem lévén hiú és önhitt ember, a nála fiatalabbtól is természetesen fogadta akár az egyszerű, akár a körmönfont szövegmagyarázatokat. S hát persze, hogy az egyik közös nagy „szerelmünk”: Marguerite Yourcenar került a legtöbbször szóba, neki személyes találkozás nyomán vált maradandó élményévé a finomlelkületű író, nekem többszöri párizsi és belga ösztöndíjam alatt szerzett olvasmányélményeim okán. Kilencvenhét novemberében a mifelénk nem kellő mértékben ismert íróőnek szenteltünk egy kiállítást, melynek anyagát a Janó által Londonban készí-

tett Yourcenar-fotók alkották; erre a rendkívüli alkalomra még Bruxelles-ből is ellátogatott a cívis városba a Yourcenar Alapítvány titkárnője.

*

Nem tagadhatom, hogy Janó közvetlensége ellenére, kétszer is meg kellett fontolnom szavaimat, mielőtt kimondtam volna őket, részben hogy bizonyos idő elteltével is méltó legyek a figyelmére, részben hogy folyton kiindulási vagy visszatérési pontot nyújtsak termékeny párbeszédünkhöz. Kass közvetlenségére mi sem jellemzőbb, minthogy az olykor korlátokat és előre nem sejthető buktatókat is rejtő mester-tanítvány viszonyt mindjárt barátságunk legelején oldotta, s íróként fogadott el, akinek később is szeretettel tervezte kötetei borítóját és illusztrálta regényei szövegeit. Bátran állíthatom, hogy baráti kapcsolatunk fesztelenségét nem zavarta meg az a fajta kérdés, melyet Martin du Gard joggal vet föl Maumort-ja naplójában egy helyütt: „Hogyan is ismerhetnénk meg egymást? Soha nem mutatjuk magunkat olyannak, amilyenek vagyunk, és még magunk elől is elrejtjük valódi arcunkat”. Maumort rátapintott az elmúlt fél évszázad emberi kapcsolatainak egyik legneuralgikusabb pontjára, a másik előtti megnyílás és a befogadás kölcsönösségére, mely megannyi aspektusát felveti: a rejtekezés és szemérem, az álarc mögé bűvás és őszintétlenség, a bizalom és érzelemnyilvánítás, az önismeret és közlésvágy kérdésének. Ezekre a két fél közötti zavartalan közlekedést biztosító feltételekre úgy tudunk megfelelőképpen rátapintani, ha elménk ítélőszéke elé kényszerítjük tetteinket és bírálatainkat, s nem vagyunk restek elmarasztaló ítéletet hozni a saját pörünkben.

Nem tudom, hogy mit nyert Janó a velem folytatott párbeszéd során, jómagam bizonyosságot szerezhettem arról, hogy bár az emberi értékek és az érdeklődés szempontjai is jelentősen változhatnak idővel, ellenben a hagyományos polgári erények őrzői és a meghaladni vélt alkotói elvek vallói nem lesznek feltétlenül maradiak, kevésbé tiszteletre méltók és szeretnivalók, mert nem akarnak a „korszerűség” az illékony természetű divat rabjává válni. S bár régtől fogva a „korszerűtlen elveket” vallók táborába tartozónak tudtam magam, Kass állhatatossága és következetessége megerősítette elhatározásom helyességébe vetett hitemet, bármennyire is iparkodtak elveim ellenkezőjéről meggyőzni oly sokan.

A megismerésről és a bonyolultan összetett folyamatról eszembe jut a *fényképezés*: Janó állandó jelleggel és mindenütt fotografálta környezetét és azokat az embereket, akik szűkebb vagy tágabb társaságában megfordultak, mondjuk a saját kiállításán vagy születésnapján, esetleg egy asztaltársaságban vagy irodalmi esten. Valljam meg őszintén, eleinte fonáknak hittem a helyzetet, hogy egy ismert, sőt elismert művész készíthet felvételeket kevésbé vagy alig ismert egyénéről, ahelyett, hogy maga állna modellt egy profi fényképész lencséje előtt, vagy hagyná magát megörökíttetni az utókor számára. Ismertem annyira, hogy tisztában legyek a ténnyel: egyáltalán nem szereti mórlikálni magát, nem szeret pózolni vagy álarcok mögé bújni, s láttam nem is egy elképesztően izgalmas fotót róla neves kortársak társaságában, mégis szokatlannak tűnt sokáig a „szerepcsere”. Majd azt gondoltam, hogy a levelezéshez hasonlóan kihalóban lévő műfajt: a fotókkal való dokumentálást igyekszik elvégezni, olykor talán mások helyett is, s teszi ezt úgy, mint minden általa végzett tevékenységet: nem kevés alázattal és buzgalommal. Egy idő után azt is megsejtettem, hogy elsősorban nem dokumentálni óhajt, miként az irodalmi újságok vagy múzeumok részére dolgozó fényképészek szokták kattogatni gépüket, noha élve a lehető-

ségekkel, valóban szívesen örököltette meg a „rendkívüli pillanatok”, melyekből bőven jutott neki osztályrészül. Sokáig azon a meggyőződésen voltam, hogy André Kertészhez s más jelentős fotográfusokhoz hasonlóan, a valóságglátásnak és – láttatásnak ezen a területén is szeretne „művészt” alkotni, de látván az általa készített „portrékat” és „életképeket”, megértettem, hogy sem Nadarral, sem másokkal nem akar versenyre kelni. Janót sokkal profánabb, mondhatni emberibb vágy ösztökölte fényképfelvételek készítésére: a fotózás révén akarta megismerni a másik embert, pontosan abban a „zárt erőterben”, amelyről Roland Barthes írt: „a fényképezőgép lencséje előtt egyszerre vagyok az, akinek hiszem magam; akinek láttatni szeretném magam; az, akinek a fényképész hisz; és az, akit a fényképész művészetének bemutatására használ fel”. Nem véletlenül küldte meg az általa megörökített egyéneknek azokat a fotókat, melyeket megküldött, hiszen az elkészült féltucatnyi képből pontosan tudta: melyiken miféle szerepbe, álarcba bújít szemlélődésének alanya. Janó kezében sokkal hatásosabb fegyver volt a fényképezőgép, mint az írókéban a toll, mivel Barthes fölfogását a magáénak vallva, bizonyosságot adott a másik ember valós vagy rejtett szándékáról s hitelesítette azt a közeget, színházat, amelyikben a szerepét igyekezett eljátszani.

Nézegettem még egy darab ideig Kass fotográfiáit, melyek segítségemre voltak az ön-életrajz-írásról szóló dolgozatom fogalmazásában, hiszen éppúgy múltam egy-egy kiváltóságos pillanatát idézték elem, akár a tollamra toluló, agyamat delejező szavak.

KASS JÁNOS: SZENT DÁVID (1976)

Péter László köszöntése

Amikor január közepén a szegedi Somogyi-könyvtár kiállítással köszöntötte volt munkatársát, a meghívóra ezt a mottót írták: „Az Úr: Az Isten sem tudja ezt már fiam. Kérdezd meg a Péter Lászlót...” Jó érzéssel idézték a mondatot, hiszen ez a Fiskál Istvántól vett szellemesség az életmű egyik központi eszméjére utal. Vannak, akik a reneszánsz univerzalizmus kései változatát látják benne, az emberi sokoldalúságnak a mögöttünk lévő században már szinte megvalósíthatatlan igényét, mások afféle polihisztorságot gyanítanak. Talán ők sem tévednek, hiszen Péter László az irodalomtörténet mellett nyelvjárástannal, nyelv műveléssel, néprajzzal, népköltészet-elmélettel, textológiával és bibliográfiával is foglalkozik, nem is szólva helytörténeti és közéleti érdeklődésének tengernyi dokumentumáról. Péter László az utóbbi években is ontja a különböző diszciplínákhoz kapcsolódó írásait, csak az elmúlt évben négy önálló kötete jelent meg. Egyre világosabban látszik, „enciklopédikussága” nem egyszerű folytatása a felvilágosodás műveltségmodelljének, nem csak a tudományos ismeretek rendszerezése és leltározása, mely a tárgyi teljesség birtoklására irányul. Inkább a kereső nyugtalanság nyilvánul meg, mely mindvégig tények közelében kíván maradni. Péter László tudja, hogy a nem ritkán fellengzős elméletek jönnek-mennek, de az általa föltárt adatok akkor is megkerülhetetlen adatok maradnak.

A Tiszatáj 2001-ben Kívül a körtöltésen címmel a kötetben addig meg nem jelent irodalmi tanulmányokat adta ki. „A szétszórt írások – olvashattuk az utószóban –, olyanok, mint a temetetlen holtak. Kötetbe gyűjtve talán nem vesznek el az olvasók tekintete elől. Azzal áltatom magam: a – hálás vagy hálátlan? – utókor is talál bennük annyi maradandót, hogy elfogadja: összegyűjtésük nem volt haszontalan.” Ebben a hitben adtuk most ki Péter László Népköltészet és irodalom című kötetét.

Péter László munkássága Szeged irodalom- és művelődéstörténetével forrt össze. Amikor 1998-ban Hollósi Zsolt kérdéseire válaszolt, arról is beszélt, hogy az emberi szellem és tudat uniformizálódásával szemben „kell, hogy ezek a sajátos, jellegzetes helyi szellemi eredmények és értékek tudatosak legyenek és átplántálódjanak a harmadik évezredbe. Ezt a célt akarom írásaimmal szolgálni”. A Tiszatáj első szerkesztőjének, Szeged nagy tudósának kívánjuk, hogy munkálkodásával még sokáig szolgálhasson.

O. S.

BARNÁ GÁBOR

Péter László a népműveltségről

Néprajz, népműveltség. Két tanulmány, 1948, 1949. Szeged. Bába Kiadó, 2005.

A 80. születésnapját ünneplő Péter Lászlót elsősorban irodalomtörténészként tartjuk számon. Ezért többeknek meglepőnek tűnhet, hogy munkásságáról a Néprajzi lexikon is megemlékezik, kiemelve *Az egyéniség a népkultúrában* (1947) című cikkét, Kálmány Lajosról írott – mindmáig legteljesebb – életrajzát (1952), *A népköltészet időszzerű kérdései* (Szeged, 1956) írását, valamint bibliográfusi tevékenységét. Érdeklődési körként pedig a népköltészet, az irodalom és a népköltészet kölcsönhatásának vizsgálatát és a tudománytörténetet jelölte meg a nyelvészeti és irodalmi érdeklődés mellett. (*Néprajzi lexikon* IV. Budapest, 1981. 232.)

Péter László folklorista is. Pályája kezdetén, az 1940-es években annak indult, s életútja csak fokozatosan terelte őt az irodalomtudomány felé. Dolgozott két múzeumban is (Karcag, Makó). Történeti-néprajzi falumonográfiák szerkesztésében is szerepet vállalt (pl. Szatymaz). Az 1990-es évek végén előadásokat tartott a szegedi néprajzi tanszéken Kálmány Lajosról. A Néprajzi lexikonban kiemelt írásait is rendszeresen hivatkozzuk/hivatkozzák. A most közzétett, mindmáig, azaz több mint fél évszázadig kéziratban elfekvő tanulmányai valóban azt igazolják, hogy az 1940-es években ugyanolyan joggal válhatott volna belőle a magyar néprajz és folklorisztika meghatározó művelője, mint ahogy irodalomtörténész lett.

A könyv két tanulmányt tartalmaz: 1. *A népkultúra értéke* (1948), 2. *Magyar etnoszociológia* (1949). Mindkettőt elolvasva első benyomásom a meglepetés és a rácsodálkozás volt: hogy az akkor 22 illetőleg 23 éves Péter László milyen tájékozott, felkészült és elmélyült az 1940-es évek társadalomkutatásának, a szociográfiának és a néprajznak korabeli elméleti vitáiban, milyen jól – azaz a későbbi évtizedek szaktudományi közmegegyezésének megfelelően – látja egyes kutatók munkásságát, s ítéli meg az egyes irányzatokat. A szaktudomány akkoriban ható külföldi (főleg német és skandináv) képviselőinek magyarul hozzáférhető írásaiból is jól felkészült. Írása a 20. század közepének, az 1930–1940-es évek néprajz- és társadalomtudomány-történetének máig hasznos összefoglalása. Az egyes szerzőket bőségesen és jellemzően idézi, összefoglalja kutatási eredményeiket és megállapításait, s rögtön szembesíti is más irányzatok megállapításaival. Az ismert nevek és irányzatok mellett kevésbé ismert véleményeket és kutatókat is bemutat, ütköztetve őket. Utólag azt mondhatjuk, kár, hogy Péter László inspiráló írásai megírásuk idején nem fejthettek ki hatást a szaktudományi közgondolkodás alakításában. Mindenesetre ma hasznos segítséget adnak az egyetemi oktatásban egyes kutatók, irányzatok megismertetéséhez.

Mindkét írás a népműveltségről (Péter László kifejezése) szól, az egyik inkább értékeléséről, a másik pedig inkább kutatásának eltérő szemléletű irányzatairól. Mindkét írást jellemzi egy aktív, egy beavatkozó, egy alkalmazott tudományi szemlélet. Nem öncélú írások tehát, hanem szerzőjük a népműveltség értelmezése és kutatása révén a nemzeti műveltséget, s ennek megteremtése során egyfajta társadalmi átalakulást kíván szolgálni.

A népkultúra értéke (1948)

Az 1930–1940-es évek szaktudományi, tágabban társadalomtudományi, valamint politikai vitái tükröződnek benne. A tudománytörténet ezen a szakaszon már túllépett. De az akkori problémák máig föl-fölbukkannak, közgondolkodásunkban is jelen vannak.

A népműveltség értékelésével kapcsolatban két nagy irányt különböztetett meg: *völkisch* (=néprajzias, szűkebb értelemben vett szaktudományos) és *populaire* (=szociografikus) szemléletet. Egy konzervatív, elsősorban a kultúrát magát szemlélő, illetőleg egy aktív, a társadalmat befolyásolni is igyekvő szemlélet. Ez talán megfeleltethető bizonyos fókusz az akkori éles népi – urbánus vitának és megosztottságnak. De sajátos akusztikája is lehetett a völkisch – német és a populaire – francia kifejezés használatának közvetlenül a háború után.

Sok korabeli társadalomtudós véleményét idézi és szembeesíti egymással, jól jellemezvén a kort, amelyben születtek. Mára gazdagító, ha az egyes kutatók véleményét megismerjük a paraszti kultúráról. Néprajzosok mellett olvashatjuk más bölcsészek és társadalomtudósok, filozófusok, szociográfusok, írók véleményét is: Bálint Sándor, Györfy István, Erdei Ferenc, Karácsony Sándor, Imre Sándor, Prohászka Lajos, Várkonyi Nándor, Révay József, Bartók Béla, Vargyas Lajos, Kodály Zoltán, Ortutay Gyula, Marót Károly, Tomori Viola, Vitányi Iván és még sokan mások. A tárgyalt összefüggésben sok név ismeretlenül cseng (Révay József, az író, vagy Prohászka Lajos például).

Péter László elsősorban Erdei Ferenc *populaire*-nek minősített nézeteit fogadja el. A könyvet olvasva nem könnyű követni a számtalan szerző álláspontját, de ebben sokat segít Péter László értékelése, a nézetek kibontása sok-sok idézettel és egymással történő szembeállításuk. Péter László szemlélete, bár hajlik a populaire irányzat felé, föl akarja oldani a két szemlélet különbségét és szembeállítását. Azt írja: „ha azonban szemléletünkben népkultúrának azt tartjuk, ami stílus és ízlés tekintetében szervesen kapcsolódik az eddigi parasztkultúra hagyományaihoz, akkor a 'fölélesztés' is 'továbbéltheti' a hagyományos kultúrát ... az újabb, fejlettebb társadalmi viszonyoknak megfelelően” (59).

Számos kérdés ma is aktuális. Azok is, amelyeket Péter László fülszövege kiemel, de mások is: Kádár Zoltán például kritizálja a hamis misztikába menekülést, az újpogányságot, s a turáni művészetet (64.). Ez az irány bizony ma is jelen van társadalmunkban. Bibó István és Veres Péter vitájára utalva (74.) azt írja, hogy talán az elvesztett/elvesztett természet-közeliség (Veres Péter) kompenzációját hozhatja el ismét a népműveltség (72–74).

A 20. századi történészekre, történetfilozófusokra (Ortega, Huizinga, Spengler), de az orosz irodalom alapján is összefoglalóan megjegyzi, hogy a kultúra és a civilizáció nem egyenlő. Lényegében a civilizáció és a kultúra összevetéséről, szembenállásáról, szembeállításáról van tehát szó (78–83 skk): „a civilizáció fejlődik, de megöli a kultúrát” (84). S fél évszázad múltán, a televízió és a számítógépek, az internet korában látjuk, nagyon is igaz ez a megállapítás.

Sokat foglalkozik Péter László a tudomány egyik központi kategóriájával, a hagyománnyal. Sok idézetéből kiviláglik, hogy a hagyomány fogalma nagyon is összetett, réteg-zett. Egyfajta viszonyfogalomként is értékelhető, úgy, ahogy ma elsősorban tesszük (92). A műveltség szervező erejeként említi (93.): „a hagyomány mindig megrostálása a múltnak” (21.). Jelenségek szerveződését érti alatta. A hagyomány az tehát, amely műveltségünket megszervezheti. Ez pedig lényegében nagyon közel áll napjaink kétségtelenül kicsit diva-tosan használt „kitalált hagyomány”-fogalmához. Akkor beszélünk erről, amikor a jelen-ségekhez fűződő viszonyunk alapján újraalkotjuk műveltségünk egyik vagy másik terüle-tét, vagy kultúránk elemiből valami újat szerkesztünk meg. Bár a „kitalált hagyomány” fo-galmának használatát egy közelmúlt kiállítás kapcsán Péter László bírálta, a negyvenes években vallott fölfogásából lényegében következik gondolkodásának ez az iránya.

Tanulmányában elsősorban arra próbált választ keresni, hogyan lehet megmenteni a parasztságot és a népműveltséget a barbár átmenettől, a kispolgári kultúra silány tömeg-termékeitől. A második világháborút követő, nagy változásokat hozó években látott erre lehetőséget. A kiút, a megoldás a „közkultúra” lehetett volna (105). Véleménye szerint a néprajznak tudatosan be kell avatkozni ebbe a folyamatba, hogy a paraszti kultúrát / népműveltséget ne egy álkultúra, a selejt, a giccs, „az ízletes étel helyett a moslék” váltsa föl (93–94.), hanem egy magasabb szintű és értékű kultúra. A 21. század első éveiből visz-szatekintve azt mondhatjuk, hogy Péter Lászlónak nem lett igaza. Amitől félt, mára be-következett. Az „ízletes étel” helyett itt van a „moslék”. A társadalmi változások ugyanis egészen más irányt vettek, mint azt 1948–1949-ben, vagy éppen 1945–1948 között, a „szabadművelődés” korszakában látni lehetett, vagy sokan látni vélték. Nem lett öntuda-tos parasztság (96.), aki vállalja műveltségét (tájnylev, viselet, rítusai stb.), hanem lett az erőszakkal létrehozott termelőszövetkezet, s ez nemcsak a parasztságot, hanem a prole-tárdiktatúra keretei között az egész társadalmat megnyomorította. Ennek végrehajtói pe-dig sokat tanul(hat)tak a Péter László által haladónak tekintett populaire irányzat doktri-naire képviselőitől.

Ebben a gondolatsorban több figyelemre méltó elem is van, amely Péter László fel-fogásának korszerűségét láttatja. Az egyik a „beavatkozás – be nem avatkozás” gondolata, amely ugyan a szerző helyes megítélése szerint a populaire-nek nevezett irányzattól nem áll távol (lásd pl. a felvilágosodás képviselőit) – ezt inkább a másik tanulmányában rész-letezi. Máiig visszatérő problémája ez a néprajznak és főleg a nyelvtudománynak (nyelv-művelés). A tanulmány megírása utáni évtizedekben például, az 1950–1960-as években a kultúrához sajátos megközelítés formálódott ki Angliában. Ez a kultúrakutatás (cultural studies). Tápláló gyökerei között társadalomtudományokat találunk, elsősorban a kultu-rális antropológiát, s a kultúrszociológiát. A kulturális jelenségekkel szélesebb értelem-ben, minden társadalmi rétegnél foglalkozik, szemléletköre tágabb, mint például a nép-rajzé, az irodalomtudományé vagy a zenetudományé. Jellemzője a kultúra és a kultúra-hordozó társadalom sokszempontú, multidiszciplináris megközelítése. De a direkt be-avatkozás is a társadalmi folyamatokba, a radikális társadalmi mozgalmak, forradalmi megmozdulások marxista szemléletű segítése. Mára persze ez a szemlélet lehiggadt. De ma, 2005-ben olvasva a tanulmányokat, valami hasonló aktív beavatkozást sürgethetett Péter László 1940-es évek végén. Talán a marxizmus radikális társadalom-felfogása érez-hető nézetében.

Összefoglalójában Péter László megállapítja, hogy „a magyar néptudomány mindig politikai tudomány volt” (108.). „A hungarológus feladata a nép életének, a nép sorsának a vizsgálata, de a rajta való aggódás is, a rajta való segítség is” (108.).

Visszatekintve azt kell mondanunk, hogy Péter László idealista volt a népkultúra jövőjével kapcsolatban (107.). A néprajzot egyfajta történeti műveltségtudománynak tartva azt mondja, hogy a magyar néprajz főadata, „hogy *ma* fényképezze a még föltalálható parasztkultúrát, *holnap* figyelje a közkultúrává változás különféle módjait és törvényszerűségeit, *holnapután* vizsgálja a kifejlődött közkultúrát, és megállapítja a parasztkultúra teljes pusztulását” (108.). Az hiszem, ha *ma* más szavakat használnánk, másként is fogalmaznánk, de lényegében ebben a gondolatban tudnánk összefoglalni a néprajz 20. századi tudományfejlődését. Azzal a megjegyzéssel legfeljebb, hogy a parasztkultúra ugyan eltűnt, de a közkultúra nem alakult ki, illetőleg a kultúra kettészakadt egy tömegkultúrára, és egy elit kultúrára. Nem lehetett akkor előre látni a világ ilyen rohamos globalizálódását, a világfalu kialakulását. Amely nem felemelte, hanem elsekélyesítette a kultúrát. A pénz és a hatalom kultúráját hozta, okozta. De azt sem lehetett előre látni, hogy a néprajz tudományfejlődése szemléletben és módszerben szintén követni tudja és fogja ezeket a társadalmi változásokat.

Magyar etnopszichológia (1949)

Péter László másik tanulmánya két nagyobb tartalmi egységből áll: az első egy társadalomtörténeti áttekintés, egy vázlatos parasztságtörténet, amely ennek az osztálynak a kialakulását mutatja be történetileg a 11. századtól kezdődően (visszanyúlva egy-egy gondolat erejéig korábbi időszakra is) egészen a 20. század közepéig. Itt is nagyon sok szerző gondolatait értékeli a Szerző, de leginkább Erdei Ferenc, Ortutay Gyula és Tomori Viola írásaira, megállapításaira támaszkodik. Sajnálatos, hogy amíg az első kettő kutatásait és megállapításait ismerjük, addig a szegedi fiatalok közé tartozó Tomori Viola nagyszerű könyveit ma már nem nagyon olvassák az emberek. A könyv második részében pedig a parasztkultúrát mutatja be, és értelmezi alakulását, változásait, fennmaradási lehetőségeit.

Azt mondhatjuk, hogy a tanulmány utólag is betöltött egy gondolkodástörténeti hiátust a parasztság koronként változó megítélésének áttekintésében. Már az előző írásból megismert ellentétpár bontakozik ki itt is: a paraszti társadalom és kultúra *organikus*, a nem paraszti (polgári, magas) *organizált*. Nagyon fontos megállapítása Péter Lászlónak, s ezt ma sem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kultúra bizonyos szintjének megvalósítása anyagi lehetőségek függvénye. A korabeli néprajz által vizsgált paraszti kultúra inkább csak egy szűk paraszti réteg sajátja volt, a birtokos kis- és középparaszttoké. Helyesen ítéli meg, hogy a paraszti kultúra elmúlásán való sajnálkozás, kesergés a *völkisch* szemlélet következménye. S nem lehet azokat a társadalmi és anyagi viszonyokat konzerválni, amelyek ezt a kultúrát létrehozták, s amiben ez a kultúra parasztkultúráként létezett. Érdemes ezen ma is elgondolkodnunk. Hiszen egyfajta kesergés ma is van bizonyos jelenségek elmúlása fölött. A negyvenes éve óta azonban annyi változás történt a szaktudományban, hogy ma már ezt az attitűdöt is értelmezi a néprajz: mögötte egyfajta társadalomkritikát lát, egyfajta veszteségérzetet rögzít. Olyan szemlélet megnyilvánulása ez, amely napjaink szélsőségesen individualizált társadalmában valamiféle közösségit és közösséget, azaz or-

ganikus társadalmat és kultúrát, egy sokkal inkább a természettel összhangban élő társadalmat és kultúrát szeretne látni, megélni.

A változás folyamatát akkor, az 1940-es években példákkal is felrajzoló Péter László megfogalmazása ma már idealistának, utópisztikusnak, naivnak tetszik. Ahogy például a paraszti költészetben, népköltészetben a dal és a mese alakulását megrajzolja: a parasztdaltól a szocialista viszonyokat megéneklő dalokig (nem tudhatta, hogy születtek ezek), vagy a „mese misztikus álomvilágát” tükröző parasztmese helyébe a tudatos, világos rendet tükröző történet lép. Itt érzünk bizonyos osztályharcos szemléletet. Maga is jelzi az utószóban, hogy akkoriban ismerkedni próbált a marxizmussal, Lenin, Lukács György, Balázs Béla műveivel. Vannak nagyszerű meglátásai is, mint pl. a mese és a (legtöbb) film összevetésében, miszerint a film a 20. század „népmeséje”. Érinti, bár nem fejti ki részletesen, azért, mert mindkettő azonos epikus törvényszerűségek szerint szerkesztődik, s nagyon fontos lélektani szerepet tölt be az egyén gondolkodásában: a kicsi is sokra viheti, érdemes küzdeni, a jó elnyeri jutalmát, a gonosz a büntetését stb. S ez még ma is fontos, hiszen ha csak mai hatalmi viszonyainkban körülnézünk, látjuk, hogy a világunk pontosan fordítottja ennek a mesei világnak – kell tehát a lélektani megerősítés, és a kompenzáció.

A paraszti, a paraszti jellegű kispolgári után vagy helyett azonban nem alakult ki a szocialista új típusú paraszt és annak magasabb rendű kultúrája tehát, ahogyan azt sokan – közöttük a Szerző is – várták. Az 1940-es évek végétől a történelem más utat vett. Péter László minősít, értékkel. Ötven év múltával azt mondhatjuk, hogy a ma néprajzának szemlélete kevésbé értékelő, azaz minősítő, sokkal inkább értelmező és megértő. Még önmagával szemben is.

Az alkalmazott néprajzról azt írja (164.), hogy a kormánynak ismernie kell a sajátos társadalomtörténeti fejlődés alapján kialakult nemzeti karaktert, hiszen csak úgy tud érdekében és hatékonyan dolgozni. Ebben igazat kell adnunk neki, de azóta sem törődött egyik kormányunk sem azzal, hogy döntéseinek, politikájának kialakításában felhasználja a néprajzi, szociológiai, antropológiai háttérismereteket.

E második, az etnoszociológiai tanulmány fő tanulsága, hogy a néprajznak társadalomtudománnyá kell válnia. Ezért épít a már emlegetett Erdeire, Tomori Violára és Ortutay egynémely tanulmányára, valamint kiemeli Gunda Béla, vagy éppen Faragó József, Wellmann Imre egy-egy cikkét, könyvét.

Írása ma is aktuális, hiszen éppen az aktuálisan folyó bolognai folyamat keretében a néprajzot a történettudományhoz kapcsolták, a szociológiát pedig a kulturális antropológiával társadalomtudománynak minősítették. Mindegyikük besorolása pedig az aktuális szaktudományi besorolás szerint: bölcsészettudomány, néprajzi és kulturális antropológiai tudományok. Szóval nem ártana ma sem újraolvasni Péter László 60 évvel ezelőtti írásait.

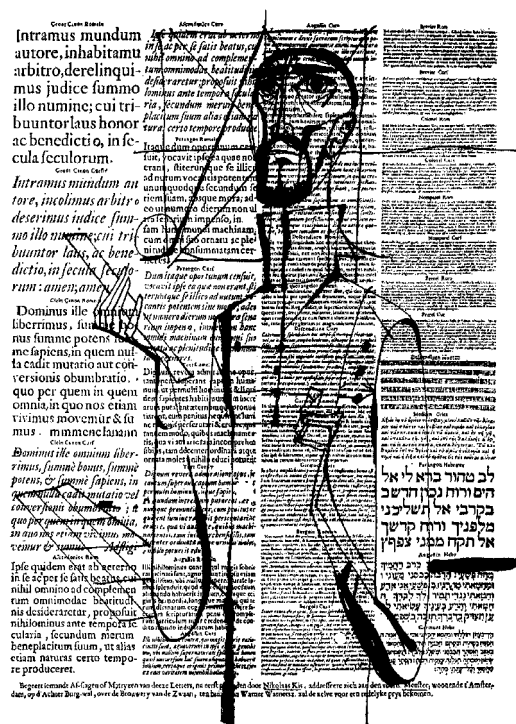
A néprajz persze legalább annyira történeti tudomány, ez is kiderül Péter László gondolatmenetéből, hiszen a társadalomtudomány néprajznak a néplelket kell tanulmányoznia. Ám a néplelek nem egy állandó valami, hanem a gazdasági, társadalmi és szellemi körülmények következtében folyton változik (189.). Összefoglalóan megállapítja a Szerző: a néprajz = paraszti művelődéstörténet.

Ennél a pontnál hadd utaljak arra, hogy a Szerző elismerésre méltóan nagy európai eszme- és tudománytörténeti kitekintéssel fogalmazta meg gondolatait. Nemcsak Durk-

heim és Mannheim, hanem Erixon, Thurnwald, az amerikai Paul Radin, a kultúrtörténeti szemléletű, s ma méltatlanul háttérbe szorított páter Wilhelm Schmidt, a társadalomkutató Ferdinánd Tönnies, vagy a magyar Szalai Sándor nézeteinek alapos, megemésztett ismerete ott van megállapításai mögött.

Végső megállapítása és tanulsága, hogy a néprajz társadalmi műveltségtudomány. Ez pedig új módszer és szemlélet bevezetését követeli meg. Összegzésének gondolatai, amelyeket 8 pontban foglal össze, máig aktuálisak, megszívlelendőek, követendőek (212–213.). Nézzük nagyon röviden! 1. A közösség gazdasági-társadalmi-művelődési jelenségeit mindig fejlődésükben kell ábrázolni; 2. nemcsak struktúrájában, hanem funkcionálisan; 3. a valóság egészére figyelve (s nem mazsolázva, ahogy ő írja); 4. tekintettel a nép/etnosz modern fogalmára; 5. a jelen valóságát rögzítve; 6. az egyéniség és a közösség sajátos kölcsönhatásában; 7. tekintettel az új közkultúra tipikusságára; 8. s nem mondhattunk le a magyar alkatnak, a nemzeti jellemvonásoknak kutatásáról.

Péter László új könyve nagyon fontos, informatív, tanulságos. És nem csak az egyetemi néprajzi oktatásban. Szükséges volna minél több embernek átolvasni, s tartalmán elgondolkodni. Jó, hogy majd 60 év lappangás után is megjelent. Tanít, gondolkodásra és átgondolásra serkent.

KASS JÁNOS:
IN MEMORIAM TÓTHFALUSI KIS MIKLÓS (1967)

Tanulmány

SZAKOLCZAY LAJOS

A pokoli torony

VONÁSOK SZÉKELY JÁNOS ARCKÉPÉHEZ

Székely János (1929–1992) a huszadik századi magyar irodalom egyik legkülönösebb alakja. Bár két kismonográfia, illetve portré-jellegű összefoglalás is készült életművéről (Elek Tibor, Szász László), a tíz év előtti Kulcsár Szabó Ernő-féle magyar irodalomtörténetből még a neve is kimaradt. A „búvópatak-sorsot” magyarázhatja a költő szokatlan önjellemzése – magát a konzervatív, figyelemre se méltó alkotók közé sorolta –, de még inkább az a furcsa értékszemplélet, amely az *erdélyiség* megfogalmazásakor csupán a megszokott, hagyományos építkezésű műveket díjazza, s figyelmen kívül hagyja az ettől alapjaiban elütő alkotásokat.

Magyarán, Székely János filozófiai megalapozottságú gondolatisága, s az ennek a jegyében alakult líra-, dráma- és próza-életmű főbb vonalaiban teljesen más, mint az Áprily Lajostól Dsida Jenőn és Tompa Lászlón át egészen Farkas Árpádig húzódó vonulat akár legjelentősebb állomása. Az elődökkel való találkozási pontok itt-ott fölfedezhetők (például az *angyalok* citeráján játszó Dsidával), de inkább a különbség a számottevő. Az, ahogyan Székely a maga „konzervatív” módján fölírja a szabályokat. Vagyis a Kós Károly-i, különben csodálatra méltó „helytállás” költészettől (*Kiáltó szó*) eljut a Camus és Orwell nevével jellemezhető terrénig. A huszadik század és a galádságai által megbolygatott modern ember életérzéséig, léttapasztalatáig.

Székely János számára, jóllehet legnagyobb hatású parabolája, a *Caligula helytartója* (is) e felé mutat, már nem a kisebbségi sors, a hamis „istenei” által meggyalázott nép veszszőfutása az érdekes, hanem az egyetemessé tágított *kozmikus hiány* mint az emberiséget sorvasztó, azt szabadságától megvonó *negatív erőter* fojtó hatása. Amely által a létezés alaptörvényei teljesen megváltoznak. A világról, főképp ha kivonatlik belőle az ember, többé már nem lehet emberi nyelven beszélni – véli a meghasonlott, keserűségében a „valódi világot” gyakran a mítosszal fölcserélő (helyettesítő?) filozófus –, ám mégis ezt teszi az „elgondolt elgondolhatatlan” eszmerendszerében. Bunkere, ósdi fogás, lehet az ön-maga által is lesajnált blankvers, s ezáltal körül is veheti fojtó magányának (igaz, Arany János lámpásaival megvilágított) sötétsége, de ami ebből sugárzás, az Petroniusra figyelve is önkínzó lelkifurdalás, tiszta költészet. „Két ilyen kedves, hűséges fiú! / Két ilyen tiszta lélek, amilyen csak / Reményeinkben élhet a világon! / S én, bűnös állat, megölettem őket. / Ez ám, uram, a különös bukás. / Addig küzdöttem Caligula ellen, / míg Caligula lettem magam is” (*Caligula helytartója*).

Íme, a dráma drámája. A megsejtett, a politika által bedarált ember ad absurdumig vitt, végül bűnösségbe torkolló – kereső – helyállása, fegyelme. A jó eléréséért folytatott iszonytató küzdelem bumerángja.

Az erkölccsé tett, az édesapját a börtönből menekítő politikai hasznosság – önéletrajzi elem – egyszercsak beszivárog az életműbe. Mert Petronius kegyetlen körülmények között való küzdelme – az a szobor Isten házáat meg nem gyalázhatja – valójában a romániai diktatúra ellen zajlik. Amelynek egyik építőköve a „nem szeretem” – taktikai okokból a zsarnoknak egy kissé behódoló – vers is. Evvel talán az apja is megmenthető.

Ám Sütő András hiába írta a második verseskötény kapcsán (*Mélyvizek partján*, 1957), szigorú „baráti” figyelmeztetését – „gőgös tagadással válaszolva énekeled az oldhatatlan magány, a cselekvésképtelenség és céltalanság, a szabályszerű opportunizmus ócska dalmaikat” – Székely jégszikla volta, belülről megélt társadalmi dermedtsége továbbra is megmaradt. Talán Kovács András Ferenc, a romániai magyar líra legtehetségesebb fiatalja világított rá a legtalálóbban a személyiség lényegjegyeire. „Sem a Somos-tető, sem a Vácmány, tán még a Hargita léptékével sem mérhető maradéktalanul az ő komor nagysága. A semmiség hidegszelében megőszült szirtek illenek hozzá: szelleme súlyos, kőkemény. Nehéz viselni tévedéseit, még nehezebb igazságait...”

Tévedés? Igazság? Viszonylagos fogalmak. Székelynél az írás – figyelmeztet Elek Tibor – akárcsak a nagy orosz próza alkotóinál, Tolsztojnál és Dosztojevszkijnél – *confiteor*. Vagyis gyónás, bűnmegvallás, vetkezés. Ha a költészetét nézzük, Szabó Lőrinc-i önfeltárással. Ebben az önfeltárában nem a metaforikus bőség, a képek kavalkádja segíti, hanem valaminő aszkéta hajlamról tanúskodó, a visszanyelt sírást gyakran kopogó rémületté tett gondolatiság. *Rögeszméje*, és ezt ki is nyilvánítja, hogy a költőknek filozófusokká kell válniuk, mert korunkban „az emberi totalításra, az ember világbeli helyzetére vonatkozó tudás, a nemes és jó értelemben vett embertudomány a költészetben kap helyet, és csak a költő valóságközelségére, érzékenységre támaszkodhatik.”

Persze a költő sosem lesz filozófus – József Attilától tudjuk: a líra logika, de nem tudomány –, és Székely János „embertudománya”, humánummal övezett történelmi (társadalmi) bölcsellete sem egzakt dolgok gyűjtőhelye. Földes László, a költő világképét taglalva, már korán figyelmeztetett arra, hogy „az ember is csak porcikája az örök körforgásban levő szenvtelen természetnek, akárcsak a csillagok, a föld, a növények, az állatok”. A költő „az emberélet iromba folyamában” lévő fölösleges (?) súlyokkal – cél, értelem, akará, igyekvés, haladás – a természet legegyszerűbb tulajdonságát, a „van”-ságot, a létezést állítja szembe. Nagy filozofikus verse, *A folyó a Nagyság* diadalmát ünnepli. S a mitológiából ideemelt hős, Telemakhosz – Odüsszeusz és Pénélopé fia –, vagyis „Telemakhosz az ember igazolja a természetet”. „Eredj tehát! Megbünteti a föld / Azt, ki nem tud csak látni és tagadni. / De nem csalódik az, aki merész / Ennen mélysége titkait kutatni. / Az én világom törvény nem köti: / Belőlem támad és belém hal vissza. / Magamba néző, fénytelen szemem / Tulajdon fényem százszorozva issza” (*Telemakhosz*).

Ha igaz is, amit megint csak Földes állít. hogy „ha cél, értelem, haladás, igyekvés, akará (...) puszta fikció, akkor nincs értelme a kutató szellem erőfeszítéseinek, az egyetlen értelmes dolog az önmagunkba fordulás és a szemlélődő tétlenség vállalása”, s ha némelykor el is csodálkozhatunk azon a titokzatos, fatális determinizmuson, amely Székely János *törvénylátását* (kiemelés – Sz. L.) átítatja, a drámákban, ahol a kisebbségi magyarság és

az erkölcs megőrzése a tét, minden a visszájára fordul. Pontosabban a költészetbe oltott pesszimizmus, ez a sötétben is világító erő szab törvényt a kelepceből való kimenekedés módozatainak.

De vissza a versekhez! Hiszen Székelyt, legalábbis nálunk, szinte csak drámaíróként ismerik. Igazságtalanul. A költő és a prózaíró legalább annyira jelentős, mint a színművek szerzője. Sőt, az egész életműnek a költészet az alapja. Ezt a négyfelé irányuló „hármasszögletes” ünnepli, épp a *Semmi – soha* (1994) című gyűjteményes verseskötet kapcsán, a középnyemzedékhez tartozó, ugyancsak több műfajban alkotó Bogdán László is: „Székelyt mindenféle vád és önvád alól saját zseniális versei még zseniálisabb prózája, felzaklató drámai és csillogó esszéi mentik fel. Az életműve.”

És ez az életmű, hálózza bármely filozófiai kétely, a költészetben nyugszik. „A vers világmodell, semmi sem méltó a költészet névre, ami nem a világ szerkezetét modellálja” – írja egy helyütt. Modernsége persze a Nyugat-ból táplálkozik, *babits-i* modernség, amelyet nem zavarhat meg semmiféle avantgárd. S ha némelykor el is hangzik vele kapcsolatban, hogy a műveinek egésze „kevésbé líra, mint inkább versebe szedett filozófia” (Cs. Gyimesi Éva), a kíméletlen önvizsgálat, amelynek szinte minden szavával önmagába hasít, igen-csak karakteressé teszi a hatvanas években már jól kialakult költőarcot. Az *Önarckép, 1960* a tükörbe nézés – a bűnkereső józanság – iskolapéldája. „Úgy van: enyém e meggyötört arc. / Mit tettem én, boldogtalan, / Mi szörnyet láttam, hogy fehérbe / Váltott hajdan sötét hajam? / Mi ért, hogy oly fanyarrá értem? / Mi bűnt követtem el vajon, / Hogy hangtalan beismerések / Lebegnek sápadt ajkamon?”

„Megeshetik, hogy / Maga a bűntudat a bűn? – kérdezi *A tigrisben*. Olyan önkínzó érvényességgel, mintha ezt az állapotot az egész életműre ki akarná terjeszteni. Ki is terjeszti, és ez az éberen figyelő *számonkérés*, a jó és a rossz közötti örökös kutakodás lesz életművének esszenciája. A létezés mint magánélmény, mint a férfi és a nő közötti, öröktől fogva tartó harc szenvedés-foglalata gyakran válik versének ihletadó forrásává, ám – némelyek számára szokatlanul – a politika (például az 1956-os magyar forradalom elsírtása) is szólásra bírja.

Gyakran csak a természeti katasztrófa képeiben, szimbólumok által fölfedve-rejtve jelenik meg a borzalom (*Vihar után; Beborul*), de néhány nagy versében, legkivált a *Két kos között* címűben, már prófétai hevülettel, kérdések kínzó formájában is. Székely Jánost erkölcsi és elszenvedett – a közösséggel azonos – sérelmei tették politikussá. „Jaj, népem, jaj, te vak, te áldott, / Hol kell magad, népem, találnod? // Hol tengődsz? Kunyhaid hol állnak? / Miféle pontján a világnak? // Miféle átokverte téren? / Micsoda szélütött vidéken?” Majd ugyanitt: „Jaj, népem, jaj, te vak, te áldott, / Hol kell magad, népem, találnod! // Örök viharban, örök éjben, / A féltekék keresztútjában, // A megütközés pontján éppen... / Két rossz között, a legközepe... // Hol nem tudtak megélni mások: / A vákuumban lett lakásod!”

Idegen-e ez a hang az egyik legszebb szerelmes versében, a *Bölcsőben* megütött „halálomig, halálodig” ringató dajkálástól? Aligha. Csak itt „az emberélet” és *gondja és örök talányával* szemben „az örök vihar, örök éj” egyetemes megvertségtudata hangsúlyozódik. Mint ahogyan az 1973-as keltezésű, de csupán 1979-ben, *A nyugati hadtest* című elbeszéléskötetének a „függelékékként” megjelent *A vesztesek* „történelmi rajzában”. Nem véletlen a műfajmegjelölés, hiszen a költemény csak a nagyon is árulkodó alcímmel – *Újkori met-*

szet: A tűzéség visszavonulása – mehetett át a cenzúrán. Ám így is kivethető belőle ezredéves vereségeink maisága.

„Vereségre termett nép, / Évezredek óta verik, / Egyébre se jó: / Ez a sorsa. / Vonul sorsába beletörődve, / S talán még büszke is / Erre a sorsra. / Mert ki tudja, igaza volt-e / A csata előtt? // De most már igaza van. // Ki tudja, jogos ügyért / Szállt-e csatába? / De most már jogos az ügye. // Vonul a füstbe, az éjbe, a sárba, / Vonul a tájba merülve.” S a befejezés szigorú következetességgel azt is megmondja, hogy hová az apokaliptikus menet: „Új ezerévek / Ezer új veresége felé. „

Székely János önmagába vájkáló, önmagának is fájó, gőgös, minden irodalmi díjat és kitüntetést visszautasító poéta volt. Rettenetének, mondtuk már, megvolt a filozófiai háttere, „világidegenségének” és „embergyűlöletének” a pesszimizmus volt a foglalta. Sokáig úgy tetszett – még Arany Jánossal is az azonos érték alapján parolázott –, hogy alig van nagyság, akire bátran föl tud nézni. Egyik utolsó verse, a *Nemzedékek* (1986), viszont szépen kijelöli azt a kört, amely – hogy le ne maradjon tőlük – állandó munkára, és a valakihez-valamihez való tartozás méltóságára sarkallta. „Szabó, Szabédi, Németh, Illyés... / Egembe nyúló néma szirtek! / Nem néztek ők reám, de mégis, / Volt még, akikre föltekintsek. // Csúcsokra, szédítő tetőkre / Nem hágtam én, nagyobb se lettem, / Mégis, ahogy a magasba nézek, / Már csak az égbolt van felettem.”

Vállalt konzervatív hang. S e megvallással – mi mást tehetne, ilyennek született – gyakran kérkedik is. Mindig komolyan mondja, amit mond, ám szavai mögött lehetetlen nem észrevenni egy megbántott, sérülékeny lélek maszkjátékát. Drámaírása is ilyen, csupa szabadkozás, hátrálás, önmaga sajnálása. Mintha nem volna tisztában saját értékével, mintha a színpad csak dramaturgiából állana, s a mondanivaló – Székelynél mindig a költészetbe csomagolt erkölcsi „tanítás”, a filozófiailag megokolt őszinte tanúságtevés – mit se számítana.

Elriasztja magától az érdeklődőket, s közben a legnagyobbak, például Harag György, alig várják, hogy a maguk módján: agresszív látványszínházukkal színpadi látomássá tephessék a drámaköltő gondolatait. Egy-egy elemző fintorgásában lehet némi igazság – Székely tolla nyomán „gondolatilag-tartalmilag magas szintű írások születnek, amelyek azonban nem drámák” (Bécsy Tamás) –, de a színház azért a komplex megjelenítés temploma, hogy a dramaturgiailag nem annyira frappáns színművekből is – teremtvő látomással – létrejöhessen a csoda.

Szerencsére létre is jött. És itt nem annyira a monodrámaként is értékelhető *Dózsa* című poémára gondolok, és nem is a *Profán passió* (1954) bibliailag erezett, a középkori passiójátékhoz visszanyúló, ám fölöttébb modernizált dráma Jézus-Kajafás-Judás történetére (Judás Kajafáshoz: „Hogy lehet, hogy valami, és épp az ellenkezője? Hogy lehet, hogy hűségem szerint el kell árulnom őt, és hűtlenné leszek, ha el nem árulom?”), hanem a Gyulai Várszínház ősbemutatója óta elhíresült *Caligula helytartójára*.

A drámai jambusok görgette mondanivaló a hatalom és az annak kiszolgáltató ember fölött köröz – vércseként lecsapó igazság-gócaival –, mígnem a „lehetetlen” és a „muszáj” egymásnak feszülésében megszületik az egyénre és a hatalomra egyként veszélyes ponthelyzet. „Petronius nem akarja, hogy megromoljon az álma – írja monográfiájában Elek Tibor –, ezért ahogy nem vállalhatja fel egy nép elpusztításának bűnét, úgy a Caligulával való nyílt szembe fordulást, a polgárháború kiobbantásának a felelősségét se. Caligula

»muszáj«-a és Barakiás »lehetetlen«-e, azaz a birodalmi eszme és a nemzeti szuverenitás, a zsarnoki becsvágy és népi igazság feloldhatatlan társadalmi szembenállása, számára kezdettől a hatalomhoz, a császárnak tett eskükhöz való hűség vagy a lelkiismeret szavára hallgatás személyes dilemmájaként jelenik meg. A külső ellentmondás, konfliktus belső ellentmondássá, konfliktussá válik.”

Hogy a tisztesség jegyében fogant „tétlen hatalom” két ártatlan ember életét követelte, Petronius maga is – holott hadakozott ellene – Caligulává vált. Akit Harag György csaknem három évtized előtti színpadra állítása megrendített (fölülmúlhatatlan előadás volt a gyulai *Caligula helytartója*), az aligha vonja kétségbe a Székely-drámák játszhatóságát. Bár a *Protestánsok* és a *Vak Béla király* dialógushálója ugyancsak jól működött, a *Caligula helytartója* „kistestvérére”, a *Mórokra* hívnám föl újólag a figyelmet. (Ez a dráma is bemutatott Gyulán, a kilencvenes évek elején, a Harag-tanítványnak is mondható Tompa Gábor rendezésében.)

Székely a mű alcíme szerint *történelmi tanulmányt* [írt] *öt felvonásban*: ám ennél valójában sokkal többet tett: a sok száz év előtt erőszakosan megkeresztelt és kiirtott nép, a mórok tragédiáját leleményesen összekötötte egy közelmúltbeli valós eseménnyel, Szabédi László tragédiájával. Pontosabban a róla mintázott és a dráma törvénye szerint dúsított azon alakkal, Kibédivel, aki egy zseniális csavar folytán Husszein Al-Rúmival, a granadai arab egyetem muzulmán tanárával egyazon személy. „Szabédi László életének tragikus végtörténetében – írja Láng Gusztáv *Az abszolútum joga és értelme* című esszéjében – Székely János önmaga lelkiismeret-vizsgálatát végzi, sőt még közelebb járunk az igazsághoz, ha nem [egyszemélyes] jelentést tulajdonítunk a történetnek, hanem felismerjük benne a mi alapvető erkölcsi dilemmánkat és vétkünket. Ez nem más, mint az együttélés a diktatúrával, illetve annak az ideológiának az elfogadása, amely végső fokon a diktatúrát készítette elő.”

Ugyanitt: „Szabédit a cselekvés lehetetlensége, a tehetetlenség maga szötte hálója döb-bentette rá, hogy a halál az egyetlen tett, amelyre még képes. »Legendája« ezért nem lehet fölmentés az övéhez hasonló hitű – vagy álhitű –, őt túlélő nemzedéktársai és azok követői számára; a nemzethalál rémét ők (is) idézték fel, s megváltani tőle még halálukkal sem tudják népüket.” „A dráma mindössze annyit mond – világosítja föl Láng Gusztáv vehemens vitapartnerét –, hogy a spanyolországi mórokon nem segített a kereszténységnek mint álhitnek a képmutató vállalása (de nem segített volna őszinte vállalása sem); ugyanúgy az erdélyi magyarságon sem segített a kommunista diktatúra előtti ideológiai és erkölcsi behódolás.”

Ennyi értelmezői komolyság talán elég arra, hogy világosan lássuk az *önéletrajzi* drámát is magában foglaló társadalmi dráma nagyszerűségét: a személyenként megosztott és vállalható felelősség az embert – a vallomástevőt, a gyónót – erkölcsében nagygyá teszi (nagygyá teheti), de felelősségét nem kisebbítheti. Azért történt minden úgy, ahogyan történt, mert behódolásával – akár csöndes passzivitásával is – csavar volt a hatalom gépezetében. Az erkölcsi fenomén, mert Székelyt ebbe a kategóriába kell sorolni, mindezt jól tudta, s ezért is megrendítő az önvizsgálata.

Megrendítő, történjék akár versben, akár drámában, akár regényben-elbeszélésben vagy esszében.

„Székely is – így Elek Tibor – az illyési, Németh László-i drámaírói törekvések folytatója, amikor egyén és a történelem, az egyén és a hatalom viszonyát faggatva a drámát a fokozottabb gondolatiság, filozofikusság, esszéizálás irányába viszi el.” Tegyük hozzá, hogy „hosszabban” előkészített – *hitvitázó* – dialógusai ezáltal egy kissé dialektikussá válnak, de mindezekért kárpótol bennünket a gondolat és az erkölcs szenvedélyessége, illetve makulátlansága.

Amíg a Székely János-dráma többé-kevésbé meghódította a magyar színpadot, prózájának – ebben költészete is osztozik – sanyarú sors jutott. Pedig többen, így a már idézett Bogdán Lászlón kívül Láng Gusztáv is, ebben látják a nóvumot. A hajdani kolozsvári professzor már harmincöt év előtt, a *Soó Péter bánata* megjelenésével egy időben magasra tette a mércét: „egész prózaírásunkban egyedülálló hely illeti meg a regényt”. A mű különlegességét abban látja, hogy az „önvesztés-önmegtalálás” elmondására az író adekvát kifejezésmódot talált „a szimbolikus sejtelmes Doppelgänger-motívumban”, a valóság és az álom, tény és látomás határait elmosó jelenetekben”. Székely ehhez – már ami a valóságtól való elszakadás ellenszerét illeti – szögezi le Láng, „az ábrázolásnak Thomas Mann-tól tanult ironikus kétértelműsége” segítette.

A regény két (egy?) alakjával kapcsolatban jegyzi meg Elek Tibor: „Soó Péter és Pál (a Kicsi) kettősével a magyar irodalom egyik legkülönösebb »párkapcsolatát« teremti meg Székely” („mi egy ember voltunk. Egy ember kettéválva” – így az író). Szilágyi Júlia „tűkörembernek” nevezi Soó Pétert, Vasy Géza pedig arra figyelmeztet, hogy a regényben „az önmegszólítás sajátos esetéről van szó, s a barát nem más, mint a lelkiismeret, a jobbik én, az emberi lényeg”. Székely János *varázslatos* – önmaga, a világ elől való? – *bújkálása* („Hátha Kicsi sem létezett valójában?”) – a valóság irrealitásában költészetként hat.

Ezt a *teremtett* világot, hősei legyenek élők vagy kitaláltak, nem fogja a tűz, nem fogja a golyó. A reális és irreális határai összemosódtak, s bármily „sorsfordító eseményekről” beszél is az író, anélkül, hogy megtagadhatna fontosságuk, a képzelet és álom sejtelmes ködére, a *mese*-igazságok egyedüliségére tevődik a hangsúly. Lelkünk és igazságunk motorja akkor lesz igazán hatékony, ha *lázálom* pörgeti.

Székely *képzelet-játékának*, látható, előzménye sincs a romániai magyar prózában. A legjelentősebb alkotók (Sütő, Bálint Tibor, Panek, Szabó Gyula, Szilágyi István, Mózes Attila, Bogdán László) *létmagyarázatai* még a legextrémebb esetekben is, jobbára a móríci, Krúdyval és Kosztolányival ugyancsak fémjelzett hagyományhoz kötődnek. Műveik szépek, megrendítőek, de hiányzik belőlük a filozófiai játékosság. Kítűnő *abszurdoid*jaival talán csak Páskándi Géza vette föl azt a világirodalmi fonalat, amelynek „továbbfűzése” Székely Jánost egész életében igencsak foglalkoztatta.

Nem a romániai magyar valóság szenvedélményéből teremtett magának hús-vér hőst, hanem – nem kis bátorságot mutatva – világirodalmi példá(k)-ból, külön helyzetekből. Tágra nyílt szemű olvasóit és a befogadó közeget ezzel is sokkolva. Mert ha Peter Schlemihl, számolva? nem számolva? a veszélyekkel, eladhatta az árnyékát – Adalbert von Chamisso műve 1814-ben jelent meg –, a marosvásárhelyi írónak megtilthatja-e valaki, hogy ezt az *élő-holt sejtelmet* önálló életre keltse. Persze az *árnyék* számkivetettnek érzi magát, mert észre sem veszik, s üldözésének okát sem tudja, hiszen nem szolgált rá. „Ahogy Schlemihl Pétert gyűlölték, amiért nem volt árnyéka, éppúgy gyűlölték őt is, amiért nem volt Schlemihl Pétere.”

A magányérzet elől menekülve hősünk ide-oda csatlakozik, „mert az önállóság, a szabadság elviselhetetlen nyűggé válik számára”. Ugyancsak Elek Tibor mondja, „mint ahogy Soó Péter nem találhatta már meg soha az őt teljessé tevő fele részt, úgy az árnyék sem lelhet társra, mert ez a sorsa”. Üldözöttségében maga is üldözővé vált, s nem maradhatott más vég számára, mint fölszámolva magát beleúszni a végtelenbe. Az író avval alkotott megrendítő példázatában maradandót, hogy „társtalanságot embertelen méretekre duzzasztotta föl, és az árnyékot a magány döbbenetes erejű szimbólumává növelte” (Kovács János). „Az árnyék – figyelmeztet megannyi elemző és kiváltképp az író monográfiája – éppoly szerzői önmetafora, mint a korabeli (ötvenes, hatvanas évekbeli) allegorikus szerepversek számos emberi, állati, tárgyi »hőse«.” S valóban, Székely kínzó magányában – esetében az egyedüllét bizonyos fokig sorsmetafora – kitalálta magának azt a (hol hozzá közeledő, hol tőle távolodó) „hűvöset”, amely Szibéria jégpoklához hasonlatosan, holott dermesztő a fagy, éget is.

Ebben az írólag megkonstruált, alkotáslélektanilag hiteles *kalodában* éri jól magát. Meghasonlottan? Azt azért nem mondanám. De keserűen, az emberlét összes tonnáit hurcolva a vállán. Mert korai verse, az *Emberjussan*, az öregkort is „bearanyozza”: „Ember vagyok, s ez vádra már elég: / Nincs rágalom, mely rám ne illenék...” És közben állandóan morfondírozik, hogy mi az az átok, amitől kibírhatatlanul szenved. „Kortárs irodalmunk a hatalom problémáját emésztí. Példás hivatástudattal, úgyszólván minden intellektuális erőt ennek a kérdésnek a feltevésére és megoldására mozgósít. Camus, Sartre, Golding, Dürrenmatt, Böll, Ionesco, Jevtusenko és nemzedéke – a második világháború óta alig jut eszembe jelentős írói teljesítmény, amely közvetve vagy közvetlenül ne ezzel foglalkoznék. Koncentráció képessége teljes latba vetésével, mélyen és sokoldalúan, számtalan messzeágazó vonatkozásban töpreng ma ezen az emberiség elméje, mert most nyilván ez került sorra, erről van szó” (*A költői tehetségről*).

Még ebben a vallomásban is szerepel valaminő csavar. Pontosabban, hogy egyetlen villanással – *Erről van szó* – visszautal korai drámahősének (*Irgalmas hazugság*), illetve a belőle gyúrt áldozatnak az ötvenes években elszenvedett – az övéi falták föl – iszonytató sorsára. Gaál Gábor híres röpiratának címével újólag akarva-akaratlan a hatalom, a hatalmi önkény torzulásaira, mi több, kibírhatalanságára figyelmeztet.

A háború poklát rajzolva is az emberi létezés alaptörvényei izgatják, ezért kitűnő elbeszéléskötete, *A nyugati hadtest* (1979) nem történelmi beszámoló. A személyes élményeken alapuló dokumentumhűség, jóllehet többször is szemünkbe tűnik az elbeszélő személye, íróilag igencsak megvan emelve. Bennük a hadifogság-élmény „szépirodalmi transzformációval” jelenik meg. Az író ebben a különleges helyzetben is a morál és fenntarthatósága izgatja. Már-már szenvtelenül mondja halhatatlan paraboláját – a *Pállinkás* című elbeszélés a huszadik századi magyar próza egyik remeke –, hogy a rejtély kiderülésével a „betegséggel” megterhelt ló sorsa fokról fokra a legmagasabb költészetté emelked-jék. „A fájdalomtól, a megaláztatástól retteg a lovától szeretetet kolduló hadapród, de az emberi sorsot példázó, sérült lényétől idegen, fizikai mivoltának ellentmondó feladatokra kényszerítéstől való félelem teszi Pállinkást is »tökéletesen szörnyű«-vé és »szörnyűségesen tökéletes«-sé” (Elek Tibor).

Az író különleges művét, *A másik torony* című esszéregényt – előzménye *A torony* (1971) és *A torony árnyéka* (1983) – a kritikusok (Szász László, Lengyel Balázs, Görömbei

András stb.) jobbára remekműnek tartják. Igazuk van. Igazuk, mert elkápráztató teljesítmény. Bár a regénnyel kapcsolatban hagyományos cselekményről nem lehet beszélni, a több réteg alatt megbúvó, a Fudzsimáját a Hargitával összekötő, még lélekmozzanatnak is alig nevezhető „történetek” – s mindenek tetejében az épülő, gigantikus *torony* – a képzetet színpadára vonják huszadik századi történelmünket és annak *ártó* vezéreit. Az égig érő – s ha Isten engedné, még azon is túlnövő – *torony*, és az őt szolgáló munkálkodás fölégette a természetet, elkülönítve egymástól megnyomorította az embereket, tönkretette a szigetet, munkatáborokba, fegyverrel őrzött gulágokba hajtotta-kényszerítette a szellemet. Minden tönkrement, minden kiirtódott környezetében.

Lengyel Balázs a regénnyel kapcsolatban nem másról, mint a román diktatúrára és a sztálini diktatúrára utaló jelképes-reális történetről beszél, amelyben hiába a sok „ködösítő” szöveg (a mítoszi tisztaságról – Enkidu), a napnál világosabban érezni: a vérrel-vassal létrehozott tornyok (a „valóságos” és az „írói”) a kétségbeesés, a hiábavalóság, a végítélet-höz hasonlatos pokol emlékművei. Az *orwelli* történetben a stációkat megjáró író személyes élménye, szenvedéstörténete valaminő egyetemes „lételv” magasába emelkedik. Az abszurdá vált valóság átégette – értsük a dolog szimbólumát – a hártypapírt, s evvel a világegész, az egységes világkép „törvénye” is megkérdőjelezetett.

A *torony*, legalábbis a Székely János-i szemlélet szerint, önmagunk alatt meggyújtott máglya. Tévelygésünk bizonyítéka.

„És amikor már tökéletesnek, befejezettnak látszik a *sátáni remekmű*, a *totális káosz* – mondja Szász László – idekacsaringózik egy szövődményes mondat, talányosan és illetlenül kilóg a pompázatos logikával »megteremtődött« falanszterből: »Kiszámíthatta valaki odalent (vagy odafent – azt sem tudom már, hogyan mondjam), kiszámíthatta, hány ezer hektár termőföld szabadul így fel, és nem is sejthette, hogy a felszántott út még csak tönkretett út, nem pedig szántó; valamint azt sem, hogy az utak, akár az ösvények, úgyszólván visszanőnek mindenüvé, ahol csak szükség van rájuk.«”

A Székely János-i esszé kristálytisztá logikával bizonyítja – könyvek tanúsítják – a művészet, korunkra annyira jellemző, halálát. S ebben a logikus, filozófiai megokolt *síratásban* mégis annyi életerő van, hogy nem kell félnünk a pokol eljövételétől.

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2006. FEBRUÁR

111. SZÁM

TÁLASI ISTVÁN

Charles Baudelaire: Esti harmónia

Az *Esti harmónia* (*Harmonie du soir*) 1857. április 20-án, tehát nem egészen két hónappal a *Fleurs du Mal* (*A Romlás virágai*) megjelenése előtt, a *Revue française* című folyóiratban látott először napvilágot. A köteten belül a legterjedelmesebb ciklusba helyezte Baudelaire, 43-as sorszámú versként (az 1861-es második kiadásban a költemény sorszáma: 47., az 1868-as posztumusz kiadásban pedig: 52.)

A *Spleen és ideál* című nagy ciklusban ez az egyetlen olyan költemény, amelynek témája az esti táj, pontosabban: az este a természetben, illetve az esti természet és az emberi lélek kapcsolata (hogy szerelmes vers is az Esti harmónia, csak az utolsó sorban derül ki!). A *Bánatos holdvilág* (*Tristesses de la lune*) tárgya, miként címéből is kitetszik, szűkebb: nem az egész esti táj, illetve természet, hanem annak csak egy eleme. Az *Esti szürkület* (*Crépuscule du soir*) a városiakok estéjéről szól, így amikor az 1861-es kiadásban Baudelaire külön ciklusba gyűjtötte a nagyvárosi élet verseit, ez a költemény párjával, a *Reggeli szürkülettel* (*Crépuscule du matin*) együtt átkerült a *Párizsi képek* (*Tableaux parisiens*) közé¹.

A vers eredeti szövege² a következő:

Harmonie du soir

- A Voici venir les temps ou vibrant sur sa tige
B Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensoir;
C Les sons et les parfums tournent dans l'air du soir;
D Valse mélancolique et langoureux vertige!
- B Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensoir;
E Le violon frémit comme un cœur qu'on afflige;
D Valse mélancolique et langoureux vertige!
F Le ciel est triste et beau comme un grand reposoir.

CHARLES BAUDELAIRE
(1821–1867)

Az *Esti harmóniát* hosszú időn keresztül minden fenntartás nélkül a madame Sabatier által ihletett költemények közé sorolták, annak ellenére, hogy nincs azon versek között, melyeket a költő 1852 decembere és 1854 májusa között névtelen levelekben juttatott el eszményített műsájához. Az e verscsoporthoz tartozás mellett szólhatott az utolsó sor ragyogás-motívuma, hiszen az idealizált nő alakjához Baudelaire gyakran kapcsolja a fény képzetét.

E *Le violon frémit comme un coeur qu'on afflige,*
 G *Un coeur tendre, qui hait le néant vaste et noir!*
 F *Le ciel est triste et beau comme un grand reposoir;*
 H *Le soleil s'est noyé dans son sang qui se fige.*

G *Un coeur tendre, qui hait le néant vaste et noir,*
 I *Du passé lumineux recueille tout vestige!*
 H *Le soleil s'est noyé dans son sang qui se fige...*
 K *Ton souvenir en moi luit comme un ostensoir!*

Mivel egy ilyen költemény esetében, amelynek esztétikai hatását a versforma és a zeneiség döntő mértékben meghatározza, szentségtörés lenne az eredeti szöveg után annak tartalmilag hűséges, de varázsa lényegétől megfosztott prózai fordítását közölni, a sivár szó szerinti magyarítás helyett álljon itt inkább két szép magyar versként ható műfordítás: a Tóth Árpádé, amely az 1923-as A romlás virágai kötet³ óta a magyar Baudelaire-kiadások állandó darabja, valamint a Kálnoky Lászlóé (a Gondolat Kiadó ismert sorozatának A szimbolizmus című kötetében például az utóbbi szerepel). Azokra a helyekre, ahol a magyar variánsok tartalmi szempontból jelentősen elrugaszkodnak az eredetitől, majd a részletes elemzés során utalok.

Esti harmónia

A *Már jó a perc, midőn a rezge szár konyultán*
 B *minden virágkehely tömjént füstölve ég;*
 C *párförmőt és zenét hintáz az esti lég:*
 D *óh, lenge, méla tánc, szédítő sodru hullám!*

B *Minden virágkehely tömjént füstölve ég;*
 E *hegedűszó remeg, mint tört szív, üdve múltán;*
 D *óh, lenge, méla tánc, szédítő sodru hullám!*
 F *Nagy, díszes ravatal a csöndes esti ég.*

E *Hegedűszó remeg, mint tört szív, üdve múltán,*
 G *tört szív, amelyre les az éjszín öblü vég;*
 F *Nagy, díszes ravatal a csöndes esti ég.*
 H *immár lehullt a nap, alvadt vérébe fulván.*

G *Tört szív, amelyre les az éjszín öblü vég,*
 I *még tűnt nyomot keres, hol fénnel int a mult rám!*
 H *Immár lehullt a nap, alvadt vérébe fulván...*
 K *Csak emléked ragyog, mint szent oltári ék!*

(Tóth Árpád ford.⁴)

A *Közelg a perc, mikor lágy szárán imbolyogva*
 B *ontja minden virág a szent tömjénszagot;*
 C *járvák az est legét a hangok s illatok;*
 D *valcer bús dallama, epedés kába sodra!*

B *Ontja minden virág a szent tömjénszagot;*
 E *felsír a hegedű, mintha egy szív sajogna;*
 D *valcer bús dallama, epedés kába sodra!*
 F *Magas oltár az ég, szomorú és nyugodt.*

E *Felsír a hegedű, mintha egy szív sajogna,*
 G *gyöngéd szív, hol sötét úr kelt irtózatot!*
 F *Magas oltár az ég, szomorú és nyugodt;*
 H *alvadt vértóba fül immár a nap korongja...*

G *Gyöngéd szív, hol sötét úr kelt irtózatot,*
 I *gyűjti a csillogó múlt romjait halomba!*
 H *Alvadt vértóba fül immár a nap korongja...*
 K *Emléked mint arany szentségtartó ragyog...*

(Kálnoky László ford.⁵⁾)

Az eredeti költemény két sajátosságát még az a magyar olvasó is észreveheti, aki netán semmit sem ért a francia szövegből. Pusztán böngészgetéssel is fölfedezhető, hogy a 16 soros versben mindössze kétféle sorvégződéssel találkozunk, tehát csak „a” és „b” rímek vannak, mégpedig a következő képletbe foglalható – versszakonként ölelkező rímes⁶ – elrendezés szerint: a b b a b a a b a b b a b a a b. Az „a” rímhez tartozó szavak mind -ige (ejtsd: ızs)-re végződnek, s közöttük vegyesen vannak főnevek (tíge, vertíge, vestíge) és egyes szám 3. személyű jelen idejű ıgealakok (afflíge, se fıge), a „b” rím tartományát a noir melléknév mellett -oir (ejtsd: óá) végű főnevek (encensoir, soir, reposoir, ostensoir) alkotják. A noir (jelentése: fekete) és a soir (jelentése: este) szavak előfordulása korántsem meglepő ilyen témájú versben, a soir, az encensoir és a reposoir szavak összecsengenetésére is volt már példa a francia költészetben. Többen⁷ valószínűnek tartják, hogy Alfred de Vigny *La Maison du Berger* (A pásztorkalyiba) című, 1843-ban írott hosszú költeményének ötödik versszaka ihletőleg hatott Baudelaire-ra:

*„La Nature t’attend dans une silence austères:
 L’herbe élève a tes pieds son nuage des soirs,
 Et le soupir d’adieu du soleil à la terre
 Balance les beaux lys comme des encensoirs.
 La forêt a voilé ses colonnes profondes,
 La montagne se cache, et sur le pâles ondes
 La saule a suspendu ses chastes reposoirs.”⁸*

Tóth Árpád is, Kálnoky László is híven követik az eredeti rímképletet, sőt Tóth Árpád fordítása a rímek akusztikai hatásában is megközelíti az eredetit: u és á magánhangzókat tartalmazó „a” rímek hasonlítanak Baudelaire „b” rímeire, s abban is követi a francia min-

tát, hogy az „a” és „b” rímek között veláris – palatális viszonylatban ellentét van. Az eredeti szövegnek azt a sajátosságát, hogy a vallásos képzetkörhöz tartozó szavak (*encensoir*, *reposoir*, *ostensoir*) rímhelyzetben szerepelnek, a nyelvi különbségek miatt egyik magyar fordítás sem tudja megvalósítani.

Az *Harmonie du soir* másik hamar szembeötlő – és a magyar műfordításokban is érvényesülő – jellegzetessége egyes sorok szabályszerűséget mutató visszatérése. A második versszaktól kezdve megfigyelhetjük, hogy az első sorok az előző versszak második sorával azonosak, a harmadik sorokban pedig az előző strófa negyedik sora ismétlődik meg. Ez a sajátos sorelhelyezés nem Baudelaire találmánya, hanem egy olyan szerkesztésmód, amely a maláj népköltészetben alakult ki. Az európai irodalomban a romantika idején kezd feltűnni ez a forma, melyet az átvevő irodalmakban röviden és pontatlanul *pantum*nak vagy *pantun*nak neveznek *pantunlanc* helyett.⁹ A német költők közül először Chamisso jelentette meg 1822-ben maláj mintára szerkesztett verseket (voltaképpen átköltéseket), a francia irodalom számára Victor Hugo fedezte fel: a *Les Orientales* című kötetének (1829) jegyzetei között szerepel egy maláj verses szöveg prózai fordítása¹⁰; az ő úttörése nyomán több – Baudelaire-n kívül Charles Asselineau, Théophile Gautier, Théodore Banville, Leconte de Lisle – kipróbálták ezt a versépítési eljárást, immár kötött ritmikával. A magyar költészetben Arany János *Bor vitéz* című balladája a pantum – pontosabban: a pantunlanc – egyetlen ismert példája.

Az *Esti* harmónia 16 sorának egymásutánja így írható képletbe: A, B, C, D, B, E, D, F, E, G, F, H, G, I, H, K. A 16 sor tehát lényegében véve 10 sor, melyek közül csak 4 (az 1. vsz. 1. és 3., valamint az utolsó vsz. 2. és 4. sora) nem fordul elő kétszer. A pantunlanc baudelaire-i megvalósítása annyiban szabadabb az eredeti formánál, hogy ott a költemény legelső és legutolsó sora is megegyezik egymással. Különbség mutatkozik a rímelhelyezésben is (a maláj népköltészet keresztrímeket használ), valamint a sorok hosszúságában is. Baudelaire alexandrínusait Tóth Árpád is, Kálnoky is 12 és 13 szótagos jambikus sorokkal fordította.

A sorhosszúságtól függetlenül ez a szerkesztésmód a 2. és 4. soroknak a következő versszaka 1. és 3. soraként való visszatérésével, illetve újrafelbukkanásával sajátos akusztikai hatást eredményez, „különös zenei szuggesztió”-t idéz elő, amit Imre László igen érzéketlenül ír le a *Bor vitéz*ről szólván. Az ismétlődés „fékezhetetlen áramlást”, sajátos „hullámzást” hoz létre, ami „uralma alá hajtja, forgásba hozza az összes motívumot és megteremti a vers alapélményét, a szédületet, a hipnotizáltságot. Az önmagukban is zárt egységek szimmetrikus rendje helyett félbehagyhatatlanul kígyózó hangzás-mágia varázslata hatalmasodik el az olvasón-hallgatón.”¹¹ Az *Esti* harmónia olvasója vagy elemzője értelmesebbé annál is inkább találónak érzi ezt a jellemzést, mivel a „forgás” („*Le sons et les parfums tournent...*”, azaz: a hangok és az illatok keringenek/kavarognak) és a „szédület” (*vertige* – a D. sor utolsó szava) tematizáltan is megjelenik a versben. A „fékezhetetlen áramlás” hatása a költemény mondattani struktúráján is látszik. Az első két versszakban feltűnően gyakori a pontosvessző használata (a 3. v. sz.-ra már csak egy jut). Ezt az írásjelet az önálló mondat – tagmondat dilemmák határeseiteiben szokás használni, érzékelteendő, hogy az az egység, amelynek a végére tették, önálló is lehetne ugyan, önállóságánál azonban fontosabb, hogy egy nagyobb egység részét képezi, így inkább befejezetlenséget, lezáratlanságot vagy félig lezárttságot szuggerral, mint befejezettséget, lezárttságot. Meglepő,

hogy Baudelaire az első versszak harmadik sorának végén is ezt az írásjelet használja. Az utána következő sor szintaktikai meghatározása ugyanis bizonytalan. Az előző sor főneveinek értelmezője lenne, vagy fogjuk fel az előző mondat után csapott hiányos mondatnak, esetleg megszólításnak, ahogy Tóth Árpád értelmezi, még egy indulatszóval is nyomatékosítva? (Az ő fordításában itt – interpretációjának megfelelően – pontosvessző helyett vessző áll.)

A maláj népköltészetből kölcsönzött szerkesztési módnak azonban nemcsak a sajátos zenei-akusztikai hatás kialakításában van szerepe, hanem a képek és motívumok elrendezésében is. Az Esti harmóniára is érvényes, amit Imre László a Bor vitézzel kapcsolatban megállapít: „...a kép- és motívumkincs új és új viszonylatrendszerbe állításának játéka is” az ismétlődés „révén valósul meg. Az egyes részletek folyton változó egymás mellé kerülése új és új kontextuális tartalmat produkál.”¹² Az ismétlődés monotóniát is jelent ugyan, ám a továbblépést és a változatosságot sem zárja ki, hiszen a visszatérő sorok a következő versszakban új környezetbe kerülnek, ahol hangsúlyuk, szintaktikai pozíciójuk megváltozhat, sőt funkciójuk és jelentésük is módosulhat, a bennük szereplő motívumok új motívumokkal kombinálódnak. Ez a versépítési eljárás igen alkalmas lehet az esti természet és az annak hatása alá kerülő emberi lélek reakcióinak felidézésére, megjelenítésére. Az este az a napszak, amelynek során egy először lassan előrehaladó – tehát az állandóság és a finom változások mozzanatait egyaránt tartalmazó – aztán könnyörtelenül felgyorsuló folyamat játszódik le a természetben: a sötétedés. E folyamat során a természetet figyelő ember érzékelési módjában is változás következik be. A fokozódó sötétségben gyengülnek a vizuális ingerek, az egyéb érzékelési területek érzékenysége viszont nő, a világ titokzatosabbnak tűnik, s más módon szépnek, mint nappal, másrészt a fény elhalásával párhuzamosan a lelken elhatalmasodik a szomorúság.

A „megjelenítés” és a „felidézés” szavakat használtam az imént, mert *e költemény esetében* mindenképpen találóbbrak, mint az „ábrázolás” vagy a „leírás”. A leírásban a vizuális elemek szoktak dominálni, az Esti harmóniának viszont megkülönböztető vonása a látványelemek háttérbe szorítása, pontosabban fogalmazva: igen takarékos, visszafogott használata. Baudelaire több prózai művében igen érzékletes, minden túlzás nélkül festőinek nevezhető leírást ad az alkonyi égboltról¹³, itt viszont a vers közepén pillantjuk meg először az eget, s a szövegben felhasznált tíz sor közül csak kettő (F és H) vonatkozik egyértelműen rá (igaz, ezek ismétlődnek, de így is csak az egész szövegterjedelem 25%-át alkotják). A tájleíró versek többségével szemben, melyekben a vizualitás uralkodik, az Esti harmóniában inkább a nem-vizuális érzékelés kitüntetett szerepe figyelhető meg. A vers első felére vonatkoztatva a címbe szereplő harmónia szó éppen a különböző érzékelési területekhez tartozó ingerek összhangjára utal elsősorban, a harmadik versszakban viszont már az esti természet és az emberi lélek közötti hangulati párhuzamosság kerül előtérbe – a fokozatos előrehaladást biztosító szerkesztésmódnak köszönhetően korántsem előkészítetlenül.

Harmóniáról olykor beszélünk, amikor egy egész részei között összhang, *nem* ellentétes viszony áll fenn. Baudelaire gondolkodásában időnként előtérbe kerül egy, kora józan, pozitivista, természettudományos szemléltével szembeforduló, miszticizmustól nem mentes felfogás (vagy helyesebb lenne hitet mondani?¹⁴), amelyet különböző irodalmi (E. T. A. Hoffmann) és egyéb szellemi hatások (Fourier, Swedenborg) is inspiráltak. E felfogás sze-

rint a természet (a világ) egy nagy titokzatos komplex egység, a jelenségek között titkos összefüggések, kapcsolatok, analógiák, megfelelések (korrespondanciák) vannak, éppúgy, mint az érzékelési területek között is, az érzékelhető dolgok más dolgok jelképei; a művész feladata, hogy e rejtett kapcsolatokat, korrespondanciákat intuíciója és képzelőereje révén feltárja. E meggyőződését levélben¹⁵ is, publikálásra szánt prózai műveinek egyes helyein¹⁶ is kifejtette, felfogásának legismertebb megfogalmazása a *Correspondances* (magyar fordításban: Kapcsolatok) című programverse¹⁷. Az ott szinte tételszerűen kinyilvánított szemléletmód az Esti harmóniában is érvényesül, úgy is mondhatjuk, hogy az Esti harmónia a *Correspondances* költőjének esti verse. A programverssel való érintkezés a vallásos, templomi képzetek jelenléte is igazolja. A *Correspondances* ezzel a mondattal kezdődik: „Templom a természet...”, az Esti harmóniában pedig három liturgikus kellék, illetve templomi tárgy¹⁸ szerepel mint egy-egy hasonlat eleme; az első mindjárt a vers elején, a második (B) sorban, a következő a második versszak végén (F sor), a harmadik pedig a költemény zárósorában. Mivel a B és az F sor megismétlődik, nyugodtan elmondható, hogy a verset végigkíséri a vallásos képzetek kiváltotta átszellemültség, misztikus érzés. Az eredetiben mindhárom vallásos tárgy megnevezése (a már a Vigny-versben is előforduló *encensoir* és *reposoir* mellett az *ostensoir*) sorvégen helyezkedik el, ami még inkább hangsúlyossá teszi jelenlétüket. Itt kell megjegyezni, hogy Tóth Árpád magyar szövegében a három főnév közül kettőnek a fordítása nem pontos: a *reposoir* nem ravatal, hanem egy oltárfajta (pihenőoltár), az *ostensoir* pedig nem egyszerűen oltári ék, vagyis dísz, hanem szentségtartó. A 2. sorban (B) egyik fordítónk sem követi egészen pontosan az eredetit, amelynek szó szerinti fordítása magában foglalná a harmadik kegytárgyat jelölő főnevet: „minden virág illatot bocsát ki, mint a *tömjénező*/ *füstölő*”. (Helyesen jártak el, ez így a magyar versszövegben igen nehézkes, suta megoldás lenne!)

„Az én lelkem az illaton utazik, ahogy másoké a muzsikán” – olvashatjuk. A haj (*La chevelure*) című költemény prózavers-párjában (*Une hémisphère dans une chevelure* – A fele világ egy hajsátorban, Szabó Lőrinc ford.) Baudelaire itt arra utal, milyen inspiratív (emlékkép- és asszociáció-kiváltó) módon hatnak rá az illatok, amelyek egyébként – A haj és az Egzotikus illat (*Parfum exotique*) című versek mellett – a *Correspondances*-ban is kiemelt szerepet játszanak („Vannak gyermeki húst utánzó friss szagok / oboaédések, zöldek, mint a szavannák...” – Szabó Lőrinc ford.).¹⁹ Az Esti harmónia illatmotívummal indul, s az első versszakban tematikusan ez is marad a domináns érzékelési terület, bár a szakasz második felében az illatok mellett már – először még csak meghatározatlanul, jelző nélkül – a hangok (*les sons*) is megjelennek, sőt ami a szöveg akusztikai hatását illeti, az első versszak francia szövege kifejezetten gazdag zenei eszközökben (Tehát Baudelaire lelke nemcsak „az illaton utazik”, hanem „a muzsikán” is – utalhatunk vissza az imént idézett mondatra) Nem lehet nem észrevenni, illetve nem meghallani az első sor v-s és t-s alliterációit („Voici venir les temps ou vibrant sur sa tige...”, illetve fel kell figyelni az utolsó sor bizonyos hangzáselemeinek (v-s alliteráció itt is szerepet játszik) chiazmus-szerű elrendezésében megvalósuló ismétlődésére: „Valse mélancolique et langoureux vertige!”²⁰ A virágokon kívül az első négy sorban nincs semmi vizuálisan elképzelhető mozzanat: a C és D sorokban megjelenített mozgást, a hangok és az illatok keringését, hullámozását a szem nem láthatja (legfeljebb a virágok szárának remegését: „vibrant sur sa tige”). A hangulati motívumok közül a tömjén-hasonlaton keresztül már belopózott a versbe a misztikus átszelle-

műltség, s a D sorban szereplő „valcer” (Tóth Árpádnál: „tánc”) főnév jelzője („mélancolique”, a magyar variánsokban „méla”, illetve „bús”) révén a szomorúság érzése is kezd be-szívárogni.

A második versszakban kitágul a vers tere. Az első versszakban megjelenített történetek a levegőben játszódnak, de a talaj közelében, itt viszont az utolsó sorban (F) már az eget is megpillantjuk. A hegedű(szó) – szív hasonlat révén egy másik irányban is táulás kezdődik, mégpedig befelé, az emberi lélek mélye felé, s ezzel nyomatékosabbá válik a szomorúság-motívum, főleg a „szív” főnév jelzője révén. Az eredetiben vonatkozó mellékmondat tölti be ezt a funkciót: „un coeur qu’on afflige”, vagyis: egy szív, melyet gyötörnek/szomorítanak/ bántanak. Ami az érzékelési területeket illeti, az illatokkal egyenlő hangsúlyt kapnak a hangok (E. sor) – megtudjuk, milyen hangszerből árad szét az esti légbe a melankolikus dallam – s jelentkezik a vizualitás is, de még nem határozottan. A „le violon frémit” kifejezés nemcsak akusztikai asszociációkat vált ki az olvasóból, a hegedűnek nemcsak a hangját halljuk, de remegő fatestének képe is megjelenik előttünk, annál is inkább, mivel a „frémir” ige egyik szinonimája („vibrer”) már szerepelt a költeményben. A F sorban az ég megjelenítését nem annyira a konkrét látványszerű pontosság, mint inkább az ünneplés hangulati hatás jellemzi. Ez a megállapítás a magyar műfordítások esetében is igaznak tűnik, a költemény árnyaltabb értelmezése érdekében itt azonban össze kell vetnünk az eredeti szó szerinti magyar fordítását a műfordítók megoldásaival.

A „Le ciel est triste et beaux comme un grand reposoir” mondat pontos magyar megfelelője így hangzik: Az ég szomorú és szép, mint egy nagy/magas pihenőoltár. Az eredetiben a két főnév egy hasonlat két elemeként szerepel²¹, a hasonlatot viszont mindkét magyar műfordító metaforává alakította át. A franciában a „ciel” (ég) főnévhez kapcsolódó melléknevek állítmányként állnak, a magyar műfordításokban jelzőkké válnak, s az is módosul, hogy melyik melléknév melyik főnévhez kapcsolódik. A leglényegesebb tartalmi eltérést Tóth Árpád idézi elő azzal, hogy – miként már említettem – a „reposoir” főnevet nem oltárfajtaként, hanem ravataként fordítja. E szó használatával nála a szomorúság-motívum már a versnek ezen a pontján dominánssá válik. Az ő – a formai elemek visszaadásában oly bravúros – magyar szövegvariánsa tartalmilag előresiet: Baudelaire-nél a szomorúság túlsúlyra kerülése ugyanis csak később, a következő versszakban következik be. Az eredeti költemény F sorában a szomorúság és a szépség még egyensúlyban van, és a sor harmonizál az előzőek tartalmával: kellemes és szomorú illatok és hangok lenn, szép és szomorú látvány fenn. És csendes, finom, – egyelőre *még csak* csendes, finom – „remegő” szomorúság benn az emberi szívben, lélekben.

A harmadik versszakban illatérzettel már nem találkozunk, s a visszatérő E sor hasonlatából most már egyértelműen nem a hangélményen (hegedűszó), a hasonlítottnon van a hangsúly, hanem áttevődik a másik elemre, az ún. hasonlóra, vagyis a meggyötört, bánatos, *szomorú szívre*. Ezt a hangsúlyáttevéődést nyomatékosítja, hogy az itt csak vesszővel, és nem pontosvesszővel lezárt tagmondathoz a G sor elején rögtön csatlakozik egy kiegészítés, amelyben megismétlődik a „coeur” (szív) főnév, ezúttal új jelzővel („tendre”, vagyis gyöngéd). Az ehhez kapcsolódó vonatkozó mellékmondatban egyértelműen megtörténik a hangulati váltás: a szomorúság, komorság eluralkodása. E tagmondat állítmánya egy igen erős negatív érzelmet kifejező ige, a „gyűlöl” jelentésű „hair”, tárgya pedig a „vaste” (nagy) és „noir” (fekete) jelzőkkel ellátott „néant”, vagyis semmi(ség) jelentésű főnév²². A nagy és

fekete/sötét semmi/úr/üresség igen gazdag tartalmú jelzős szerkezet. Vonatkozhat konkrétan az elsötétült éjszakai égboltra, de nyilvánvalóan az emberi lelket (metonimikusan: szívet) gyöttrő halálsejtelemre, haláltudatra is utal, s gondolhatunk a belső kiüresedéstől, a lelki nihiltól való félelemre is. (A két magyar műfordító közül itt Kálnoky László megoldása az erőteljesebb, az eredeti komplexitását és érzelmi-indulati telítettségét jobban megközelítő). A G sor ismétlődése talán kissé oldja a hangulatot, hogy aztán a H sor könnyörtelenül visszarántsa az olvasót a komorságba.

A szomorúság motívum uralkodóvá válásával e versszakban a címben szereplő harmónia szó jelentése megváltozott. Már nem az esti (alkonyi) természet kibocsátotta ingerek összhangjára vonatkozik, hanem a külső sötétség (a napfény halála) és a lélek komorsága közötti párhuzamosságra. Tartalmi értelemben tehát még itt is beszélhetünk harmóniáról, stilisztikai szempontból viszont az addigi teljes harmónia megbomlását észlelhetjük. Az első nyolc sor egységesen finom, áhítatos hangja a G és a H sorban megtörik. A „hair” igéről már volt szó, a H sor – egyébként igen érzéketlen – képe (szó szerinti fordításban: a nap már belefulladt saját alvadó vérébe) pedig kifejezetten brutális; kegyetlenségével egy másik híres Baudelaire-költemény, az Őszi ének (Chant d’automne) halálközelség-rettenettől teljesen áthatott első részének képeire (pl. „...mint lemenő nap a sarki pokolban, / vörösen ragyogó jégtonk lesz a szívem.” – Szabó Lőrinc ford.) és képzettársaira emlékeztet. Megkülönböztető vonása még ennek a sornak a múlt idő (a franciában a *passé composé*) használata (amely fölött Kálnoky László tekintete a jelek szerint átsiklott): befejezettséget fejez ki, a megváltoztathatatlanság érzését sugallja.

Az Esti szürkület (Crépuscule du soir) című prózakölteményben (tehát nem a vele azonos című, a dolgozat elején futólag megemlített versről van szó) részletezőbb, és nem így *kegyetlenül* drámai az alkonyi égbolt leírása:

„Szürkület! Be édes vagy és be gyöngéd! A rózsaszín fények, melyek mint a haldokló nappal vonulnak még a láthatáron, mielőtt ráborulna a győzelmes éjszaka, a gázlámpák sötétvörös foltjai az alkony végső dicsfényében, a nehéz függönyök, melyeket láthatatlan kéz von ide a messzi Keletről: mind-mint azoknak a bonyolult érzéseknek a jelképei, melyek az élet ünnepélyes órái során az emberi szívben birkóznak.

Táncosnók csodaruhájának is mondhatnánk, melyen áttetsző és sötét tüll jelképezi a tündöklő szoknya tompult ragyogását, ahogyan a sötét jelenen átszillog a gyönyörteli múlt; a remegő arany- és ezüstcsillagok, melyek telehintik, a képzelet szikráit jelképezik: csak az Éjszaka mélységes gyászában gyulladnak ki.” (Szabó Lőrinc ford.)²³

Az Esti harmónia záróversszakában a G és a H sor visszatérése révén az utolsó két kép az égboltról a nagy és fekete/sötét semmi/úr, amittől az ember szorong, és az, ami a sötétség ránk szakadását megelőzi: a nap drasztikus „halála”. Az imént idézett prózakölteménnyel szemben itt *nem* látjuk „az Éjszaka mélységes gyászában” kigyulladó csillagokat. A nagy sötét úrtól irtózó szív – amely most nyelvtani szerepét illetőleg az I sorba folytatódó mondat alanya lett – fényre vágyik, fényjeleket keres, gyűjt, de figyelme már nem a jelenre és a külvilágra, a természetre irányul, hanem a múltba, az emlékekre (A prózakölteményben szereplő „ahogyan a sötét jelenen átszillog a gyönyörteli múlt” tagmondatból most elhagyhatjuk a bevezető kötőszót. Ez a motívum a verszáró sorban (K) teljesedik ki, ahol az eddigi kizárólagosan használt harmadik személy (egyes és többes szám) mellett először tűnik fel két másik nyelvtani személy: az egyes szám második és az egyes szám első személy:

„*Ton souvenir en moi luit comme un ostensor*”, vagyis: Emléked *bennem* ragyog, mint egy szentségtartó. (A magyar műfordítások utolsó sorában csak az E/2. személy jelölése figyelhető meg; Tóth Árpád az egyes szám első személy behozatalát már az I sorban végrehajtotta: „...hol fénnel int a múlt *rám!*”) E két nyelvtani személy felbukkanása is jelzi, hogy a költemény itt szerelmi vallomássá, pontosabban a szeretett nő emléke, egy múltbeli szerelem melletti hitet tevővé alakul át.

Az Esti harmónia tehát – címének ellentmondóan – ellentéttel fejeződik be: a természetbeli napot az utolsó előtti sorként megismétlődő H sor brutális képében halottnak látjuk utoljára, az utolsó sorban először egyes szám első személyben megszólaló lírai én lelkében viszont a szerelmi emlék fénye világít. Az esti természet és az emberi lélek harmóniája az utolsó versszakban megszakadt, ugyanakkor a zárósor áhítatos hangvétele az első két versszak átszellemültségét idézi vissza. Ám míg ott az esti természet jelenségei, tehát fizikai jelenségek váltották ki az áhítatot, itt egyedül és kizárólag egy érzés, egy lelki tartalom.

Az *Esti harmóniát* hosszú időn keresztül minden fenntartás nélkül a madame Sabatier által ihletett költemények közé sorolták, annak ellenére, hogy nincs azon versek között, melyeket a költő 1852 decembere és 1854 májusa között névtelen levelekben juttatott el eszményített műsájához. Az e verscsoporthoz tartozás mellett szólhatott az utolsó sor ragyogás-motívuma, hiszen az idealizált nő alakjához Baudelaire gyakran kapcsolja a fény képzetét. Madame Sabatier „Az élő fáklya” (*Le flambeau vivant*), kinek „drága szeme”-i ... „misztikusan lobogva égne”, őt nevezi Baudelaire a Visszaháramlásban (*Réversibilité*) „fényes vidám angyal”-nak, A lélek hajnala (*L'Aube spirituelle*) utolsó sorában pedig őt hasonlítja az „örök világú Nap”-hoz. S nyomós érvnek tűnhetett az irodalomtörténészek szemében az is, hogy híres, 1857 augusztus 18-i levelében (melyben leleplezi magát mint a korábbi névtelen levelek küldőjét), pontosabban e levél utószavában Baudelaire kijelenti: megjelent kötetében a 84.-től a 105. oldalig minden vers madame Sabatier-nek szól²⁴, amit – bár a költő nem említ címeket – nyilván úgy kell érteni, hogy a névtelen levelekben elküldött hat költeményen²⁵ kívül (a hetedik, a Himnusz nem került be a *Fleurs du mal* első kiadásába) még három, köztük az Esti harmónia is.

1955-ben megjelent könyvében²⁶ Marcel A. Ruff kezdte el feszegetni a kérdést, hogy valóban madame Sabatier-ra utal-e a költemény utolsó sora, hiszen az idealizált műsáját akkor (1857-ben) még nem tekinthette Baudelaire múltbeli emlékeknek. W. Felix Leaky 1967-ben megjelent tanulmányában²⁷ radikálisan korábbra, évekkel a madame Sabatier iránti rajongás korszaka előttre teszi az Esti harmónia keletkezési idejét: szerinte Baudelaire 1845-ben vagy 1846 elején írhatta a költeményt, vagyis azokban az években, amikor E. T. A. Hoffmann hatására valósággal divat volt a francia írók körében a természetnek misztikumként való átélése – a kifinomult érzékek és az élénk fantázia segítségével. Baudelaire a *Choix de maximes consolantes sur l' amour* (Válogatás a szerelem vigasztaló maximáiból) című, 1846 márciusában megjelent prózai írásában ironizáló hangnemben említi a „hoffmannista költőket” („*poetes hoffmaniques*”²⁸), akikből a „természet látványa” ... „veszélyes extázist” vált ki, ám amit költőtársairól megállapít, saját magára is érvényes. Az 1846-os nagy párizsi tárlatot áttekintő és értékelő írásában („*Salon de 1846*”) Hoffmann szavait kölcsön véve hirdeti az érzékelési területek közötti korrespondenciák gondolatát: „Nem tudom, megalkotta-e már valaki a színek és érzelmek tökéletes, hiánytalan skáláját,

azonban emlékszem Hoffmann néhány sorára, melyek pontosan az én gondolatomat fejezik ki, s bizonyára megnyerik mindazok tetszését, akik őszintén szeretik a természetet: „Nem csupán álmomban vagy ama könnyű delirium állapotában, amely megelőzi az álmot, hanem ébredéskor is megesik velem, ha zenét hallok, hogy *érezni kezdem a színek, a hangok és illatok rokonságát s ünnepélyes egybekelését*. Úgy tűnik ilyenkor, hogy mindeme dolgok egyazon sugárból születtek és végül valami csodálatos koncertben kell egyesülniük. Különösen a barna és piros körömvirág illata kelti fel bennem ezt a varázslatos érzést. Először mély álomba ringat, azután egyszerre csak megszólal – mintha nagy messzeségből jönne – az oboák mélységes, tömör zenéje.” (Csorba Géza ford. – a kiemelések tőlem, T. I.)²⁹

Leaky a költemény több motívumáról (a virágillat, illetve a zene (hegedű-, zongora- vagy gitármuzsika) hatása az érzékeny „szív”-re, valcer, a lemenő nap színének a vérrel való asszociálása) kimutatja, hogy másoknál – Hoffmann-nál³⁰ vagy Baudelaire francia kortársainál – vagy magának Baudelaire-nak ekkortájt született prózai műveiben is megtalálhatók. Alfred de Musset A század gyermekének vallomása (Confession d'un enfant du siècle) című, 1836-ban megjelent regényéből is lehet néhány olyan kisebb szövegrészt idézni, amelyek kapcsolatba hozhatók a költeménnyel, sőt az első rész nyolcadik fejezetének közepén egy olyan mondatra bukkanhatunk, amelyben a „harmonie du soir” szószereket is olvasható.³¹

Leaky példatárában a Fanfarlo című, 1847 elején megjelent Baudelaire-novella egyik részlete is szerepel. A főszereplő, Samuel Cramer költő, akiben Baudelaire saját – részben ironikus – önarcképét rajzolta meg, egy parkbeli jelenetben többek között ezt mondja egykori szerelmének, madame de Cosmellynek: „...ó, a képzelődés meddő óráin hányszor viszontláttam azokat a gyönyörű őszi estéket, amikor a fiatal lélek sarjadni kezd, akár a fa, mely villámgyorsan néhány arasszal növekedik. Látok ilyenkor, látok, érzek, hallok; a hold nagy pillangókat ébreszt; a meleg kinyitja a csodátölcsérek kelyhét s a hatalmas medencék vize elszunnyad. – Ó, hallgassa hát lelkében ennek la rejtélyes zongorának gyors keringőit! Beárad a vihar illata az ablakon; rózsaszínű és fehér szoknyákkal telnek meg a kertek, s egyik sem fél tőle, hogy megázik. Az elsuhanó szoknyák beleakadnak a cinkos cserjékbe, a barna és a szőke fürtök kavargva vegyülnek össze!” (Réz Pál ford.)³²

E szövegrészletet, ha nem feszélyezné véleményalkotásában szerző neve iránti tisztelet, alighanem a legtöbb olvasó így minősítené: költőieskedő próza. Szemérmeskedésre egyébként nincs is ok: a szerző maga sem szánta másnak. Az idézetet bevezető bekezdésben ugyanis ez áll: „Ahelyett, hogy csakugyan a virágokban gyönyörködött volna, Samuel Cramer, akiben megnyílt a szavak zsilipje, irodalmi működésének első korszakában írt rossz stancáit prózába tette át, és szavalni kezdte őket.” (Réz Pál ford.)³³

Az Esti harmónia viszont – akár 1845/46 táján, akár később keletkezett – nem költőieskedés, hanem költészet, mégpedig a szónak minőséget jelölő értelmében. Mesterien megszerkesztett szöveg, amelyet a nyelvi elemek lépszerűségének és zeneiségének maximális kiaknázása jellemez. A lírai én-nek itt nem kell külön kijelentenie, hogy lát, érez, hall („je vois, je sens, j'entends”), olyan szuggesztív hatású szöveget alkotott, amely tanúsítja, hogy lát, érez és hall, s amelyet olvasva a befogadó is látni, érezni, hallani fog, át fogja élni ő is „a színek, hangok és illatok rokonságát”, „csodálatos koncertben” való egyesülését, majd pedig a naplemente drámáját.

JEGYZETEK

- ¹ Esti versnek, de nem tájversnek tekinthető még két költemény, a már az első kiadásban is megtalálható *Le balcon* (A balkon) című szerelmes vers, valamint az először az 1868-as posztumusz kötetbe felvett *Recueillement* (Áhítat). Az Esti harmóniával együtt mindkét vers szerepel a Debussy által megzenésített öt vers (*Cinq poèmes de Charles Baudelaire*) között.
- ² In: Charles Baudelaire: *Oeuvres complètes. Texte établi, présenté et annoté par Claude Pichois.* Paris, Gallimard, Bibliothèque de Pléiade, 1975. tome 1. 47. – A baloldali margón lévő betűjeleket technikai okokból használom, természetesen nem részei a vers szövegének (T. I.)
- ³ Charles Baudelaire: *A romlás virágai.* Ford.: Babits Mihály, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád, Bp., Genius, 1923.
- ⁴ In: Charles Baudelaire válogatott művei. Bp., Európa, 1964. 58.
- ⁵ In: A szimbolizmus. Bev., vál.: Komlós Aladár. 2. kiadás. Bp. Gondolat, 1977. 351–352.
- ⁶ Az eredeti cím (*Harmonie du soir*) magánhangzóinak elhelyezkedése (a-o-i-ü-oá, vagyis 2 veláris magánhangzó – 2 palatális magánhangzó – 1 veláris kettőshangzó) némiképp analóg az ölelkező rímek képletével (a b b a): az egység közepe eltér az egység elejétől és végétől. A cím sugallta volna a rímképletet?
- ⁷ Lásd például Claude Pichois, illetve John E. Jackson jegyzeteit a 2. és a 20. jegyzetben említett Baudelaire-kötetekben.
- ⁸ In: Alfred de Vigny: *A farkas halála. La Mort du Loup.* Kétnyelvű kiadás. Összeáll.: Baranyi Ferenc. Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 1999. 66. – A versszakot Szabó Magda következőképpen fordította magyarra (uo. 67.):
*Vár rád a Természet. Mély csendje ünnepi,
 lábadnál vadvirág éjszínű fellege,
 ha búcsút mond a nap, sóhaja lengeti,
 mint füstölőket, a liliomkelyheket,
 Óriás pillérek az erdők eltakarják,
 elrejtőzik a rét, a fűz kinyújtja karját,
 s tartja oltárait a szűz habok felett.”*
- ⁹ A tulajdonképpeni pantun egy négy soros, keresztímes strófafajta (Lásd: P. G. Brewster: *Metrical, Stancaic and Stylistic Resemblances between Malayan and Western Poetry.* In: *Revue de littérature comparée*, 1958.). A pantun strófákból sajátos szerkesztési eljárással kialakított hosszabb verskompozíciót Malaysiában „pantun bérkait”-nak nevezik, a magyarban ennek a „pantunlánc” kifejezés felel meg. A pantun és a pantunlánc megkülönböztetendő voltát hangsúlyozza a magyar szakirodalomban Szerdahelyi István (pl. Sz. I.: *Irodalomelmélet mindenkinek.* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 287.)
- ¹⁰ Szigetváry Iván cikkében (*A pantum. Irodalomtörténet, 1930. 1. szám*) Chamisso átköltéséből is, Victor Hugo prózai fordításából is 8-8 sor olvasható.
- ¹¹ Imre László: *Arany János balladái.* Bp., Tankönyvkiadó, 1988. 179–180.
- ¹² Uo. 180.
- ¹³ Idézet a *Salon de 1846*-ból: „Amint lassan kialszik nappali csillagunk fénye, megváltoznak a színek is, de békében és kölcsönös egyetértésben élnek tovább, bár mind őrzi még sajátos vonzódásait és gyűlöletét. Az árnyak lassan továbbvonulnak, s szerte úzik vagy kifakítják a színeket, aszerint, hogy a fény, amely közben maga is elvándorol, szóra bírja-e őket újra meg újra. Ezek meg egymásnak adják visszfényüket, s ezáltal mind megváltozva, mivel felfénylenek áttetsző s kölcsönvett tulajdonságaik, végtelen sokszor megismétlik s mintegy megkönnyítik dallamos egybekelésüket. Amikor a nagy tűzgolyó elmerül a vizekben, pirosuló harsonaszó zendül mindenfelé, vérszín harmónia a horizonton, s a zöldek gazdag bíborruhába öltözködnek. Ám roppant kék árnyak hada jön, s lassan elúzi a narancsszín s gyengédpiros sugarak sokaságát, és a nagy fénynek már csak távoli, halk visszhangja szól.” (In.: Baudelaire válogatott művészeti írásai. Ford.: Csorba Géza. Bp., Képzőművészeti Alap, 1964. 31–32.)
 Idézet a „Notes nouvelles sur Edgar Poe” (Új jegyzetek Edgar Poe-ról) c. tanulmányból: „A nap nemrégén még fehér és merőleges sugaraival sok mindent elárasztott, most pedig változatos színeivel beragyogja majd a nyugati horizontot. S a haldokló nap játékaiban néhány költői szellem bizonyára új élvezetet talál: káprázatos oszlopcsarnokokat lát, izzó fémek zuhatagát, tűzparadi-

csomot, szomorú tündöklést, a bánat kéjét, az álom minden varázslatát, az ópium minden emléket. S e költői szellemek úgy érzik, a napnyugta csodálatos allegóriája egy élettel teljes léleknek, mely gondolatok és álmok nagyszerű gazdagságával bukik le a láthatár mögött.” (Ford.: Réz Pál – In: Charles Baudelaire válogatott művei. Bp., Európa, 1964. 424.)

A harmadik példa, vagyis Az esti szürkület című prózaköltemény végén lévő alkony- és naplemente-leírás a tanulmány későbbi részében szerepel majd.

- ¹⁴ Paul de Man. A szimbolizmus kettős aspektusa című tanulmányában így világítja meg ezt a kérdést: „A szimbolista költő annak az alapvető szakadásnak a határozott tudatából indul ki, amely a saját léte és mindannak a léte között fennáll, ami nem ő: a természeti tárgyak világa, a többi emberi lény világa, a társadalom vagy Isten. Olyan világban él, amely kettészakadt, és amelyben a tudata mintegy szemben áll tárgyával, miközben megpróbál megragadni valami olyat, amit képtelen elérni... A szó, a logosz többé nem esik egybe az univerzummal, hanem csak megpróbálja elérni egy olyan nyelv által, amely képtelen az *lenni*, amit *megnevez* – más szavakkal tehát olyan nyelv, amely *csupán* szimbólum... Ha a költő a szétszakitottságnak és a magánynak ebben az állapotában találja magát, s tudata el van szakadva a természeti világ egységétől, akkor első és természetes gondolata az lesz, hogy a költői nyelv segítségével visszaállítja majd az elveszett... egységet. Úgy tekint a szimbólumra, mint egy kulcsra, amellyel újra benyithat az egység világába, ahonnan szűnt meg... Baudelaire esetében tudjuk, hogy a szimbólumnak ez a használata tudatos és a minden létező közötti alapvető egység hitére épül; ez az egység számunkra nem férhető azonnal hozzá, és nem is találhatunk rá a valós világ közvetlen érzékelése által. De hozzáférhető a képzelet segítségével, ahogy a képzelet felfedezi a rejtett utakat, amelyek (egy nagyon régi és szinte érzékelhetetlen emlékezet segítségével) elvezetnek a visszanyert egység (*one-ness*) világába. Ezek az utak a szimbólumok.” (In: Paul de Man: Olvasás és történelem. Válogatott írások. Vál. Szegedy-Maszácz Mihály, ford.: Nemes Péter. Bp. Osiris, 2002. 102–104.)

- ¹⁵ Alphonse Toussenelnek írott, 1856. január 21-én kelt levelében (In: Baudelaire: correspondance. Texte établi, présenté et annoté par Claude Pichois et avec la collaboration de Jean Ziegler, Paris, Gallimard, Bibliothèque de Pléiade, tome I. 335–337) Baudelaire így ír a természetről: „...la Nature est un verb, une allegorie, un moule, un repoussé” (a Természet egy nyelv, egy allegória, egy minta, egy dombormű...), s azt állítja, hogy a képzelet a legtudományosabb képesség („l’imagination est la plus scientifique faculté), mert csak a képzelet képes felfogni az egyetemes analógiát (l’analogie universelle) vagy azt, amit egy misztikus vallás korrespondanciának nevez.

- ¹⁶ A Salon de 1846 megfelelő részletét lásd később.

Idézet az 1861-es Victor Hugo-tanulmányból: „a természet, mely modellt ül nekünk, bármerre fordulunk is, s úgy borít el bennünket, mint egy rejtély, több egyidejű állapotban mutatkozik meg, s ezeknek mindegyike minél érthetőbb és érzékelhetőbb, annál elevebb visszafényt kap szívünkben... Aki nem költő, ezt nem is érti meg. Fourier egy szép napon pompázatosan feltárta az *analógia* rejtélyeit... Egyébként Swedenborg, aki sokkal mélyebb lélek volt, mint Fourier, már megtanított bennünket arra, hogy az *ég nagyon nagy ember*, s hogy minden mozgás, forma, szám, szín, illat, a *szellemiben* csakúgy, mint a *természetiben*, jelentőséggel rendelkezik, viszonyos, konverz, *megfelelő*. Lavater az emberi arc vizsgálatára korlátozza az egyetemes igazság bizonyítását, s lefordította számunkra a körvonal, a forma, a dimenzió szellemi értelmét. Ha kiterjesztjük bizonyítását (s ehhez nemcsak jogunk van, de rendkívül nehéz is lenne eltekinteniünk tőle), ahhoz az igazsághoz jutunk el, hogy minden hieroglifikus, azt pedig jól tudjuk, hogy a jelképek csak viszonylagos értelemben véve homályosak, vagyis a lelkek tisztasága, jóakarata, vagy velük született tisztánlátása szerint. Nos, mi a költő (a szó legtagabb értelmében használom a szót), ha nem lefordító, kibogozó? A kitűnő költő nem használ olyan metaforát, hasonlatot vagy jelzőt, amely ne matematikailag pontos alkalmazás lenne az adott helyzetben, hiszen ezeket a hasonlatokat, metaforákat és jelzőket a költő az *egyetemes analógia* kimeríthetetlenül mély tartalékaiból meríti, s máshonnan nem is vehetné őket.” (Ford.: Réz Pál. In: Charles Baudelaire válogatott művei. Bp., Európa, 1964. 442–443.)

Idézet a Richard Wagner és a Tannhauser Párizsban című tanulmányából (In: Richard Wagner: Egy német muzsikuspárizsban. – Charles Baudelaire: Richard Wagner és a Tannhauser Párizsban. Bp., Kávé Kiadó, 2001. 87–88.): „...az igazán meglepő az lenne, ha a hang *nem lenne képes* arra, hogy színt sugalljon, a színek *nem lennének képesek* zenei képzetek felkeltésére, és a hang és a szín alkalmatlan lenne gondolatok közvetítésére; a dolgok mindig kifejezhetők kölcsönös analógiákkal, mióta Isten komplex és láthatatlan egésznek nyilvánította a világot.

*Templom a természet: élő oszlopai
időnként szavakat mormolnak összesűgva;
Jelképek erdején át visz az ember útja
s a vendéget szemük barátként figyeli.*

*Ahogy a távoli visszhangok egyberingnak
valami titkos és mély egység tengerén,
mely, mint az éjszaka, oly nagy, és mint a fény,
egymásba csendül a szín, a hang s az illat.”*

(A tanulmányt Lenkei Júlia fordította. A prózai szövegrészlet utáni versidézet a Correspondances első két versszakát, ford.: Szabó Lőrinc)

- ¹⁷ A szonett első két versszakát lásd: 16. jegyzet. Az utolsó két versszak Szabó Lőrinc magyar fordításában. (In: Charles Baudelaire válogatott művei. Bp., Európa, 1964. 17.):

*„Vannak gyermeki húst utánczó friss szagok,
oboa-édesek, zöldek, mint a szavannák,
– s mások, győzelmesek, romlottak, gazdagok,*

*melyek a végtelen kaput nyitogatják,
mint az ámbra, mosusz, tömjén és benzoé:
test s lélek mámora zeng bennük ég felé.”*

- ¹⁸ A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a Correspondances első sorában („Le Nature est un temple...” szereplő „temple” szó nem-katolikus templomot jelent, az Harmonie du soir hasonlataiban megjelenő vallási objektumok viszont a katolikus képzetkörhöz tartoznak. Az Obsession című költeményben (vö. 22. jegyzet) Baudelaire az erdőket a katedrálisokhoz hasonlítja: „Grand bois, vous m’effrayez comme des cathédrales / Vous hurlez comme l’orgue...” (Babits Mihály fordításában: „Erdő! Félelmetes vagy, mint régi nagy dómnak / zúgása, orgonák...”)

- ¹⁹ Baudelaire olfaktív beállítottságának legbeszédesebb példája talán a Tavasz (Kikelet) = ifjúság metafora sajátos alkalmazása a Le gout du néant (A semmi vágya) című versben. Az ifjúság (remények stb.) elmúlásának gondolata, amely Berzsenyinél vizuális metaforákkal (folyamatként bemutatva) így jelenik meg: „Lassanként koszorúm bimbaja elvirít / Itt hágy szép tavaszon...” , nála így fogalmazódik meg: „Le Printemps adorable a perdu son odeur”, vagyis: Elvesztette illatát az imádnivaló Tavasz, Babits Mihály műfordításában: „A drága Kikelet illata odavan.” (Kiemelések tőlem, T. I.)

- ²⁰ A „v–lan–lan–v „lánc”-ra John E. Jacksonnak a Fleurs du Mal egyik kiadásához írott bevezető tanulmánya hívta fel figyelmemet. (Ch. Baudelaire: Les Fleurs du Mal. Édition établie par John E. Jackson. Librairie Général Française, 1999. 18.)

- ²¹ Az eredeti költemény egyik stilisztikai jellemzője éppen a hasonlatok gyakorisága: négy hasonlat szerepel benne (egy az „ainsi qu”, három a „comme” kötőszóval), amelyek közül három a sorismétlődések (B, E, F) miatt kétszer fordul elő, így a sor közül 7-ben találkozunk ezzel az alakzattal.

- ²² Paul de Man (i. m. 383. és köv.) és Rosemarie Lloyd is észrevették (utóbbi in: R. L.: Baudelaire et Hoffmann. Affinités et Influences. Cambridge University Press, 1979. 90.), hogy az Obsession (Várás) című költemény a Correspondances ellenversének tekinthető Baudelaire költészetében. E szonett 3. versszakát, főleg a tercina utolsó sora („Car je cherche le vide, et le noir, et le nu!”), Babits Mihály fordításában: „Sötétet keresek, üreset, meztelet!” – kiemelés tőlem, T. I.) tökéletesen oppozícióba állítható az Esti harmónia G sorával.

- ²³ In: Charler Baudelaire válogatott művei. Bp., Európa, 1964. 287.

- ²⁴ In: Baudelaire: Correspondance, tome I. Paris, Gallimard, 1973. 421–423. Az utóirat francia szövege a következő: „Tous les vers compris entre la page 84 et la page 105 vous appartiennent.”

- ²⁵ A hat vers: A celle qui est trop gaie (Hozzá, aki túlvidám), Réversibilité, (Visszaháramlás), L’Aube spirituelle (A lélek hajnala), Confession (Gyónás), Le Flambeau vivant (Az élő fáklya), Oue diras-tu ce soir, pauvre Âme solitaire... (Mit mondasz, óh, szegény lelkem magányos árnya).

- ²⁶ Marcel A. Ruff: L’Esprit du mal et l’esthétique baudelairienne. Paris, Armand Colin, 1955. 301.

- ²⁷ Felix W. Leaky: Pour un étude chronologique des „Fleurs du Mal”. Harmonie du soir. In: Revue d’Histoire littéraire de la France, 1967. 343–356. – Leakyre bátorítólághathatott az a körülmény, hogy Jean Pommier La Mystique de Baudelaire című, először 1932-ben megjelent, majd 1967-ben

reprint kiadásban (Geneve, Slatkine Reprints) újra napvilágot látott könyvében a Correspondances keletkezését is 1845–1846 tájékára teszi.

- ²⁸ Baudelaire alighanem Banville-ra célzott, aki 1845 júniusában írott, kötetben 1846-ban megjelent „Dernière pensée de Weber” (Weber utolsó gondolata) című verse mottójául egy Hoffmann-idézetet választott. A Murr kandúr életszemléte című regényből származó idézet Szabó Ede fordításában így hangzik: „... mintha pompás kertben bolyonganék, ahol a sűrű, sötét bokrok közt éjszakai viola és rózsák virágzik vegyesen, s a légbe árasztja édes illatát. Valami csodálatos csillogás oldódott hanggá és énekké, akár a holdfény, és ahogy arany sugarával megérintette őket: a fák, virágok reszkettek az elragadtatástól, a bokrok zizegtek, s halk, vágyódó sóhajokkal susogtak a források. Ám ekkor észrevettem, hogy én magam vagyok a kertben áthullámzó ének, s ahogy halványul a hangok fénye, nekem is el kell enyésznem, fájdalmas bánatban!” (Bp., Európa, 1967. 212.)
- ²⁹ In: Baudelaire válogatott művészeti írásai. Bp. Képzőművészeti Alap, 1964. 33–34. – Jean Pommer Dans le chemins de Baudelaire című könyvében (Paris, José Corti, 1945. 304.) utal rá, hogy Baudelaire Hoffmann műveinek 1832-es francia kiadásának XIX. kötetéből idézi a Kreislerianából származó, Loére-Weimars által fordított szövegrészt.
- ³⁰ A 28. lábjegyzetben szereplő „Murr kandúr”-beli szövegrészlet is szóba kerülhet ebben a vonatkozásban.
- ³¹ „...essuyant mes mains sur mon tablier sanglant, pale au milieu des morts, suffoqué par l’odeur de la putrefaction, je me détournais malgré moi; je voyais flottant devant mes yeux des moissons verdoyantes, des prairies embaumées, et la pensive *harmonie du soir*.” (Idézi Leaky, 352) – Benedek Marcell magyar fordításában: „... véres kötényembe törültem kezemet, sápadtan a halottak között, fuldokolva a rothadás szagától, akaratlanul is félrefordultam, s szemem előtt a zöldellő vetés, az illatos rét, az *este* méltó *harmóniája* lebegett.” (In: A. de Musset: A század gyermekének vallomása. Bp., Szépirodalmi, 1975. (Olcsó Könyvtár), 53. – kiemelés tőlem, T. I.) – Az idézet megértéséhez: a regény főszereplője orvostanhallgatóként volt „halottak között”, itt ezt az emléket eleveníti fel.
- ³² In: Charles Baudelaire válogatott művei. Bp., Európa, 1964. 390.
- ³³ uo.

HERNÁDI MÁRIA

Egyetemi emlék-nyom-olvasások

NEMES NAGY ÁGNES: *AZ ÖT FENYŐ*,
OTTLIK GÉZA: *A VALENCIA-REJTÉLY*

(Irodalmi szenzáció) Nemes Nagy Ágnes *Az öt fenyő* című fiataalkori regényének megjelenése azért különösen izgalmas eseménye az irodalomtörténetnek, mert úgy tűnhet, hogy a semmiből bukkant fel: egyrészt mert létezéséről az olvasóközönség több mint ötven éven át nem tudott, másrészt mert az életművet tekintve látszólag előzmények és következmények nélküli mind a műfaj, mind pedig az elbeszélte történet szempontjából. A behatóbb vizsgálat során persze hamar kiderül, hogy a regény sokféle szállal kapcsolódik Nemes Nagy Ágnes alkotói műhelyéhez. Például éppen abban a még képlékeny, korai időszakban született, amelyben a költőnőt leginkább foglalkoztatták az epikus műfajkísérletek.¹ A krimiszerű szűzsé tovább dramatizált és sűrített formában visszatér, de talán úgy is fogalmazhatunk, hogy kiteljesedik és helyére kerül a *Ház a hegyoldalon* (1966) című drámatöredékben. A regény impresszionista-szeccessziós képiségének nincsen ugyan folytatása (talán mert a lírai beszédmód nagyobb fokú sűrítettséget, s emiatt másféle képstruktúrákat igényel), annál inkább eltéveszthetetlenül Nemes Nagy Ágnes-i a látvány és a tárgy szerepének, helyének kijelölése a szövegben és a létezésben. A leírások nem dekoratív funkciójúak: minden látvány és tárgy jelentés-sűrítő, közlés-tömb, hír – már ebben a korai regényben is. Központi jelentőségű a fa-motívum, ahogy költészetének egészében is.² A szöveg interpretációja során felmerülő kérdések közül az egyik legizgalmasabb a regényben megjelenő sajátos bűnfelfogás, amely fontos támpontot nyújt a Nemes Nagy Ágnes költészetén végigvonuló bűnfogalom alakulásának értelmezéséhez. *Az öt fenyő* tehát minden szempontból elősegíti a szövegkorpusz teljesebb megértését, ismerete ezentúl megkerülhetetlen.

(Párhuzamok és kísérletek) A lezártnak tekintett életmű váratlan újra-megnyílása természetesen nemcsak a regény Nemes Nagy Ágnes alkotói műhelyében való elhelyezését állítja elénk feladatul, hanem azt a kérdést is felveti, hogy hogyan kapcsolódik a mű korá-

¹ Nemes Nagy Ágnes ebben az időszakban írta *Elégia egy fogolyról* című művét és *Mihályfalvi kaland* című elbeszélő költeményét – ezek jelzik leginkább az említett epikus irányultságot. Az 1966-os *Ház a hegyoldalon* megszületése után a költő *Három történet* címmel önálló ciklussá rendezte, s későbbi köteteiben is mindig így közölte a három epikus karakterű alkotást – mint egy lezárt kísérlet állomásait.

² Érdekes, hogy Nemes Nagy Ágnes *Kettős világban* (1946) című verseskötetében, amely körülbelül egy időben keletkezhetett *Az öt fenyő*vel, még nincs ekkora jelentősége a fa-motívumnak. A regény a következő kötet, az 1957-ben megjelent *Száravillám* motívumhasználatát előlegezi.

nak irodalmához. *Az öt fenyő* szövegelőzményeinek egyik fontos és jól felismerhető vonulata a harmincas-negyvenes évek magyar novella- és regényirodalmának világa.³ Kosztolányi Dezsőn, Illés Endrén és Ottlik Gézáon kívül, akiket *Az öt fenyő* keletkezése kapcsán az író maga is megemlíti,⁴ Szerb Antal neve sem maradhat ki az irodalmi előszövegek szerzői közül.⁵ Ha a bűnügyi történet műfajának nyomvonalán elindulva keressük a párhuzamokat, elsőként talán Ottlik Géza *A Valencia-rejtély* című művét lehet megemlíteni, amelyet szerzője „természettudományos kriminek” nevezett.⁶

A műfaji vonatkozásokon kívül sok egyéb párhuzam is létezik a két szöveg között. Sem Ottlik, sem Nemes Nagy Ágnes nem írt ezeken kívül más olyan művet, amely a saját egyetemi évek élményvilágát venné alapul. Mindkét szöveg szereplői tudósok és tudós-növendékek, az egyetemi miliók életrajzi vonatkozása pedig nyilvánvaló: Ottlik matematika-fizika szakon végzett az egyemen, ahogy *A Valencia-rejtély* szereplői is végzős fizikusnövendékek,⁷ Nemes Nagy Ágnes pedig a magyar és a latinon kívül művészettörténetből is diplomát szerzett, mint *Az öt fenyő* fiatal bölcsészei.

A két szöveg pontosan ugyanabban az időszakban, a negyvenes évek második felében íródott, de az olvasóközönség egyik művet sem ismerhette meg közvetlenül a keletkezése idején. Ottlik hangjátékát hiába fogadta el a rádió, 1947-ben már nem tűzték műsorra: „Mire visszajöttem Rómából, már megkezdődtek 1947 októberében az »ötvenes évek«.” A természettudományos krimimet elnyelte (velem együtt) a történelem krimije.”⁸ Hasonló sorsra jutott Nemes Nagy Ágnes szövege is. Ezt a művet Schöpflin Aladár ugyan dicsérte, de nem javasolta kiadásra,⁹ annak viszont, hogy az író nem folytatta a munkát a regénnyel, hogy nem dolgozta át, megintcsak kortörténeti okai vannak: „Azután már nem volt módom regénynek nekigyürkőzni, még verseknek se nagyon. Nyilván nem is az volt az eredendő hajlamom. Talán-talán, hogyha a körülmények nagyon kedvezőek, talán szépprózát is írtam volna, ezt most már utólag világosan látom. De hát ez elsüllyedt, mint annyi más.”¹⁰ Ottlik műve végül csak 1989-ben látott napvilágot, a Nemes Nagy Ágnes regény pedig tizennégy évvel a költő halála után, 2005-ben jelent meg. *A Valencia-rejtély*

³ Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával*. (Kabdebó Lóránt interjúja.) In: *Az élők mértana II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 228.

⁴ Uo.

⁵ Vö.: Balogh Tamás: *Nemes Nagy Ágnes ismeretlen regénye*. In: Nemes Nagy Ágnes: *Az öt fenyő*. Tiszatáj Könyvek, 2005. 109.

⁶ Ottlik Géza: *A Valencia-rejtély. Hajónapló. Pályákon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. (fülszöveg)

⁷ *A Valencia-rejtély* egyetemi helyszínére pontosan rá lehet ismerni a *Próza* egyik önéletrajzi részletét olvasva: „A Múzeum-körút földszintjén, az ötös teremhez kapcsolódva, volt egy Matematikai Szemináriumnak nevezett, tágas, klubszerű helyiségünk, saját kulcsunk hozzá, fiókunk, fehér köpenyünk, holmink benne, meg egy már kialakult szűkebb klikkünk a kollégákból” Az író ugyanitt számol be szakdolgozatának előmunkálatairól, amelyek helyszíne szóról szóra megegyezik a hangjátékban szereplő szemináriumi teremmel, és még az ott elvégzett kísérletekre is ráismerhetünk: „A barátommal együtt az atomspektrum-elméletet kaptuk tételnek, ehhez időrábló laboratóriumi munkát kellett végeznünk délelőtti órákban. Katódcsövek, higanygőzlámpák szikra- és ívspektrumait fényképeztük szakmánya egy olyan szobában, melynek falai, mennyezete, ajtó, spalétái koromfeketére voltak mázsolva.” Ottlik Géza: *Próza*. Magvető, Budapest, 1980. 36–42.

⁸ Ottlik Géza: *A Valencia-rejtély. Hajónapló. Pályákon*. (fülszöveg)

⁹ Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával*. 228.

¹⁰ Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával*. 229.

kiadásával egy drámaíróval lett gazdagabb a magyar irodalom, *Az öt fenyő* pedig egy ismeretlen regényírókat mutatott be az olvasóközönségnek.

A két szöveg között a legfontosabb párhuzam a műfaj vonatkozásában figyelhető meg. A negyvenes évek második felének szellemi újjáéledése és a két fiatal művész „pályakezdő” útkeresése időben egybeesik: talán ez is magyarázhatja azt a műfaji képlékenységet és kísérletező kedvet, ami mindkét művet jellemzi. A második világháborút követő néhány év a magyar irodalom és kultúra újrászerveződésének időszaka volt. Az irodalmi tevékenység széleskörű és öntudatos megindulása hatásának is köszönhető, hogy a két fiatal író ebben az időszakban olyan műfajokkal is próbálkozott, amelyek egyébként nem tartoztak a szoros értelemben vett alkotói profiljukhoz.¹¹ A költő Nemes Nagy Ágnesnek több epikus kísérletéről tudunk, az ekkoriban novellistaként számon tartott Ottlik pedig egy teljesen új műfajt akar megteremtetni: a rádiójátékot. Ezeknek a kísérleteknek, műfaji „kalandozásoknak” az eredménye *Az öt fenyő* és *A Valencia-rejtély*.

A műfajok átmeneti és kísérleti jellege mindkét szövegben megfigyelhető. Nemes Nagy Ágnes regényében a művészregény és a krimi¹² a művet átjáró erőteljes líraisággal ötvöződik. Ottlik ezzel szemben nem a már meglévő műfaji hagyományokkal folytat dialógust, hanem egy újnak az alapjait próbálja lerakni. Ezt az alapozást elméleti síkon is megkezdi: már jóval *A Valencia-rejtély* megírása előtt, 1935-ben két tanulmányt szentel a rádiójátéknak.¹³ A megalkotandó új műfajtól várja a rádiózás kultúrájának megújulását, a széles néprétegeket érintő rádiózás minőségi átalakulásától pedig a szellemi élet fellendülését. Hogy az addigi „hangjáték”-nak nevezett kísérletektől megkülönböztesse, az új műfajt – amelynek véleménye szerint a rádióműsorok gerincét kellene alkotnia – hol *rádiódrámának*, *hangos elbeszélésnek*, *beszédjátéknak*, hol pedig *rádiójátéknak* nevezi.¹⁴ Az elnevezésben megmutatkozó, kísérleti jellegből fakadó bizonytalanságot növeli a szóban forgó műfajt a gyakorlatban bemutató *A Valencia-rejtély* alcíme, amely az eddigiekhez képest ismét egy új meghatározást vezet be: „*Hang és képsor*”¹⁵ Erre már csak egy ráadás az az elnevezés, amellyel Ottlik jóval később, a darab felolvasása alkalmából közreadott „röpcédulán” aposztrofálja művét: *természettudományos krimi*.¹⁶

A két átmeneti műfajú szöveg közös ismérve, hogy mindkettő végpont felől szerkesztett történet, amelynek összes mozzanata a megoldás felé irányul, s csak onnan szemlélve nyeri el értelmét. Ezen meghatározás alapján a rádiójáték és a regény három műfajjal mutat közelebbi és közös rokonságot: a novellával, a drámával és a bűnügyi történet rejtvenyregénynek nevezett altípusával, amelyekre ugyanez a struktúra jellemző. A novellára a mindkét szövegben megfigyelhető epikus jelleg, a rövid terjedelem és a csattanó utal. A műfaji párhuzamot Ottlik is érzékelhette, amikor az elnevezés-változatok között a *hangos*

¹¹ Nemes Nagy Ágnes a nyolcvanas évek elején így nyilatkozik ezzel kapcsolatban: „Fiatal is voltam még ahhoz, hogy prózát írjak, de mivel mindenki írt mindenfélét, gondoltam, én is írok egy regénykét.” (Kiemelés – H. M.) Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával*. 228.

¹² Balogh Tamás: *im.* 106.

¹³ Ottlik Géza: *A rádiójáték műfajproblémái; Magyar rádió vagy európai rádió?* In: *Ottlik- emlékkönyv*, szerk. Kelecsényi László, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1996. 26–45.

¹⁴ Ottlik Géza: *A rádiójáték műfajproblémái* 26–28.

¹⁵ Ottlik Géza: *A Valencia-rejtély*. In: Ottlik Géza: *A Valencia-rejtély*. Hajónapló. Pályákon. 93.

¹⁶ Ottlik Géza: *A Valencia-rejtély*. Hajónapló. Pályákon. (fülszöveg)

elbeszélést is szerepelteti. A drámával és a bűnügyi történettel való összefüggéseket a következőkben részletesebben szeretném feltárni.

(A dráma vonzásában) Az öt fenyő az analitikus dráma ismérvei szerint szerveződik, ahol az eseménysor visszamenőleg, az emlékezésben áll össze történetté. Hiányzik a nagyepikai művekre jellemző terjedelmesebb zárlat: a regény csattanószerűen ér véget a „tettes” megtalálásával, de sem a szereplők, sem az elbeszélő nem összegzi a történeteket, ahogy például a klasszikus bűnügyi történetben is szokás.¹⁷ A fa által elkövetett „bűncselekmény” reflexió nélkül marad – ebből is adódik a fenyő motívum rendkívüli „túlterheltsége” a szövegben és a szöveg által.

A drámaszerűség hangsúlyozódik tovább a tér és az idő használatában is. A regény két első és két utolsó fejezete a regény „jelene”: itt történik a gyilkosság, s itt indul meg a nyomozás a tettes után. A közbülső hat fejezet az „analízis”, ahol a múltba vetítve ugyanaz a nyomozás zajlik le egy másik síkon. A szereplők életéből vett epizódokon keresztül a jelenlévő embercsoport emlékezete kronologikusan előre haladva azokat ez eseményeket tárja fel és rendezi sorba, amelyek a gyilkosság lehetséges előzményeként, (jórészt lélektani) okaként felmerülhettek – körszerűen a két főhős fiú kamaszkorától egészen a bűncselekményt közvetlenül megelőző napig jutva el, amely már ismét a visszatérő keretfejezetek témája. Az emlékezés tehát a nyomozás eszköze a betétepiizódoknak ebben a szövegtömbjében, amelyet a gyilkosság és a tettes keresésének jelenideje foglal magába. Ez a jelenidő pedig – Tamás faluba érkezésétől a fenyő-tettes megtalálásáig – pontosan két és fél napot ölel fel, ami egy klasszikus drámai időintervallum. A nyomozás alatt a regény helyszíne alig változik: ugyanannak a falunak szinte mindvégig ugyanabban a kúriakertjében (és annak tornácán) játszódnak ez események, ahonnan a szereplők egy része egész idő alatt el sem mozdul. Ehelyett mások érkeznek ide hírekkel (pl. a gyilkosság hírével), kérdésekkel és információkkal, mintha a kert az ókori görög drámák palota előtti terének szerepét töltené be, ahol küldöncök találkoznak, hírek keresztezik egymást és kerülnek megvitatásra, ahol döntések születnek és indulatok csapnak össze. A tragikus esemény, ahogy a klasszikus drámákban általában, itt is a nézők szeme elől gondosan elrejtve, a kúriát övező erdő sötét kulisszái mögött történik meg. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy – az „analitikus”, emlékező fejezeteket kivéve – egy szálon futó cselekményvezetés jellemzi a regényt, akkor akár még a hármasság klasszikus szabályának nyomai is rekonstruálhatók.

A kert és az erdős táj változásainak ábrázolása kiemelt helyet kap a szövegben. A természet a látványok és tárgyak (pl. a fenyőfa) már említett közlő ereje és hír-mivolta miatt a történet teljes értékű szereplőjének is tekinthető, mely együtt rezdül a többi szereplővel, mégis kívül áll azok világán. Ha kell, ítéletet is mond felettük, mintha egy magasabb rendű bölcsesség képviselője volna – hasonló tehát a funkciója, mint a görög drámákban a karnak.

Ottlik a rádiójáték lényegi jegyének a drámai struktúra és ismérvek jelenlétét tartja, ezért a műfajról szóló elképzeléseit – már említett elméleti írásaiban – a hármasság egység elvének vizsgálatán keresztül taglalja.¹⁸ Hangsúlyozza a cselekmény egységét, folytonosságát.

¹⁷ Vö.: Keszthelyi Tibor: *A detektívtörténet anatómiája*. Magvető Kiadó, 1979. 203–209.

¹⁸ Ottlik Géza: *A rádiójáték műfajproblémái* 27–29

gát, és óvatosságra int az időbeli mozgások tekintetében is: „a beszédjáték hajoljon inkább a klasszikus »egy nap« szabály felé.”¹⁹ Felhívja azonban a figyelmet arra – a színdarabhoz képest – nagyobb fokú szabadságra, ami a helyszín vonatkozásainak terén érvényesíthető a rádiójáték műfajában – éppen a vizualitás kiiktatása miatt.

A *Valencia-rejtély* rádiójátéknak íródott, s többé-kevésbé meg is valósítja a fenti műfajelméleti célkitűzéseket. A struktúra hasonló *Az öt fenyő* felépítéséhez: itt is keretes időszervezetten találkozunk. Az egyetemi környezetben játszódó alaptörténetet 1928–1942-ig követi a rádiódrama, s erre az eseménysorra emlékeznek vissza a főszereplők a nyolcvanas évek közepén, 1985 körül. A keret-időszak nemcsak a szöveg elején és végén tűnik fel, hanem az alapcselekményt is meg-megszakítja. Itt is a keret időszíkjára a történet „jelene”, amely egy néhány óráig, legfeljebb fél napig tartó beszélgetést foglal magába, s ebbe a beszélgetésbe épül bele az emlékezés, amely itt is, akár a Nemes Nagy Ágnes regényben, a nyomozás eszköze, és a szövegtömbön belül kronologikus rendben haladó történetet idéz fel.

A *Valencia-rejtélyben* is történik egy „bűncselekmény”, egy laboratóriumi baleset, amely után nyomozás indul. Ez azonban csak „fedő” nyomozás, amellyel párhuzamosan egy sokkal fontosabb ügyben nyomoznak a szereplők – a rádiódrama teljes időintervalluma alatt, a keret időszíkjában is. A nyomozás-történet csattanószerű zárlattal ér véget itt is. A helyszín a Nemes Nagy Ágnes regényhez hasonlóan mindvégig azonos, csak hogy itt ráadásul mindkét időszíkjában az: sem az emlékező, sem az emlékezésben megidézett szereplők nem mozdulnak ki az egyetem és a híres szemináriumi szoba falai körül. A cselekmény egy szálon fut mindkét síkon, igaz ugyan, hogy többféle és sokkal bonyolultabb időszíkváltások szervezik, mint *Az öt fenyő* cselekményét.

Ottlik műve, akárcsak a dráma, párbeszédekre épül, s ezekben a párbeszédekben – elméleti, filozófiai síkon – bontakozik ki a nyomozás. Emiatt *A Valencia-rejtély* az analitikus drámán kívül leginkább a huszadik századi esszéregénnyel és a Szokratész nevéhez fűződő filozófiai dialógusokkal mutat rokonságot. A dialógusok a matematikai levezetések logikája szerint szerveződnek, és tudatosan építenek azok nyelvi jellegzetességeire – többek között ez teszi indokoltá Ottlik műfajmegjelölésében a „természettudományos” jelzőt.

(A krimi vonzásában) A bűnügyi történetről szóló elméleti szakirodalom szerint a krimi alapvetően teoretikus hajlamú műfaj, amelynek műélvezői (és művelői) jellegzetesen az intellektuális beállítottságú, kutató hajlammal megáldott olvasók (és írók). A detektívtörténet és a tudományos vizsgálódás tehát ugyanarra a logikai struktúrára és gondolkodásmódra épül.²⁰ Emellett a szakirodalom azt is hangsúlyozza, hogy a jó detektívnek nemcsak kutatói, hanem művészi adottságokkal is rendelkeznie kell, hiszen munkájának természete ugyanúgy megköveteli az intuíció és az előzetes hipotézisek felállításának képességét, mint a kristálytiszta logikára épülő nyomolvasás tudományát. A detektív gyakran sajátos adottságokkal és még sajátosabb szokásokkal rendelkező különc, akárcsak a művész.²¹

¹⁹ Uo.

²⁰ Keszthelyi Tibor: *A detektívtörténet anatómiája*. 113–114.

²¹ Vö. Bényei Tamás: *Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern*. Modern Filológiai Füzetek 57. Akadémiai Kiadó, 2000, 147.; Keszthelyi Tibor: *im.* 115., 192–193.

Az induktív (nyomolvasó) és deduktív (intuitív) gondolkodásmód tehát egyaránt szükséges mind a jó detektív munkájához, mind a tudós és a művész tevékenységéhez. A tét mindhárom esetben a rejtély hibátlan logikai rendben történő feltárása, kinyomozása, azaz: a *szerkezet* minősége.

Nemes Nagy Ágnes és Ottlik Géza is különleges szerkezetérzékenységgel rendelkező, emellett pedig teoretikus beállítottságú²² írói tehetségek: talán ez okozza vonzódásukat a krimi – mint a „szerkezet drámája”,²³ a „szerkezet diadala”²⁴ – felé. Alkatukban közös az oknyomozó, „rejtvényfejtő” hajlam is, nem véletlen, hogy mindketten előszeretettel olvastak detektívtörténeteket, főleg Agatha Christie műveit. Természetesen *Az öt fenyő* és *A Valencia-rejtély* nem valódi krimik, csak e műfaj hagyományát is mozgásba hozó szövegek. A műfaji hagyományon belül az ún. rejtvényregény,²⁵ más néven klasszikus-analitikus detektívregény²⁶ típusának elemeit veszik át, „amelynek cselekménye egy központi rejtélyen, valamint a rejtélyt feltáró nyomozó racionális, logikus okoskodásán alapul, vagyis az izgalmak, a kalandok (nemcsak a befogadó számára) elsősorban intellektuális természetűek.”²⁷ Ezen a típuson belül a két szövegben a metafizikus detektívtörténet műfaji ismérvei is felidéződnek, amelynek lényege, hogy a rejtély jellege nem annyira bűnügyi, mint inkább ismeretelméleti, s a krimisémből kölcsönzött elemek bölcséleti-episztemológiai kérdésfelvetések szolgálatában állnak.²⁸

Az utóbbi meghatározás főleg *A Valencia-rejtélyre* nézve igaz. A kutatás tárgya itt az átmenetileg dzétának nevezett kimondhatatlan tapasztalat, amely után egyrészt nyelvi, másrészt ismeretelméleti síkon zajlik a nyomozás. A dialógusokban felépülő intellektuális keresési folyamat jellegzetesen deduktív. A szereplők intuitív módon pontosan tudják, hogy mi a dzéta, hiszen a róla szerzett tapasztalat személyiségük legmélyebb rétegéhez tartozik. Ahhoz azonban, hogy megtalálják a nevét, tehát nyelvileg megfoghatóvá tegyék, fel kell deríteniük a dzéta természetét (például hogy anyagi valóság-e, azaz múlandó-e), mibenlétének titkos szerkezetét, amely viszont ellenáll a fogalmi megragadásnak. A dzéta lényegét érintő múlandóság kérdésére csak az anyagi világ megsemmisülésének pillanata után lehetne választ adni, amely a rádiójáték befejezésekként meg is történik. Ekkor azonban már a megfigyelő alanyok sem léteznek többé: az olvasható szöveg véget érésével együtt az ő érzékelhető anyagi létezésük is megszűnik. A kérdés tehát végérvényesen nyitott, megválaszol(hat)atlan marad mind a szereplők, mind az olvasó számára. A megnevezendő tárgy után kutatva implicit módon a megismerés természete után is folyik a nyomozás.

A laboratóriumi „bűntényről” tizennégy év múlva kiderül, hogy baleset volt, addig pedig „fedő” nyomozás folyik utána. Ennek szerepe a másik, az „igazi” keresés elrejtése és

²² Az tudományos érdeklődés és teoretikus beállítottság közös a két alkotónál, erre utal az az életrajzi mozzanat is, hogy saját szakterületükön mindketten doktorálni szerettek volna, s minden bizonnyal meg is teszik, ha terveiket el nem mossa a történelem. Vö.: Ottlik Géza: *Próza* 28–29., Nemes Nagy Ágnes: *Látkép gesztenyefával* 205.

²³ Nemes Nagy Ágnes: *Verne Gyula és gyermekei*. In: *Az élők mértana I.* 444.

²⁴ Nemes Nagy Ágnes: *Az igazi krimi*. In: *Az élők mértana I.* 610.

²⁵ Nemes Nagy Ágnes: *Az igazi krimi*. 610.

²⁶ Bényei Tamás: *im.* 15.

²⁷ Uo.

²⁸ Bényei Tamás: *im.* 17–18.

kiemelése is egyben, hiszen a drótok megcserélésének esete egyrészt eltereli, másrészt viszont a nevezetes szilveszter éjszakára összpontosítja a figyelmet, ahol a két nyomozás összeér és átfedésbe kerül. Ez az időpont a dzéta-tapasztalat kitüntetett helye Cholnoky Sándor életében, gyakorlatilag itt „születik meg” a dzéta-érzés, s itt történik meg a téves drótcseré is, amelynek következménye lesz majd a későbbi baleset.

Nemes Nagy Ágnes „detektívregényének” struktúrája látszólag jóval egyszerűbb. Az elbeszélő tipikus krimi-szituációt teremt az egy házban, „összezártan” nyaraló ismerősök körének ábrázolásával, akik egyik pillanatról a másikra gyanúsítottakká válnak. A regényben kitüntetett szerepet kapnak az olyan – a krimire jellemző – narrációs eszközök, mint a montázs, a közelkép, a mise en abyme, s a tárgyi részletek hangsúlyozása.²⁹ Szintén a detektívregény tipikus ismérve a stilizáltság, amely a hiányzó árnyalt jellemábrázolást, részletező cselekmény-elbeszélést ún. „hívószavak” használatával helyettesíti. Ezek feladata a „*dèja vu*” élmény előhívása – a *dèja vu* pedig irodalmi toposzokra és konvenciókra utal, tehát arra a regényt intertextuálisan „környező”, tradicionális szövegvilágra, amely a krimi mint műfajt élteni.³⁰ A „hívószavak” rendszere, a stilizáció – amely a Nemes Nagy Ágnes korai regényének képi világát átszövő *szeccszó* leglényegesebb formaelve – a hagyománnyal folytatott dialógusként is értelmezhető.³¹

A nyomozás logikája induktív, a „gyilkossághoz” elvileg vezető szálak pedig mindvégig széttartóak, hiszen a „tettes” nem a gyanúsítottak köréből való, mint a hagyományos detektívregényben, így a megoldás a legagyafúrtabb olvasó előzetes elvárásaival sem eshet egybe – hacsak nem kelt gyanakvást valakiben az árulkodó cím, amelyben az elbeszélő előre megnevezi a gyanúsítottat, sőt, a tettest! Ez a játékos logikai csavar azonban csak a történet legvégén válik nyilvánvalóvá. Nemes Nagy Ágnes regényében maga az olvasó érzi magát leleplezett, lépre csalogatott tettesnek (vagy éppen áldozatnak),³² hiszen az elbeszélő az utolsó pillanatig félrevezeti – abban a hitben tartva őt, hogy detektívregényt olvas. Amikor azonban – a történet legvégén – fény derül az elkövető „személyére”, (s ezzel a cím értelme is megvilágosodik), visszamenőleg olvasási stratégiája teljes egészében érvényét veszti. Ezen a ponton az olvasó vagy azt gondolja, hogy valami bizarr tréfa áldozata lett, s amit elolvasott, az egyszerűen egy rossz krimi, mert gyilkosság és tettes helyett balesettel és egy korhadttal fenyővel kell beérnie, vagy arra a következtetésre jut, hogy ez nem igazi krimi. S a szöveg értelmezése persze ez utóbbi ponton válik – az újraolvasásban – igazán izgalmassá. Merthogy a tettes nem csupán egy balesetet okozó tárgy, hanem egy hírértékű tárgy, s egyben motívum.

Tekintsünk el most attól, hogy ez a fa *Nemes Nagy Ágnes fenyője*, költészetének kiterjedt jelentésmezővel rendelkező, előkelő szereplője, hiszen a regény írása idején ez a költészet még nem létezik abban a teljességében, ahogyan ma ismerjük. Maradjunk annál a megállapításnál, hogy a fenyő egyetemes motívum. Mit is tesz tehát az elbeszélő? Felvázol egy krimi-szituációt, azután megrajzolja az áldozat teljes kapcsolat-térképét, mintha Utry Tamás titokzatos személyiségének körvonalait rögzítené vele. Amikor az olvasó már

²⁹ Benyovszky Krisztián: *A jelek szerint. A detektívregény és közép-európai emléknymai*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003. 30–33.

³⁰ Benyovszky Krisztián: *im.* 25–28., 46–60.

³¹ Benyovszky Krisztián: *im.* 55.

³² Vö.: Benyovszky Krisztián: *im.* 172–175.

egészen közel érzi magát a rejtélyhez, s csak arra vár, hogy megtudja a tettes, a titok nevét, a szöveg egyszerűen annyit mond: „fenyő”. A motívum használata pedig egyszerre elrejtí és leleplezi a titkot, egyszerre bezárja és szélesre nyitja a kaput a „nyomozás”, a – más síkon folytatódó – további keresés előtt.

Míg Ottlik (saját) filozófiai fogalmakban, addig Nemes Nagy Ágnes képekben gondolkodik. Az előbbi a dzétával, az utóbbi a fenyő motívumával jelöli a rejtélyt, a fogalmi nyelven kifejezhetetlent. Egyik szerző belül, a tapasztalatok saját-rendszerében, fogalmi síkon, a másik kívül, a tárgyakban, a látványban, képi síkon találja meg a titok jelölőjét.

A *fenyő a regényben a rejtély megjelenési formája*, s mint olyan, költői természetű: költőivé teszi „intenzitása, sűrítettségénél fogva bonyolultan megragadható volta, felbonthatatlanságának látszata, bizzarr képszerűsége, az abszurdval való kacérkodása, fiktív jellege, a valóságostól való látszólagos távolága, az ismeretlen benne felsejlő perspektívája, hangsúlyozott egyedisége, finom egyensúlya, törekénysége, a miniatűr felcsillanó bája, a képzelet minden új fordulattal táguló tere, aprólékos gonddal való megformáltsága. Minél különösebb a rejtély, annál költőibb.”³³ – írja Keszthelyi Tibor a bűnügyi történet rejtélyének természetéről, s mindez teljes mértékben áll a fenyőfára is.

A büntetett elrejtő és egyben jelző fenyő a krimi logikája szerint *clue*: áruló jel.³⁴ A *clue* a regényben azonos a „tettessel”, de értelmezhető a tettes hiányát bejelentő nyomként is,³⁵ hiszen egy tárgy, egy növény a krimi szabályai szerint nem tekinthető tettesnek. Ottlik művében az elkövető (Cholnoky) az áldozattal azonos: ő helyezi el – tudtán kívül – az áruló jelet, amely ugyanúgy egy balesetet okozó tárgy, mint a fenyő. Ahhoz azonban, hogy a katódcsovek veszélyessé váljanak, emberi beavatkozásra volt szükség, ha az nem is volt tudatos. Ezzel szemben a fenyő kidőlése *sorsszerű*: háromféle folyamat eredményének (korhadás, vihar, Tamás útja az erdőben) kellett egyidőben feltűnnie ahhoz, hogy a fenyő meginduljon, így megtörténjen a szerencsétlenség, s ezek közül csak az egyik tudatos emberi tevékenység.

Nemes Nagy Ágnes és Ottlik Géza műve is „álkrimi”, amely a detektívregény látszatát kelti, és csak a várt megoldás fordulópontján derül ki róla, hogy nem az. A két szöveg csupán felhasználja a bűnügyi történet konvencionális elemeit. A művek elején ugyan még megtörténik a szokásos *bűntény* – amelyről csak a történetek végére derül ki, hogy valójában baleset – az azonban már kezdettől szembetűnő mindkét helyen, hogy nincs *detektív*. A *Valencia rejtélyben* Szontágh Miklós, *Az öt fenyőben* Viktor lát hozzá valamiféle nyomozáshoz, ők azonban nem kívülállók, ahogy a krimi szabályai diktálnák, hanem nagyon is érintettek az eseményekben. Igazi *tettes* sincs, csak balesetet okozó tárgyak és véletlen egybeesések. *Áldozatok* vannak, de ők sem a hagyományos értelemben vett áldozatok, hiszen nem *bűncselekmény* áldozatai. A Nemes Nagy Ágnes regényben nincsenek igazi *tanúk*: a *gyanúsítottak* saját maguk válnak önmaguk belső tanúivá az emlékezésben. A végeredményt tekintve rádiódramában is hasonló a helyzet: hiába vetődik fel a balesettel kapcsolatban Gyallai és más gyanúsítottak neve, kezdettől világos, hogy a tettes ki-derítésének nincs tétje, hiszen az igazi rejtély, a „dzéta” máshol van, a nyomozás valójában

³³ Keszthelyi Tibor: *im.* 147–148.

³⁴ Vö.: Keszthelyi Tibor: *im.* 163–165.

³⁵ Vö.: Bényei Tamás: *im.* 101.

másról szól, az esetnek nincsenek etikai dimenziói. Ennek megfelelően nincsenek igazán komoly vádlók sem, még az egyetlen valódi tanú, Szontágh Miklós is elejti vádjait.

Az öt fenyő nyomozási folyamatából ezzel szemben nem hiányoznak az etikai vonatkozások: hiába derül ki – jogi értelemben – a gyanúsítottak ártatlansága, (ugyanúgy, mint *A Valencia-rejtélyben*) zavarodottságuk és büntudatuk, amely felkavarja bennük az emlékezést, önmaguk vádlójává teszi őket – persze túl a jogi kategóriákon, s messze túl a krimi műfaj érdekeltségi körén. Ottlik szövege is túllép ezen a műfaji érdekeltségen, de nem az etika, hanem a filozófia irányába.

A műfaj határait áttörő metafizikai nyomozások „hordozó anyaga” mindkét helyen az emberi kapcsolatok világa, de – bár szerelmek és barátságok történetei szövik át mindkét művet – egyik helyen sincs szó a hagyományos értelemben vett „érzelmekről”. A *Valencia-rejtély* dzétája érzéseken túli, azokat megalapozó tapasztalat, Nemes Nagy Ágnes regénye pedig az egymásért vállalt felelősség etikai dimenziójában gondolkodik az interperszonális viszonyokról.

Végül elhatárolja a két szöveget az igazi krimiktől az erőszak teljes hiánya is. Egyik helyen sincs felelősségre vonható tettes, mintha a szereplők közül senkiről nem volna feltételezhető, hogy képes egy emberi élet kioltására illetve megsértésére. Bűntények helyett balesetek történnek. A rossz, mint etikai pólus jelen van ugyan, különösen *Az öt fenyőben*, azonban mindkét műből hiányzik az emberi gonoszság megidézése. Hiába olvasott Nemes Nagy Ágnes is, Ottlik is rengeteg krimi, az általuk írt bűnügyi történetek jóhiszeműek és ártatlanok egy valódi detektívregényhez képest. Ennek oka nem csupán az oknyomozó-teoretikus irányultság, amely kizárólag a szellemi izgalmakat és kalandokat keresi, hanem az erőszaktól és az élet kioltásának tényétől való irtózás is. Ez különösen Nemes Nagy Ágnesről mondható el: az ő nemzedékének alaptapasztalata volt a második világháború „nem emberszabású” rettenete.

Ha a krimi műfaj iránti érdeklődés a két életmű többi részében nem is nyilvánult meg ilyen kifejezetten, mint a vizsgált művekben, az oknyomozó, rejtvényfejtő gondolkodás másutt is létrehozott olyan szövegeket, amelyek a bűnügyi történet vonzáskörébe tartoznak. Ottlik két novellájában is szó esik bűncselekményről (*Uszodai tolvaj, Pangásos papilla*), itt azonban a tett lélektani háttere áll a szövegek középpontjában, nem a tettes keresése: az elkövetők személyére tehát nem derül fény, és nyomozás sem indul utánuk. Annál inkább egy belső „élet-nyomozás” eszméje köré épül a *Próza*, a *Minden megvan* és a *Buda*. A *Próza* keretnovellájának kezdő fejezetében az elbeszélő barátja, Czakó Pali öngyilkosságáról és haláláról kapunk hírt – a zárófejezetben aztán kiderül, hogy a fiú mégsem halt meg. Ami közben megtörténik és elmondódik, az maga a nyomozás, az élet keresése, a keretnovella magyarázata. A *Minden megvan* és a *Buda* ugyancsak emlékező élet-nyomozások, de nemcsak az „eltűnt idő” után, hanem az után a megnevezhetetlen érzés, hangulat, atmoszféra után, amiben benne foglaltatik nemcsak az eltűnt idő egésze, hanem maga az élet is. A nyomozás megfoghatatlan tárgya lett a posztumusz nagyregény címadója, amelyen az író élete végéig dolgozott. „*Buda*”, a város neve lett a legutolsó és egyben legegységesebb közelítés a rejtélyhez, a végső névadási kísérlet. Ahogy ez már *A Valencia-rejtély* kapcsán kiderült, Ottlik élet-nyomozásai valójában nyelvfilozófiai és ontológiai nyomozások.

Nemes Nagy Ágnes életművében az oknyomozó gondolkodásra épülő esszék mellett a *Ház a hegyoldalon* című drámatörredék kapcsolódik legszorosabban a bűnügyi történet műfajához, s egyben *Az öt fenyő* című korai regényhez. Ebben a történetben is szerepel áldozat, vádló és gyanúsított, a keresés tétje azonban nem a tettes megtalálása, hanem a hajdani események felidézése és értelmezése. A *Ház a hegyoldalon* a *Napforduló* című verseskötet keletkezésének időszakában, a költő érett pályaszakaszában született. Az életmű egyik csúcspontjának tekinthető mind nyelvi megformáltsága, sűrítettsége, mind műnemeket ötvöző műfajisága okán, nem is beszélve arról, hogy a Nemes Nagy Ágnes-i motívumvilág egyedülálló összessége.

(Gondolkodásformák és beszédmódok) A vizsgált két szöveg (*A Valencia-rejtély*, *Az öt fenyő*) középpontjában a rejtély áll, amely minden igazi művészet és tudomány forrása.³⁶ Nem egy bizonyos rejtélyről van azonban szó, hanem a Rejtélyről, a nyelvi-fogalmi szinten megfoghatatlanról, amely végső soron, *lényegét tekintve* megfejthetetlen, s ez a tudás eleve benne foglaltatik az utána folyó nyomozásban is. Kifejezhetetlen, hogy pontosan mit takar *A Valencia-rejtély* dzétája, ahogy kifejezhetetlen az is, hogy miért kellett meghalnia Nemes Nagy Ágnes regényében Utry Tamásnak, mit vétettek ellene a hozzá közelállók, vagy ő mit vétett ellenük. Az emberi kapcsolatok, „viszonyok és viszonylatok”³⁷ bonyolult szövedéke vált hordozójává valamiképpen a rossznak, amely a lezuhanó fenyőben sorsszerűen, már-már személytelenül testet öltött. Emiatt nem szerepelhetnek ezekben a történetekben valódi detektívek, olyanok, akiket *egy bizonyos rejtély* megoldhatóságába vetett hit sarkall, hanem helyettük művészek és tudósok, akiknek viszont a *Rejtély* megoldhatatlanságáról van eredendő tapasztalatuk, s e tudás erőterében és vonzásában élnek.

Mások azonban azok a gondolkodásformák és beszédmódok, amelyek a két szöveg háttérében állnak: Ottlik „deduktív”, Nemes Nagy Ágnes pedig „induktív” nyomozónak és gondolkodónak mutatkozik.

Ottlik már pályája legelején egy önálló filozófiai nyelvet próbált megalkotni,³⁸ a sajátos ottlik „filozófia” pedig, amelyen ez a formális nyelv alapult volna, már a novellák idején szinte készen áll. Legfontosabb szövegeiben mindig ugyanezt a saját-filozófiát fogalmazza újra, de mindig máshogy. A megértés egyre mélyülő köreiben ugyanazokat a teóriákat értelmezi, s ahogy a megértés mélyül, úgy finomodnak és variálódnak egyre magasabb szinten az alkalmazott prózapoétikai eljárások.³⁹

³⁶ Eistein, Albert, idézi: Keszthelyi Tibor: *im.* 111.

³⁷ Nemes Nagy Ágnes: *Az öt fenyő*. 18.

³⁸ „Belemerültem tehát a matematikába és a filozófiába. Nekifogtam egy egzakt filozófiai nyelv megszerkesztésének – mert azzal is baj volt, elakadtam a híres nagy bölcséleti művekkel, amelyek mind a hétköznapi nyelv ambivalens, rosszul definiált szavait használták. Álgörög kifejezéseket eskábáltam; aztán jött a második vereségem: szaporodtak a céduláim, elárasztottak a szobámban; gyártottam őket rendületlenül. Mielőtt belefulladtam volna képtelen vállalkozásomba és a céduláimba, szemébe dobtam az egészet, és kimentem az új tavaszba, le az édes Budapestre, táncolni rumbát a szép, undok lányokkal, és bridzsezni a csúnya kedves fiúkkal.” Ottlik Géza: *Próza* 28.

³⁹ Ottlik legfontosabb írói ambíciója éppen ezekben a narrációs kísérletekben rejlik, az elbeszélés hogyanjának szakadatlan próbálgatásában. Ennek fontosságát egy matematikai párhuzammal érzékelteti: „A matematikus, ha elkészített egy szerszámot, sohasem használja többé, eldobja: amit

Ottlik tehát hipotézisek megalkotásával kezdi írói pályáját, ezzel szemben Nemes Nagy Ágnes kései alkotói korszakában teszi meg ugyanezt, azóta méltán klasszikussá vált esszéiben. Az esszék – különösen a verstani-stilisztikai tárgyúak – egy teljes költői pálya tanulságainak összegzései. S ahogy a pálya teoretikus vonulata, úgy az esszék felépítése is induktív gondolkodásmódra utal. Nemes Nagy Ágnes legelméletibb gondolatmenetei során is megmarad anyagszerűnek,⁴⁰ esszéi tele vannak képekkel – képekben gondolkodik, nem tud elszakadni az anyagtól, a látványtól, a tárgytól. Tanulmányai végén nem a jól felépített gondolatmenet végkövetkeztetése a csattanó, hanem mindig egy kép. Nemes Nagy Ágnesnek nem tézisei vannak, hanem visszatérő „ősképei,” mint például a kék virág a sárga homokfal előtt, a hattyú, a szobor, a jácint és a császárkörte. Ezek a képek a további nem taglalható gondolatmenetek végén állnak, mintegy az összegzést, a tézist helyettesítve. Az induktív gondolatmenet, miután végigjárta a tárgy logikus feltárásának lépcsőfokait, mindig egy képbe „fut bele”, ami a további nem bonthatóra, nem magyarázhatóra, végső soron a Rejtélyre utal. A kép szerepe az esszéikben ugyanaz, mint a regényben a fenyőé (mint képé): hogy újra elrejtse és homályba borítsa mindazt, amire az emberi gondolkodás következetes logikája már-már fényt derített, s ezzel figyelmeztessen arra (éppen akkor, amikor már a megoldás közelében érezzük magunkat) hogy a Rejtély továbbra is rejtély marad.

A különböző gondolkodásformákhoz eltérő beszédmodok járulnak. Ottlik magyaráz és meggyőz, Nemes Nagy felmutat és láttat – lévén az egyik mondatokban gondolkodó (nyelvfilozófus-) regényíró, a másik képekben gondolkodó (objektív tárgyas) költő, aki nek – ahogy éppen Ottlik mondta róla – „a látása egyszerre pogány és őszövségi, objektív és naiv: azaz elemi erejű: olyan, amivel előlről lehet kezdeni a világot”, s aki „a látomás »mondhatatlan«, majdnem halálos magasfeszültségű töltését a látvány »mérhető«, tiszta geometriájába sűríti, szigeti emberi használatra.”⁴¹

A *Valencia-rejtély* tehát egy nyelvfilozófus-regényíró, *Az öt fenyő* pedig egy objektív tárgyas költő (ál)krimije. Az igazi tettes mindkettőben a Rejtély.

megtart, az a szerszám elkészítési módja, a módszer, amivel célt ért – az algoritmus. Sohasem számít ki eredményeket: a matematika területén dolgozik.” Ottlik Géza: *Próza* 30.

⁴⁰ Kedvenc íróiban, költőiben is az „anyagszerűséget” tartja a legtöbbször: Babits Mihály és Áprily Lajos verseit éppúgy anyagszerűnek tartja, mint Verne Gyula vagy Agatha Christit regényeit.

⁴¹ Ottlik Géza: *A mondhatatlan és a nehezen mondható*. In: *Ottlik-émlékkönyv*. 139.

MISKOLCZY AMBRUS

Egy elfeledett Kossuth-monográfia margójára

Könyvbe nem illik belefirkálni. Mégis, ha valaki belefirkál, akkor az is idővel dokumentumértékű lesz. Sajnos Horn Ede Kossuth-monográfiájába nem írt bele senki.¹ A szerzőt is sokáig elfelejtették. Mert ugyan Európa-szerte ismert közgazdasági szakíró lett, de ez a tudomány olyan mint a gazdaság, gyorsan változik, és nem igazán szereti azokat, akik az emberi méltányosság és szabadság eszményeihez makacsul vagy következetesen ragaszkodnak. Márpedig Horn Ede (1825–1875) ezek közé tartozott. Született forradalmár volt. Lázzadt a zsidó világ belső kötöttségei ellen, és önmaga emancipációját összekötötte a zsidóemancipációért való küzdelemmel. Így lett az ifjú rabbinövendékből a radikális reformot kiteljesíteni akaró pesti Reformtársulat hitszónoka, aztán Komáromban az első magyar tábori rabbi. 1850-ben még kereste az osztrák birodalmon belüli alkotmányos érvényesülési lehetőségeket, akár Eötvös József vagy Kemény Zsigmond. Az 1960-as években is újra kiadott értekezést írt Spinozáról. A száműzetés keserveit Rákóczi-monográfiájában írta ki magából. Majd 1859-ben újra a Kossuth-emigráció harcos publicistája lett. A kiegyezés után hazajött. Jókai Mórral alapított német nyelvű napilapot. 1875-ben pedig államtitkár lett. Közben Jókai-val együtt próbáltak bekapcsolódni a munkásmozgalomba is, a munkások polgárosodása érdekében fogyasztási egylet, önszegélyző bank, művelődési kör felállításával. *A fekete gyémántok* főhőse, Berend Iván ezen elvek jegyében szervezett munkástelepet.² Horn Ede pedig felvázolta a „lehetetlen”-t: a magyar gazdasági élet kívánatos reformját *Államháztartásunk rendezéséről* című utolsó – németül is megjelent – művében.³ „Nagys. Kossuth Lajos urnak, mély tisztelettel” – Turinba is elküldte, és a „turini remete” alaposan tanulmányozta is,⁴ és egyetértését a margón jelezte is. Viszont, amit Horn Ede korábban írt róla, aligha olvasta el, mert unta a róla szóló irodalmat.

Mindez nem ok, hogy ne vegyük újra kézbe Horn Ede Kossuth-monográfiáját. Annál is inkább, mert méltó „párja” Kemény Zsigmond – Wesselényiekről és Széchenyiről szóló – programadó esszéinek. Csak míg a nagy regényíró a forradalmi elkárhozás ecsetelése közben kereste a kiutat, a publicista Horn Ede inkább az általa átélte és kiteljesedni vélt forradalmi üdvtörténet előkészítő szakaszát írta meg, természetesen ő is az elkötelezett kortárs

¹ I. E. Horn: *Ludwig Kossuth. I. Der Agitator. II. Der Minister. I.* Leipzig, 1851. 79–80.

² Jókai Mór: *Fekete gyémántok. I.* Szerk. Nacsády József. Bp. 305–306.

³ Eduard Horn: *Ungarns Finanzlage.* Wien, Pest, Leipzig, 1874. 128.

⁴ Horn Ede: *Államháztartásunk rendezéséről.* Bp. 1874. OSZK: Kossuth 413.

szenvetélyességével. A modern Kossuth életrajzok, egy-két kivétellel,⁵ talán ezért sem vesznek tudomást róla, mintha nem tartanák elég hitelesnek, és az is igaz, hogy néhány tárgyi tévedés becsúszott a gyors munka során. A mű valóban a kultusz és a legenda jegyében született, de azért – tudjuk – Kossuth is megharcolta a maga harcát, és alakja nem valami modern tömeg- vagy tömegeket manipuláló elitmozgalom konstrukciója. Horn Ede könyvére érdemes figyelni. Előlegezzük meg következtetéseinket, és aztán ítéljen az olvasó. De előbb hadd jelezzük: a kultusz és a legenda nem mindig pejoratív fogalmak. A politikai „piacon” kemény „árak”. Franciaországban ekkortájt Louis Bonaparte a napóleoni legendának köszönhetően emelkedett egyre magasabbra, és a demokratikus tollfor-gatók maguk is különböző legendákkal, olykor gyermetegen naivnak tűnő hősi történe-tekkel próbálták ellensúlyozni az elkerülhetlent: a bonapartizmust, amely aztán társadalmi és politikai katasztrófához is vezetett.

Aligha túlzás, Horn Ede műve messze a kor historiográfiai tája fölé magasodik; még-hozzá azért, ahogy Kossuth politikáját a reformkor egészében és dinamikájában el tudta helyezni. Pontosabban a magyar történelem egészében. Nem irracionális vagy demagóg Kossuth-kultusz jellemezte, hanem nagyon is racionális oknyomozó módszer. Rákérdezett a történelemre. Igaz, a történész lehetőleg olyan kérdést tesz fel, amire tudja a választ. Vi-szont válaszával verifikálja tézisé. (Ez transzparencia, szemben azzal a módszerrel, amely valamiféle intim közelségből demonizál, és az utólagos bölcsesség magasáról – valamilyen éppen aktuális ideológia birtokában – kinyilatkoztat, és ítél.) Horn Ede is kérdeve-kifejtve mérlegelte, mit lehetett volna még tenni egy-egy adott helyzetben. A múlt számára (már) nem határtalan, hanem konkrét lehetőségek játéktere. Kossuth-könyve – látni fogjuk nem egy vonatkozásban – megelőlegezte nagy Kossuth ábrázolásaink – közelebből a Hajnal István, Szabad György és Varga János – művének nem egy lényeges mozzanatát. Méltó helye lenne a Kossuth-képet alakító művek között.⁶ De lássunk először egy-egy lényeges mozzanatot a történetírás Kossuth-jellemzéseiből, hiszen ezek ismeretében érzékelhető Horn Ede művének eredetisége.

Hajnal István, amikor az 1920-as évek elején a Kossuth-emigráció törökországi iratai-nak feltárásán fáradozott, első benyomásait így összegezte baráti levélben:

„Kossuth egyénisége végül is óriási szárnyakkal bontakozik ki a sok rágalomból s az egész lelki egyensúlyát veszített társaságból. A legnagyobb, hiába, ő volt mindenki közt. A lelke színes és ragyogó s valami csodálatos energia kiragadja azt minden földi piszkos nyomorúságból. Mint politikus, nem tudom milyen, de mint ember, elragadó!”⁷

Ezek után Hajnal István még lélektani stúdiumokat is folytatott, de mindez csak az első találkozás élményét erősítette. Aztán, amikor harminc év multával a Kossuth-émlék-

⁵ Az újabb irodalomban először említi, anélkül hogy jelentőségét felismerné Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946. 365. Nem említi *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2004.

⁶ *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2004. Ennek értékeléséhez Miskolczi Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig” című gyűjteményes munka kapcsán. Korall, 2005. november (21–22. sz.), 124–160.*

⁷ MTAKK, Ms. 4524/347. Hajnal István levele Domanovszky Sándornak, Bécs, 1921. jún. 14.

könyv számára újra levéltári forrásokhoz nyúlt, hogy megírja Kossuth külpolitikáját,⁸ ez – az 1957-ben kiadott – *A Batthyány-kormány külpolitikája* lett, mintegy jelezve, hogy nem egy ember szeszélyeiről volt szó, mert azt képviselte, amit sok vonatkozásban mások is, viszont ha olykor magával is ragadta a nagyhatalmi ábránd és a politikai lehetőségek kiaknázásának opportunizmusa, „fel tudta áldozni ezt a gondolatot, mihelyt az nyíltan és kegyetlenül összeütközésbe került 1848 magas eszméivel”, és aztán 1848 őszén „egyedül maradván, mindvégig a legválságosabb pillanatokban is és még a katasztrófa szélén is mint önálló, európai tényezőt próbálta érvényesíteni Magyarországot, kínálgatva szövetségét, kereskedelmi előnyeit a nagyhatalmaknak. Bámulatos szívóssággal húzódik át ez a jellemvonás Kossuth egész diplomáciáján a szabadságharc alatt; alapja ennek az a meggyőződés, hogy bármi is történjék, a nemzet élni fog, amíg jogait maga fel nem adja.”⁹

Az 1970-es évek vége felé Szabad György úgy mutatta be Kossuth politikai pályáját ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében, hogy egyértelműen kitetszik, páratlan tehetséggel és maximális hatékonysággal tudta a jobbító erőket nagy célok kivitelezésére mozgósítani és vezetni, kapcsot jelentve „a nemesi liberalizmus legjobb hagyományai és a polgári demokratizmus követelményei közt, tanúságtevőt, hogy a magyarság nem az elnyomás, hanem csak a szabadság közösségében valósíthatja meg nemzeti érdekeit, bontakoztathatja ki igazi értékeit”.¹⁰

Tette mindezt igazi politikai játékosmesterként, aki egyben a modern nyilvánosság eszközeivel élt, mindenekelőtt a sajtóval, amikor a *Pesti Hírlap*ot megindította, és a középnemesség nevében sürgette a reformokat. Varga János szerint „Kossuth óriási sakkhúzása volt ez, amely egyidejűleg jelentett realitásfelismerést és taktikát: elismerte a középnemesség vezérszerepét, amely nélkül a reform ügy valóban nem juthatott előbbre; kifogta a szelet az újkonzervatívok vitorlájából, mert egyértelműbben ítélte oda a haladás irányítását e megyei rétegnek, mint ők; végül a progresszió érdekét a megyerendszerrel kapcsolta össze. Kiemelte viszont, hogy a középnemességnek korántsem ’osztálykülönzési’, hanem ’inkább egybeforrasztási’ szándékból tulajdonít ekkora jelentőséget, mert a nemesség ’egy és oszthatatlan’, a nemzet élete pedig ’históriai alapokon nyugszik’. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a reform érdekében nem szabad szakadékat ásní a közép-nemesség és a nemesi értelmiség közé, azaz elhíttetni igyekezett, hogy ’a Pesti Hírlap pártja’ tulajdonképpen a közép-nemesség hangján és nevében szól.”¹¹ És így emelkedett egy szegény, ám annál tevékenyebb értelmiségi – ahogy ő maga hangoztatta később – „a porból” a készülő polgári Magyarország élére.

Csoda-e Horn Ede szenvedélyessége; ez a kortárs előjoga, azé, ki nemcsak tanul, hanem tanít a történelemből, saját kora gyermekeként. A nagy vereség súlya alatt és a későbbi forradalom reményében Horn Ede is a heroikus és mártirologikus szemléletmódot ötvözte a providencializmussal. Nemzeti látószögéből is következett ez. Míg korábban olykor keserűen állapította meg, hogy a nemzetiség és a szabadság elve és ügye szembe kerültek egymással, most már ilyen – nyílt – fenntartásai nincsenek, pontosabban: Kos-

⁸ Urbán Aladár: Hajnal István és az 1848. évi magyar külpolitika. Ld. Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Bp. 1987. 8–9.

⁹ Hajnal: *A Batthyány-kormány*, 37., 168.

¹⁰ Szabad: *Kossuth*, 199.

¹¹ Varga János: *Keresztútban a Pesti Hírlap*. Bp., 1983. 143.

suth politikája oldja fel számára az ellentmondást. Ami a szerző nemzeti identitását illeti, nem lehetnek kétségeink, a (re)integráció megtörtént, azonosul a – legyőzött – nemzettel, legfeljebb kisebb-nagyobb hibáit teszi szóvá, de azok is már-már erényszámba mennek, és Kossuth nagyságát emelik ki: „A magyar nemzet a legnagyobb mértékben képes a lelkesedésre, és arra, hogy a hazáért, a szabadságért vagy valami más magasabb javért, vonakodás nélkül áldozza életét és véré; de a fegyelmezett kitartás, amely csendes és rideg harc lassú és szívós kiviteléhez szükséges, mint például a védegyleti eszméhez kellett volna, teljességgel hiányzik belőle.” Kossuth „ebben is félreismerte nemzete jellemét”.¹²

A nemzet története – anélkül, hogy hangsúlyozná Horn Ede – megfelel a *Himnusz* felmentő fordulatának: „Megbűnhődte már e nép”... A magyar népnek a „legbajosabb és legháládatlanabb” szerep jutott: az előőrsé. Magyarország „Európa védőbástyája Ázsia ellenében”. 1526 után a Habsburgok felől fenyegető belső ellenséggel is szembe kellett néznie. E „kettős védekezés” egyszerűen „csodálatos”. A legyőzhetetlen, ám állandóan szenvedő nemzet mítosza – kimondatlanul is – a Gondviselésbe vetett hittel párosul:

„Szavoyai Jenő hősi jobbjá, amelyet a magyarok hősiessége erősített és a nem magyar csapatok támogattak – végre megtörte a szégyenletes igát, amely alatt másfélszázadon keresztül nyögött az ország (1686). A szatmári béke, mely a megtörhetetlen Rákóczi-felkelés fölött tárgyalások révén diadalmaskodott, lezárta azon belső harcok sorát, melyek I. Ferdinánd trónralépése óta Magyarország pusztáit oly gyakran a legnemesebb polgárvér özönnével borította el (1711).”

Magyarország „hadi szolgálata” Mária Terézia uralkodása alatt ért véget – fejtegette Horn Ede. Magyarországnak most be kellett volna pótolnia mindazt, amit elmulasztott. „De ki haragudhat a holtfáradt harcosra, ha a szerencsés véget ért harc után a béke első pillanatait nem új munkára, hanem pihenésre fordította?” Mária Terézia azonban Delilája lett a hős Sámsonnak. A „Magyarok Istene” időben, 1780-ban verte fel a veszélyes nyugalmat. Horn Ede ezen alkalommal II. József emberi tisztaságán nem tűnődött úgy el, mint egy éve. Most a császár „óriás lépései”, melyekkel „minden fennállót le akart taposni, felébresztették az alvó Sámson”.¹³ Azt mondhatnánk, a hegeli dialektika egyik kulcsfogalmát, az „ész cselét” akarta érzékeltetni Horn Ede, amikor a császár „liberális reformjainak” visszhangját – a korábban nem említett – „a szabadságmártír”: Martinovics tevékenységében fedezte fel.

Magyarország fejlődésének érdekében – a bürokratikus abszolutizmus paranoiás politikája ellen – két mód kínálkozott: a diplomáciai és a nyílt politikai küzdelem – fejtegeti Horn Ede. Az előzővel Széchenyi István próbálkozott, a második képviselője Wesselényi Miklós. Horn Ede formulái – ha ma árnyaltabban is látjuk a magyar liberális ellenzék működését – nemcsak a külföldi olvasó számára kínálták a beavatás élményét a magyar világba, hanem a magyar olvasónak is sokat mondhattak volna. Wesselényi Miklóst például éppen ekkortájt az egykori barát, Kemény Zsigmond a rendi jogvédelem, a sérelmi ellenzékiiség prototípusává akarta megtenni, hogy így is diszkreditálja a forradalmat. Horn Ede is a rendi alkotmány bajnokát láttatta Wesselényiben, de azt már összekapcsoltan az a politikával, amelyet érdekegyesítésnek nevezünk: „E negatív tevékenységgel kéz a kézben haladt a pozitív, éspedig a nemzetiség felélesztése és terjesztése, az anyagi jólét

¹² Horn: *Ludwig Kossuth*, 79–80.

¹³ Horn: *Ludwig Kossuth*, 6.

előmozdítása, a jog és szabadság kiterjesztése.”¹⁴ Mégis ennek némileg ellentmondva – hangsúlyozza tévesen Horn Ede –, hogy a magyarországi gróf és az erdélyi báró számára a nemzet még csak Werbőczy népe: a nemesség, a parasztság – társadalmi-politikai – teher, a harmadik rendről mit sem akartak tudni. A logikai ellentmondás és a valótlan írói fogás: a Kossuth-legenda megalapozása. Horn Ede „az agitátor” fellépésének újszerűségét próbálta az elődök jelentőségének eltorzításával kiemelni. Hiszen ma látjuk, hogy Wesselényi elméletileg is megalapozta az érdekegyesítő politikát, a jobbágyfelszabadítás felé is ő tette meg az első nagy lépést a kötelező és törvényesen szabályozott örökváltság módozatának felvetésével, a szabad sajtó követelményét is megpróbálta tetteleg érvényesíteni, és ezen politikának éppen úgy áldozata lett, mint Kossuth, sőt még inkább, mert miután bebörtönözték és amnesztiát kapott, ezen amnesztia miatt – mint keserűen hangoztatta – már csak „polgári halott”-ként szólhatott bele a politikába.¹⁵ Kossuth jóval közelebb állt Wesselényihez, mint Széchenyihez. A legendaképzés forgatókönyve mást követelt, és tegyük hozzá, Kossuth is mást nyújtott.¹⁶

„És magának az új agitatornak a személyes megjelenése is mennyire más, mint az elődeié! A fiatal hadnagy [Széchenyi] izmos és erős alakjában, koromfekete arcában, éles vonásaiban és tüzes szemeiben; Wesselényi herkulesi termetében, mi alatt rengett a föld, első pillantásra felismerjük a régtől híres hunok méltó utódát. Ezeket az előnyöket nem kell lebecsülni olyan primitív [=ősien egyszerű] nép esetében, mint a magyar, melynél az egyéni bátorság az ember fő vonása és legnagyobb erénye. És ha Széchenyi gyakran is hangsúlyozza, hogy hatalmas egymásba futó szemöldökei népszerűségének sokat ártnak, mégis biztos, hogy amikor a gróf erős karjaival ketté szeli a Duna hullámain, és versenytársai előtt haladva egy órán keresztül úszik át fáradhatatlanul a hatalmas áron, akkor ezzel a csodájára járó tömegben nagyobb népszerűséget arat, mint a Dunai Gőzhajózási Társaság felállításával... És amikor Wesselényi kifogy az érvekből, fél kézzel felemeli azt az asztalt, amelyen az ellenszónok áll, és szónokostul kiviszi a teremből, gyorsan visszatérve, becsapja az ajtót, és így eléri, hogy véleményének megfelelően szavazzanak, akkor ezt a győzelmet nemcsak ellenfele kényszerű távollétének köszönheti, hanem azon különleges eljárásnak, amellyel ellenfelét eltávolította... Ezzel szemben ki ismerné fel az új agitátor középmagas, karcsú, majdnem sovány alakjában, gesztenyebarna hajában, szelíd kék szemeiben, a finom metszésű ajkain, a világfájdalmas nemes, inkább nyugati mint keleti vonásokban, egyszóval, ki ismerné fel Kossuth Lajosban Isten ostorának és Európa megfenyítőjének: Attilának világbíró hadaiból leszármazó utódot??...”¹⁷

Arra persze nem nagyon kapunk választ, hogy Magyarországon hol is van az a harmadik rend, amelynek ilyen szószólója akadt. Inkább folyamatosan tárul fel előttünk, hogy a kossuthi agitáció teremti meg ezt a harmadik rendet, az a politika, amely a nemességet is megint, hogy a könyv mottóját idézzük: „veletek, általatok, ha akarjátok, de ellenetek, ha kell”, és a szellem és a munka nemességét hirdeti a születés nemessége ellenében,¹⁸ mi-

¹⁴ Horn: *Ludwig Kossuth*, 20.

¹⁵ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965.

¹⁶ Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Bp. 1977.

¹⁷ Horn: *Ludwig Kossuth*, 24.

¹⁸ Horn: *Ludwig Kossuth*, 69.

közben azt is megtudjuk, hogy Kossuth inkább túlbecsülte a magyarországi liberalizmus „intenzív és extenzív erőit”, és lebecsülte az ellenható erőket.¹⁹

Kossuth politikájának az újszerűsége a mozgósítás, az, hogy bár a nemességre épített, de mindenkire szólt. Így lehetett szállóige az arisztokráciának címzett intés a *Pesti Hírlap* egyik 1841-i februári cikkéből,²⁰ amelyet maga is meg-megismételt,²¹ és sokan nem felejtettek el, köztük Horn Ede: „Ha van e nemzetnek rendeltetése – van pedig – az bizonyára teljesülni fog velök és általok, ha nekik tetszik; nélkülök, sőt ellenök, ha kell.” Horn Ede mintha csak tudta volna, milyen vonásokkal ruházza fel Kemény Zsigmond Kossuthot, mint nagy rombolót, mert éppen azon vonások ellenkezőit fedezte fel Kossuthban, a nagy építőben. A *Pesti Hírlap* – Horn szerint is – nem felkorbácsolta a szenvedélyeket, hanem éppen csillapított.²² Kossuth „magatartása a társadalmi kérdésekben higgadt és esélyes, minden érdeket és előítéletet a lehetőség szerint kímélő”.²³ Viszont: „Az úrbéri szolgáltatások megváltásának kérdésében a földesúri érdeket alárendeli a parasztnak, miként a városi kérdésben a nemesit a polgárinak, és – ami az országszerte uralkodó véleménynek még inkább ellentmond – a megyei érdeket alárendeli a városinak”, mert elfogadta, hogy a városi nemest a városi hatóságoknak rendeljék alá, és ne a megyeieknek.²⁴

Horn Ede éppen Kossuth példáján vizsgálta meg a magyarellenes előítéletek mechanizmusát:

„Határozottság társulása okos mérséklettel, a jog érvényesítése és a méltányosság figyelembe vétele jellemzi Kossuth magatartását a nemzeti kérdésben. Aki ott volt az 1847–48-i országgyűlésen vagy ma az onnan való beszámolókat olvassa, csodálkozva kell feltegye a kérdést: miként alakult úgy, hogy Kossuthot ebben a vonatkozásban szélsőségesnek bélyegezték, minden más ténykedését ebből az egyetlen mozgatórugóból vezették le, a magyarizmus minden túlzását – amelyet valóban elkövetett vagy csak hamisan neki tulajdonítottak – csak és kizárólag az agitátor számlájára írták?... Erre, úgy hisszük, alig van más magyarázat, mint az, hogy a külföld – beleértve a szomszédos Ausztriát – egyáltalán nem ismeri Magyarországot. Miként minden rendkívüli testi erőről tanúskodó ókori cselekedetet Herkulesnek, minden katonai hőstettet Sándornak tudnak be, hasonlóképpen az újabb korban II. Frigyesnek, II. Józsefnek és Napóleonnak tulajdonítanak tőlük teljesen idegen jellemvonásokat és megnyilatkozásokat, ugyanúgy a külföld – amely az utóbbi években csak egyetlen magyar nevet ismert meg közelebbről, mert az újonnan feljövő csillag a maga vakító ragyogásával a többit elhomályosította – minden olyan jót vagy rosszat, amiről Magyarországról értesült, az agitátor javára írt, akár ezen jó vagy rossz fejlemények megegyeztek az ő alapelveivel vagy homlokegyenest ellenkeztek azokkal.”²⁵

Kossuth – hangsúlyozta Horn Ede – a nem magyar népek nemzeti igényeinek mérlegelésekor, ha azok a magyar célkitűzésekkel kerültek szembe, következetesen kereste, hol húzódik a határ a zsarnokság és az önfeladás vagy öngyilkosság között.²⁶ Amikor eszméi

¹⁹ Horn: *Ludwig Kossuth*, 56.

²⁰ Gr. Széchenyi István: *A Kelet népe*. Szerk. Ferenczi Zoltán. Bp. 1925. 139.

²¹ Varga János: *Keresztúzban a Pesti Hírlap*. Bp. 1983. 151.

²² Horn: *Ludwig Kossuth*, 49.

²³ Horn: *Ludwig Kossuth*, 103.

²⁴ Horn: *Ludwig Kossuth*, 108.

²⁵ Horn: *Ludwig Kossuth*, 109.

²⁶ Horn: *Ludwig Kossuth*, 112.

győztek, nem élt vissza hatalmával. Mérséklete nem gyengeség, hanem „szilárd bizalom a jog hatalma iránt”.²⁷ Igaz, amikor március 19-én Pest város követsége átadta az országgyűlésnek „a nemzet kívánságait”: a 12 pontot, akkor Kossuth – idézzük Horn Edét – „több mint udvariatlan módon válaszolt”.²⁸ Kioktatta ugyanis a küldöttséget arra, hogy a nemzeti szuverenitást a – majdani – főváros nem tulajdoníthatja magának; mint Horn Ede ezen alkalommal nem idézi hosszán, hogy „én Buda-Pest város lakosságát e hazában kimondhatatlan nyomatékosnak, s Buda-Pestet az ország szívének tartom, de urának soha tartani nem fogom”.²⁹ Lehet olyan spekulációba bocsátkozni, hogy ez a gesztus a nemesség hatalmának biztosítási igényét jelezte a pesti néppel szemben, de messzire vezetne a legitimációk vizsgálata a legitimációs vákuumban, hiszen alapvetően a plebiscitum elve és a képviseleti rendszer elve csapott (volna) össze, a plebiscitum mögött állt az európai forradalom, a képviseleti rendszer mögött a múlt, a jogfolytonosság és maga a diéta forradalmi vívmányokat kivitelező tevékenysége. És bármilyen felemelő is volt a pesti nép forradalma, a húsvéti nagyhét zsidó-kravallja is tömegmozgalom volt, a nép műve, akár a pozsonyi pozsonyi zsidókravallók során elkövetett gaztettek. Horn Ede nem is bocsátkozott bele, hiszen a vallásszabadságot és teljes jogegyenlőséget hirdető forradalom közelebb állt a szívéhez, mint a kényszerű politikai aritmetika. De ennek jogosultságát hallgatólagosan elismerte. A jobbagyfelszabadítással egybekötött földesúri kárpótlás, a törvényhatósági és országgyűlési választójog biztosítása azok számára, akik eddig is élhettek vele – most már mind az államférfiúi bölcsesség megnyilvánulásai Horn Ede szerint.

Ami korábban Kossuthnak a zsidóemancipáció ügyében tanúsított magatartásában szépséghibának, megalkuvásnak tetszett, annak ódiumát most az ellenfelekre hárította Horn Ede. Nem vonta kétségbe, hogy Kossuth küzdött a zsidóemancipációért, mely mellett 1847 decemberében az állampolgárság kérdésnek vitájában „hévvel” érvelt, de „ebben a kérdésben most is (március 21-én) Károlyi István [Pest város követe] és Babarczy Antal [Csongrád megye konzervatív követe], egyes középkori zsidóüldözések által látszólag csakugyan alátámasztott ellenvélemény érvényesült, az, hogy az emancipáció kimondása ebben a pillanatban a zsidókra valóban veszélyt hozna...”³⁰

Nem kevésbé problematikus jelenet volt az, ahogy 1848 április 8-án Kossuth a szerb nemzeti kívánságokat átadó újvidéki küldöttséggel vitába keveredett, és a végén a vitát annak odavetésével zárta volna le, hogy: „Ez esetben dönt majd a kard.” Horn Ede ezt a legendát nem említette. Nem tudni, hallott-e róla; egyébként pontos forrás nincs rá,³¹ bár valószínűsége mellett is vannak érvek.³² Igaz, Horn Ede némileg a megszépítő emlékezetből idézte Kossuthot, amikor azt mondatta vele, hogy „a törvényhozás valamennyi ezen hazához tartozó nemzetiséget tiszteli”. Kossuth ilyet azért nem mondott, mert a nemzeti-ség elismerése a területi autonómia iránti igény legitimációjának elismerését jelentette

²⁷ Horn: *Ludwig Kossuth*, 172.

²⁸ Horn: *Ludwig Kossuth*, 173.

²⁹ *KLÖM*, XI. 675.

³⁰ Horn: *Ludwig Kossuth*, 179.

³¹ Hermann Robert: Szépséghibás forradalom. *Száz rejtély a magyar történelemből*. Szerk. Halmos Ferenc. Bp. 1999. 126–127

³² Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Bp. 1980. 25–26., 127–128.

volna. Nemzetiség helyett olyan kifejezéssel élt, amely nem szolgálhatott ideológiai legitímációként, és a hangsúlyt az ország egységére tette: „Az ország egységének kapcsa mulhatatlanul az, hogy a haza közéletének diplomatikai nyelve a magyar legyen, és azt gondolom, hogy a magyar nemzet, midőn ezen alapon a magyar szabadságot minden polgártársaira különbség nélkül kiterjeszti, midőn őszintén bevallja azon elvet, hogy minden népségnek a maga nyelvét annak belügyeiben, egyházi dolgaiban, szabad használatát tiszteli: azt hiszem, az által a magyar nemzetiségnek – ha a honnak más nyelvű lakosai igazságosak – megszilárdítását eszközölte; mert amely nemzet mindent megoszt, szabadságot, jogot és tisztelt a külön nyelveknek tökéletes szabad kifejlődését és maga körébeni használatát, az, ha azt mondja: egy országban százféleképpen nem lehet beszélni, hanem egy nyelvnek kell lenni, és Magyarországon magyarnak, mert magyar a szabadság, mely megosztott, méltánylásra találhat minden nyelvű polgártársainál.”³³ A korabeli sajtóból idéztük Kossuthot, és ez alapvetően már nem tér el attól, amit Horn Ede – rövidebben – adott elő. A nemzeti tolerancia mozzanatát állította előtérbe, meghosszabbította a tolerancia felé mutató mozzanatokat, egyébként – mint tudjuk – sok magyar liberális nagy lépéseket is tett e téren. De Horn, ha Kossuth megnyilatkozását hitelesebb formájában ismerte volna, az értékelés lényegén akkor sem változtatott volna: „Olyan követelés ez, amely nem kevésbé jogos, mint ahogy teljesen megfelel a méltányosság és mérséklet azon elveinek, amelyeket mi Kossuthtól ezen a téren az 1843–44-i és az 1847–48-i országgyűlés összeülése alkalmával hirdetni hallottunk.”³⁴

Horn Ede maga is érezhette, hogy korábbi állásfoglalásaival ellentmondásba kerül, pontosabban, hogy azonos vagy hasonló kérdésekre más választ ad. Ezért a kérdező módszer, Kossuth politikájának megítélésekor az ellenkérdéseket is maga után vonta. Például:

„Vagy Kossuth valóban – mint azt a forradalom alatt és után, éspedig a külföldi sajtó sokszor hangoztatta – csak magyar volt? Március előtti liberalizmusa csak a kormányzat ellen használt fegyver volt, amelyet, miután megtette a magáét, félre dobott, amikor is a kormányzatot legyőzték és a sajátos magyar követeléseket teljesítették: Magyarország önállóságát biztosították?...”³⁵

Sok ilyen és ehhez hasonló kérdésre, vagy egyszerűen olyan állításra, mely szerint „a magyar harc »nemzeti harc« volt és nem szabadságharc, nem forradalom – tények és érvek felsorakoztatása után – Horn Ede nagy válasza a következő:

„Ezt a nézetet alapvetően hamisnak tartjuk. Mert ha egyébként – és ezt ellenség és barát egyaránt elismeri – ezen harc és fő hordozói bizonyos fokig azonosak, azaz egyik lényege a másik lényegéből magyarázható, olvasóinkat ezen kérdésről alaposabban fel kell világosítani. Már Kossuth első 1841-i fellépése meggyőzhette őket, hogy ő egyáltalán nem jellegzetes magyar jellem, sőt, nagysága és példátlan sikerének alapja abban állt, hogy ő volt Magyarországon az első nem magyar agitátor, az első, aki nem sajátosan magyar célokért sajátosan magyar eszközökkel, hanem magasabb általános célokért és modern európai eszközökkel küzdött. Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, ebben állt a különbség közte és két előfutára (Széchenyi István gróf és Wesselényi Miklós báró) között, és ez az alapja, hogy mindkettejüket oly gyorsan túlszárnyalta, és a magyar mozgalmat úgy kiter-

³³ KLÖM, XI. 732.

³⁴ Horn: *Ludwig Kossuth*, 179–180.

³⁵ Horn: *Ludwig Kossuth*, 178.

jesztette, ahogy arra azok nem is törekedtek!... Éppen azért, mert ő a magyar nemzeti szempontot magasabb általános polgári szemponttal felcserélte, képes volt a nem magyaroknak a mozgalomba való bevonására, és pedig bevonta a német elemet, amely korábban egész messze állt, 1841-től azonban egyre inkább közeledett és a forradalom éveiben vérével pecsételte meg a testvéri szövetséget. És ez biztos sikerült volna Kossuthnak a többi más nyelvű nemzetiséggel is, ha ezeket egyrészt még az ő fellépése előtt egyes magyar szélsőségesek túlkapasai, másrészt, még inkább a kívülről táplált pánszláv törekvések más irányba nem lökték volna, és ha így ezeket minden megegyezést kizáró fanatizmus nem töltötte volna el... Éppen azért, hogy ő a magyar nemesi álláspontot elhagyta, és az alkotmány jótéteményeiből addig kizárt néposztályok érdekeit kezdte el képviselni, az addigi nemesi mozgalmat valóságos népmozgalommá alakította át, és az ellenzéknek olyan megtörhetetlen erőt kölcsönzött, amellyel a kormányzat minden támadásával dacolni tudott, és lehetetlenné tette, hogy Magyarországon azokat az »atyai« eszközöket alkalmazták, mint amelyekkel Metternich 1846-ban a galíciai felkelést elfojtotta... Éppen azért, hogy ő nem sajátosan magyar eszközökkel, és pedig a megyei és országgyűlési szónoki emelvényen, hanem modern európai eszközökkel: a sajtó terén küzdött és agitált, a küzdelem iránt azok érdeklődését is felkeltette, akik azon szent csarnokokon kívül álltak, és eddig a harci zajból csak tompa, hatástalanul elhangzó hangokat vettek ki... Tudjuk, hogy Kossuth ezt az első fellépésével kijelölt irányt mindvégig hűségesen követte; tudjuk, hogy a magyarság iránti szeretete mellett sem rendelte ennek alá az általános szabadságot, ellenkezőleg: a magyarságot csak a magasabb célokat szolgáló eszköznek tekintette, amennyiben ő az ország valamennyi gyermekének a nyelv által nemzetté alakított egységében a legbiztosabb zálogot látta az ország megerősödésére és szabadságának biztosítására; tudjuk, hogy a fennálló minden kímélete és a nemesség minden tisztelete mellett, ezt állandóan arra ösztönözte, hogy eleget tegyen a kor és a jog követelményeinek; tudjuk, hogy a megyékben rejlő erő értékének tisztelete mellett nem érte be ezzel, hanem távolabbi körökben, az ország azon csarnokokból kizárt gyermekeire is hatott szóval és írással, és arra törekedett, hogy ezek részt vegyenek az ország újjászületésében.

Ilyen agitációból kialakuló mozgalom nem lehetett sajátosan magyar, ugyanakkor nem tagadhatta meg eredetét, ennek megtagadása történelmi lehetetlenség. A mozgalom nemzeti vagy sajátos területi – ha szabad nekünk magunkat így kifejezni – színezete, amely hozzá tapadt, kívülről került rá. Nem a mozgalom elemeinek belső terméke, hanem ellenkezőleg, azon körülmények terméke, amelyek ellen a mozgalom irányult. A magyar ellenzék nem a magyarságért harcolt, harca azért kapott magyar színezetet, mert a zsarnok, aki ellen fellépett, véletlenül nem magyar volt. Minden ellenzéki mozgalom, amely – ha hazai uralkodó ellen irányul – tisztán liberálisnak számít, ha azonban külföldi uralkodó ellen irányul, mindig nemzeti és hazafias színezetet kap, bár belső lényege a legkevésbé sem változik. Mert egyrészt jobban fáj az illiberalizmus ígája, ha azt idegen kéz teszi ránk, másrészt a nemzeti önszeretet könnyen bebeszéli, hogy a rossz oka éppen a külföldön élő uralkodó, és egy hazai uralkodó sohasem járna el így; és pedig akkor, amikor az idegen uralkodó nem csak a szabadságot nyomja el, hanem a nemzetiséget is korlátozni akarja, amely miatt hazai uralkodó alatt nem kellene aggódni. Magyarországot már az teljességgel feljogosította erre a szemléletre, ha csak a nemzeti királyok alatti dicső múltra emlékezett, és ha egy pillantást vetett a sanyarú jelenre, és látta, hogy az idegen uralkodók alatt nem-

csak politikai és nemzeti, hanem tisztán anyagi érdekeit is teljességgel elhanyagolják vagy éppen feláldozzák az örökös tartományok javára. Ilyen tapasztalatok közepette a liberalizmusnak az idegen uralommal szemben nemzeti ellenszenvvel kellett párosulnia, és ennek az idegen uralomnak a külföldiségében joggal látták szabadságellenességének fő forrását, és így a nemzetiség megerősítésében a szabadság és az alkotmány megszilárdításának fő eszközét kellett látni. Kossuth liberalizmusa ennek a – körülmények folytán neki járó – hazafias és nemzeti vegyületnek köszönhetően oly saját hévre tett szert, amely azt csak fokozta és finomította, de semmiképpen sem tudta gyengíteni, vagy meghamisítani...”³⁶

Ami a legjobban meglepheti a mai olvasót az a nemzetileg mérsékelt és méltányos reformkori Kossuth képe. A múlttól szólt Horn Ede, de a jövőnek. Nem egy esetben homlok-egyenest megváltoztatta korábbi elmarasztaló ítéleteit. Gondoljunk azokra az írásokra, amelyek az ő 1849 májusi pesti beszéde után születtek. 1849 májusában Kossuthot Messiasként dicsőítette. Világos után a magyar törekvéseknek éppen az univerzalizmus hiányát róta fel. Retusálta a múlttól adott képet, ahogy arra annyi példát hozhatunk fel a korunkig ívelő publicisztika történetéből? Tudatosan szépítette meg Horn Ede a kossuthi politikát? Inkább azt hangsúlyoznánk, hogy az idő szépített, mert múlásával egyre nagyobb rálátást engedett a történelmi tájra, és egyre jobban kirajzolódott a kossuthi politika korszerűsége és realizmusa. Az idővel feltáruló tanulságoknak is ennek engedett Horn Ede, aki egyébként – láttuk – nem egy problematikus fejleményt átértékelte, mert – úgy érezhette – közben többet tudhatott meg az egészről és annak részleteiről. Megszabadult a forradalom vereségének nyomasztó élményétől, megemésztette a vereséget, átgondolta – írás közben – a fejleményeket, és spinozai bölcsességgel a lehetséges legjobb eszközt választotta a partikularizmus és univerzalizmus egyeztetésére. Kossuth egyszerre volt vágyainak Kossuthja és valóságos Kossuth, aki a jó célok érdekében tömegeket tud megmozgatni és erőket egyesíteni. És ha a múltat illetően találhatott kifogásolni valót, a jövő egyesített. A száműzött országkormányzó éppen ebben az esztendőben vetett papírra olyan alkotmánytervet, amely a nemzeti türelem szellemében jelölte ki a nemzeti érdekegyesítés útját-módját, amelynek későbbi változatát „mosolygó jövő”-nek nevezte. A Kossuth életrajz kiadásba helyezett második kötetét viszont alighanem azért nem készítette el Horn Ede, mert látszott, hogy ez a jövő egy időre elmarad.

Horn Ede így is megszolgált az osztrák kormányzat haragját. Annak keze Lipcsébe is elért. A kiadót, Otto Wigandot 18 hónapi fogságra ítélték. Hiába állt ki Wigand korábban a porosz politika ellenében Ausztria mellett, tudva, hogy Ausztria a lipcsei könyvkereskedelem legnagyobb piaca,³⁷ beleértve a magyar kiadványokat is.³⁸ Éppen ez volt a baj. Horn Ede Kossuth-könyve nem volt szokványos védírat, Bécsben felismerték a jelentőségét, mielőtt kapós áru lett volna. A hagyomány szerint Kossuth-könyve angolul is megjelent „Magyarország és forradalmi” címmel. Valójában ezen mű szerzője Susan Horner, aki viszont köszönetet mond műve előszavában egy magyar úrnak, aki bár nem vett aktívan

³⁶ Horn: *Ludwig Kossuth*, 295–297.

³⁷ *Die Grenzboten*, 1850. I. 1. 6. sz. 437.

³⁸ Eva Hermann: *Die Buchstadt Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung der bürgerlichen Revolution von 1848 in Ungarn. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens. I.* Leipzig, 1965. 53–251.

részt az eseményekben, szemtanú volt.³⁹ Valószínű, hogy Horn Ede volt ez a közreműködő,⁴⁰ minden esetre az ő Kossuth életrajza nyitja meg Horner könyvében a majdnem harminc munkát felsoroló bibliográfiát.

Horn Kossuth-monográfiája itthon ismeretlen maradt, vagy legfeljebb csak néhányan vehették kézbe. Ha többen megforgatták volna, a Kossuth-képek kialakításán sem igazán módosított volna. Viszont sokaknak kevesebb mentsége lett volna a leegyszerűsítések miatt, amikor megrajzolták a maguk Kossuth-képét, a rajzolók közé beleértve Klió jó néhány munkását és önfelkent főpapját. Érdemes lenne magyarul is közzé tenni. Több mint kor-dokumentum.

KASS JÁNOS: EGÉSZ EZ VÁROS RAKVA HARAGGAL (1976)

³⁹ E. O. S.: *Hungary and its Revolutions*. London, 1854. VII.

⁴⁰ Kosáry: *A Görgey-kérdés*, I. 340.

BERNÁTH ÁRPÁD

Felsőoktatásunk a XX. században

... elegendő volna, ha oly férfiak iránt,
kik tettekkel szereztek maguknak érdemet,
tettekkel mutatnók ki elismerésünket is...

Magyarország 273 ezer km²-i területet ölelt fel, amikor belépett a XX. századba, közel 17 milliónyi lakossal, négy tudományegyetemmel. Két évtized után területe 93 ezer km²-re zsugorodott, lakossága 7 és fél millióra csökkent, de megmaradt mind a négy tudományegyeteme. Egyetemeinket nem vak szerencse óvta meg, hanem politikai akarat. Az első világháború kitörése előtt Budapesten, Kolozsvárott, Debrecenben és Pozsonyban volt magyar egyetem, a húszas évek elején Budapesten, Szegeden, Debrecenben és Pécsen. A Kolozsvárról és Pozsonyból Budapestre menekült tudósok letelepítését kultuszminiszterként gróf Klebelsberg Kunó kezdeményezte és hajtotta végre. Szegeden és Pécsen teremtett új otthon számukra az új határokon kívülre esett régi helyett. A kolozsvári egyetem – országunk második egyeteme – már a XIX. század végére teljesen kiépült. A debreceni és a pozsonyi egyetem lassú kiépítését¹ végleg megakasztotta a világháború kitörése: meg erősödésüket a régi, illetve új helyükön Klebelsberg Kunó támogatásával érték el.

Miért vívja ki megkülönböztetett tiszteletünket Klebelsberg Kunó egyetemépítő tette? Mennyiben szolgálhat e teljesítménye mintájául mai tennivalóinknak?

Klebelsberg Kunó tudományfejlesztő erőfeszítésében két mozgatóerőt érhetünk tetten. Annak belátását, hogy amíg a természeti erőforrások helyhez kötöttek, addig szellemi erőforrásaink nem. Annak belátását, hogy amíg a politikai erő tudás hiányában vak és vereségre van kárthatva, addig tudásra épülő politikánk megteremtheti a kellő erőt az önfenntartásra és az önkormányozásra. Elveszítjük erdeink, bányáink, búzaföldjeink javát, de tudásunk növelésével növelhetjük a megmaradt nyersanyag értékét, az energia-hordozók hatékonyságát, egyre inkább képesek lehetünk szükségleteink megtermelésére és társadalmi összhangot létrehozó elosztására. Klebelsberg Kunónak nem kitalálnia, de megvalósítania kellett ezt az elképzelést: egyaránt lehettek példaképei közel és távol, mérjük időben vagy térben a távolságot.

¹ Sokat elárul a debreceni református kollégium egyetemmé fejlesztése üteméről Tóth Árpád 1911-ben írt gúnyverse, az *Egyetem nóta*, amit itt csak első két szakaszával idézünk fel: „Nem akarnék soká élni, / Azt szeretném csak megérni, / Hogy már egyszer, valahára / Mégis-mégis meglegyen /- Egyedem, begyedem –, / A debreceni egyetem! / Jaj, Istenem, milyen szép lesz, //Nem leszek, csak hatszáz éves, / S Szoboszlóig lengedező / Körszakállam lesz nekem / – Egyedem, begyedem –, / Mire meglesz, mire itt lesz / A debreceni egyetem!” A kormány 1911 végén terjesztette be azt a törvényjavaslatot, mely szerint új egyetemeket Debrecenben és Pozsonyban állítanak fel. A pozsonyi egyetem 1914-ben nyílt meg.

Az itthoniak közül elég legyen most a Széchényiket: Ferencet és Istvánt, az Eötvösöket, Józsefet és Lórándot megemlíteni, a külhoniak közül pedig azt a porosz királyt, aki a napóleoni hadaktól elszenvedett vereségek hatására meghirdette a műveltségre épülő államot, mert a katonai hatalomra épülő állam nem tudta megőrizni Poroszország önállóságát. Ezt a felismerést visszhangozza a klebelsbergi kijelentés a családi jelmondat, a „toga et sago”-szolgálat szellemében: „Nincs fegyverünk, kevés a kenyérünk, annál jobban akarunk a műveltséget, mert az kellő időben meg tudja szerezni nekünk a fegyvert is, meg a kenyeret is.”²

A világháborús vereség és az egyetemteremtő, egyetemfejlesztő terv megvalósulása között történelmileg rövid, de mégis korszakos jelentőségű kísérletek kudarcát kellett a magyarságnak megtapasztalnia: Károlyi Mihály köztársaságát és Kun Béla tanácsköztársaságát. A létét a wilsoni elvek érvényesíthetőségére építő, fegyvertelen demokrácia és a proletár világszövetség lehetőségére épülő diktatúra egyaránt ábrándnak bizonyult: vezetőiket megvezették, híveik hiszékenységüknek estek áldozatul.

Önrendelkezés, demokrácia nem valósulhat meg kellő tudás nélkül, a magukat a tudás birtokában hívők nem érhetnek el sikereket, ha nincsenek meggyőződéses követőik. A hogyan tovább megválasztásának felelősségét csak valós mérlegelésre képesek vállalhatják magukra. Klebelsberg Kunó, a Bethlen-kormány első belügyminisztere a választójog korlátozásával vélte megteremthetőnek azt a támogatást, amelyre a kudarcok után a felemelkedés programjának szüksége volt. „Nagy veszedelem az, hogy az általános titkos választójogot műveletlen [...] tömegeknek kell gyakorolniuk. Televényföldje az ilyen nép a legrosszabbfajta demagógiának” – indokolta álláspontját a belügyminiszter,³ s aztán átvette a kultusztárca vezetését, hogy tíz éven át azon dolgozzon, hogy a kezdeményezésére hozott megszorításokat megszüntethesse.⁴ Egyedül azzal, hogy szükségesnek érezte az egyharmadnyi Magyarországon is megtartatni és nagy erővel fejleszteni a négy egyetemet, kaput nyitott olyan tehetségeknek is, akik a világháború előtt bizonyára az egyetem falain kívül rekedtek volna. „A sikeres egyetemi tanulmány olyan kincs, mely megérdemli, hogy drágán is vásárolják, s nem mondhatnók bajnak még azt sem, ha a szegényebb osztályok fiai ezáltal más tevékenységi térre, különösen az ipar fejlesztésére lennének utalva” – írja báró Eötvös Lóránd 1887-ben nyílt levelében Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek.⁵ „Harmad napja nem eszek, Se sokat, se keveset” – írja 1925-ben a helyi napilapban közölt, életrajzi ihletésű versében egy szegedi egyetemi hallgató.⁶ Mindazonáltal, fontos felidézni: az egyetemek oktatói és hallgatói létszámának erőteljes bővítése ellenére, a tanárképzés és a főiskolai hálózat fejlesztése mellett, egyetemeink a két világháború között nem váltak a tömeges oktatás színhelyévé. A kolozsvári egyetem négy ka-

² Idézi Kötő József *Üzenet művelődéspolitikusaink számára* c. tanulmányában. (In: *Művelődés*, 50. évf. 4. sz. 1997. április, 5.)

³ Az 1929-ben megjelent *Küzdelmek könyve* c. cikkgyűjteményből idézi Barta Róbert *A bethleni konszolidáció politikai* c. tanulmányában. (In: *Művelődés*, 50. évf. 4. sz. 1997. április, 3.)

⁴ Műveltségi cenzus, nők esetében többféle műveltségi és vagyoni kritérium, vidéken nyílt szavazás stb.

⁵ Eötvös Lóránd: *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez*. In: uő: *Az egyetem feladatáról*. (Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor.) Magvető kiadó: Budapest 1985. 30. (Gondolkodó magyarok.)

⁶ József Attila: *Tiszta szívvel*. In: Szeged, 1925. márc. 25.

rára a világháborút megelőző években közel 2500 hallgató járt.⁷ A szegedi egyetem hallgatói létszáma a két világháború között az 1931/32-es tanévben volt a legmagasabb: erre a tanévre több mint 3500 hallgató iratkozott be. Közben a professzorok létszáma 45-ről 60 fölé emelkedett és jelentősen bővült a munkájukat segítő beosztott oktatók száma is.⁸ A minőség: a kiválóság mennyisége növekedett ebben az időben. Miközben Klebelsberg „tehetség halászatra” ösztönözte a közoktatásban dolgozókat, maga halászott a fiatal tehetségek tavában új egyetemeink számára. Ha a Szegedi Tudományegyetemet ma világszerte Közép-Európa legrangosabb egyetemei között tartják számon, akkor ezt nem utolsósorban egyik legnagyobb fogásának, az általa Szegedre hozott Szent-Györgyi Albertnek köszönheti, aki 1937-ben Nobel-díjjal jutalmazott kutatási eredményeit a Dómra néző, a nemzeti panteon déli szárnya fölött berendezett intézetében érte el. E méltó környezetről is Klebelsberg Kunó gondoskodott.

Itt rövid időre meg kell állnunk. Félreértése lenne Klebelsberg törekvéseinek, ha elfelejténénk, hogy a kiválóak mennyisége nem növelhető korlátlanul: a kiválóság ténye csak viszonylagosan határozható meg. Ha a növekvő tudás által elért termelési hatékonyság-növekedést úgy kívánjuk kamatoztatni, hogy egyre több diáknak biztosítunk egyre hosszabb képzési időt, s ezzel belépést a felsőoktatásba, nem biztos, hogy egyúttal egyetemeinket is, s ezzel társadalmunkat erősítjük. Az egyetemek fejlesztésének mennyiségi felfogása a történelem során már többször érvényre jutott: a következmények tanulságosak. A XV. század gazdasági fellendülésére és szellemi pezsgésére építve, hatalmas birodalma megerősítésének céljából rendelte el I. Miksa római-német császár az 1495-ös worms-i birodalmi ülésen, hogy minden tartomány létesítsen legalább egy egyetemet. A terv megvalósult, a birodalom azonban szétesett. Egyetemei a XVII. század végére eljelentéktelenedtek, nagy számban meg is szűntek. Két okát említjük a tartományi egyetemek leromlásának. Először is: Rövid idő alatt túl sok alapítottatott, így nem lehettek meg mindenütt az alapítás korszerű – a korabeli Bologna, Párizs, Oxford és Cambridge egyetemeinek mércéje által meghatározható – feltételei. Ennek következtében hallgatóik nem élhettek a studium generale lehetőségével – számos helyen a négy klasszikus kar helyett csak egy-egy létesült, a studium particulare lehetőségeit kínálva. Másodszor: A különböző középszintű iskolákból kifejlesztett karok azért nem erősödhetek meg idővel, válhattak teljes értékű egyetemekké, mert anyagilag és szellemileg egyaránt túlságosan is függtek alapító fejedelmüktől. A fejedelmek nem értették meg, hogy mi tette a korábbi egyetemeiket egyetemmé. Nem mindenütt fogták fel, hogy a XII. században létrejött intézmény egy radikálisan új típust képvisel az ismeretszerzés és felhalmozás korábbi intézményeihez képest. Pedig újdonsága benne van a nevében is, amely éppen a XV. században, Miksa császár idejében vált általánossá. A latin „universitas” ugyanis eredendően „egyetemességet, összességet” jelent a „particularis”-szal, a „rész”-szel, a „korlátozott”-tal szemben. Összességet, mégpedig két értelemben is: a tudományok összességét és a kutató tanítók összességét a tanuló kutatókkal. Az egyetem az a hely, ahol nincs korlát, sem a tudományágak között, sem az ismereteik bővítésén buzgólkodók között – ebből ered sajátos demokráciája. S mivel az egyetem a legkiválóbbak gyűjtőhelye, nem lehetnek más intéz-

⁷ Révai Nagy Lexikona. XI. köt. Jób–Kontúr. Révai Testvérek, Budapest, 1914. 815.

⁸ Ruszoly József: A szegedi tudományegyetem rövid története. In: A szegedi tudományegyetem múltja és jelene. (Szerk. Rác Béla et al.) Szeged, 1999. 14.

ményekben náluk kiválóbbak, akik meghatározhatnák témáikat, céljaikat, módszereiket – ebből ered az egyetem önigazgatásának megkérdőjelezhetetlensége, az autonómia létének *conditio sine qua non*-ja. A római-német birodalom sajátos hatalmi viszonyai, a Cluny apátság mozgalmának sikerei, a görög filozófia iránti érdeklődés megújulása, a latin nyelvű művelődés általános volta, a bolognai polgárság gazdasági ereje szülték meg azt az új típusú intézményt, amelyben először érvényesülhetett az Európa legkiválóbbjaiból alkotott közösség önszerveződésének szabadsága. Fel kell ismernünk: Az egyetemi autonómia nem olyan kiváltság, amelynek megőrzése az egyetemi polgárok partikuláris érdeke lenne. *A társadalom egyetemes érdeke, hogy fenntartsa autonóm egyetemeket, mert csak így válhatnak azok a jövőt előkészítő műhelyekké, csak így sokszorozhatja meg tudáson alapuló erejét a rá támaszkodó közösség.*

Amikor a XX. század második felében a továbbra is 93 ezer km² területet felölelő, mintegy 9 millió lakosú Magyarországon jelentősen megnőtt egyetemeink száma, inkább követtük Miksa császár útját, mint a porosz királyságét vagy Klebelsberg Kunót. Nem újabb göttingeni vagy heidelbergi egyetemek születtek a magyar földön. Az egyetemek részekre szabása, részek egyetemmé emelése, a kutatás és a tanítás szétválasztása, a kiemelkedők és közösségük elkülönítése, a célok, a módszerek és végül a témák nagymérvű külső korlátozása, a kiválók kiválasztásának folytatólagos korlátok közé szorítása végül éppúgy a fenntartók rendszerének összeomlásához vezetett, mint ahogy összeomlott az a birodalom is, amely a mintát adta felsőoktatásunk átszervezéséhez. Közben ismét meg kellett tapasztalnunk, hogy a szellemi erő nincs helyhez kötve: A legnehezebb időben, 1956 őszén, egyetemnyi oktató és hallgató menekült külföldre. Az a főiskola, amit Klebelsberg Selmecbányáról Sopronba telepített, Ausztriába helyezte át székhelyét.

A XX. század végére azonban megújulásra szorultak az egyetemek Európa demokratikusan berendezett országaiban is, tanúskodik erről az 1988-ban újrafogalmazott Bolognai Egyetemi Magna Charta. Amíg a „szovjetek”, tanácsok birodalmában főleg az autonómia hiánya erodálta az egyetemeket, addig ott, ahol ezt megőrizték, a mennyiség ment a minőség rovására. Nyugat-Európában a gazdasági erő látványos növekedtével a hetvenes években a hallgatói létszám újabb erőteljes növekedése és a tanulmányi idő jelentős meghosszabbodása következett be. Így a XXI. század elején újra az a cél, hogy a továbbtanulás, mégpedig az élethosszig tartó továbbtanulási szakaszok lehetővé tétele mellett állítsuk vissza, „re-formáljuk” az igazi, csak a legkiválóbbaknak helyet adó egyetemeket. *Ki kell tudnunk választani azokat, akik maguktól képesek új felismerésre, azok közül, akik azt képesek felfogni, amit mások felismertek.* Ez azonban önmagában még nem elég. Az időtényező is fontos. Vissza kell állítani azt a képzési rendszert is, mely lehetővé teszi, hogy minél hamarabb kiemelkedjenek azok, akik az első csoportba tartoznak. És nem feledkezhetünk meg a szociális tényezőről sem: Meg kell őrizni a képzési rendszerben azt a lehetőséget, hogy a második csoportból, ha többletmunka révén is, ha idővesztéssel is, de át lehessen lépni az elsőbe.

Ennek a problémának a megoldását nevezzük ma Európa-szerte bolognai folyamatnak. Jól veszünk-e részt ebben a folyamatban? Klebelsberg Kunó szellemében dolgozunk-e, itt és most, Magyarországon, a XXI. század elején, általános és titkos választójog alapján megválasztott felelős kormányunk és az oktatást felügyelő minisztériumunk vezetésével, hiányos törvényi szabályozással, ellentmondásos részfelismerésekkel?

A kérdés megválaszolása külön előadásokat kívánna. Csak jelezni kívánom: A két-szintű érettségi és a rövidebb szakaszokra osztott, szakaszonként csökkentett létszámú oktatás bevezetésének terve arra mutat, hogy felismertük a problémát. A kérdés csupán az, hogy megtaláltuk-e ezzel a jó megoldást is? A tanulmányi idő egyre hosszabbá válásának, a stúdiumok lezárásának, a diplomások munkába lépésének kitolódása a krisztusi korra nemcsak annak következményeként következett be az Európai Unióban, hogy egyre többen vesznek részt a felsőoktatásban. A fő okot én abban látom, hogy a legjobbak kiválasztása egyre későbbre tolódott. Amit korábban inkább rosszul, mint jól, de elvégzett az egyetemeket fenntartó társadalom: a pálya-lehetőségek meghatározását a képzésben résztvevők társadalmi rangja, vallása, neme alapján, azt a demokratikus elveken létrejött jóléti társadalom nem tudja elvégezni. És a feladat ma nagyobb, mint bármikor korábban. Nem csak a felsőoktatásban résztvevők száma nőtt meg olymértékben, hogy ma már egy korosztály fele tanul húszas éveiben. Hatalmas eltolódások mentek végbe a képzésben résztvevők szociológiailag meghatározható szerkezetében is. A kolozsvári egyetemen a világháború előtt a hallgatók egy százaléka volt csupán nő, ma a szegedi egyetemen a hallgatók több mint 50 %-a az, s hasonlóak az arányok Európa-szerte. Az egyenjogúság eszméje arra ösztönözte az államokat, hogy megszüntessék azokat az iskolákat, amelyek már nevükben kifejezték korlátozott céljaikat és korlátozott nyitottságukat. Helyükre egyre nagyobb számban „universitas”-iskolák léptek, ahol az összes iskolakorúnak az összes tárgyat felkínálják, kizorítva a szakosodott, különböző képesítést nyújtó iskolákat. Mintha mindenkit az egyetemista létre kellene felkészíteni! Ez az illúzió csak akkor pukkan szét, amikor a diáknak választani kell, melyik szintet célozza meg. De még ez sem áll teljesen a mai gyakorlatban. Az egyetemeinknek lehetővé tették, hogy bármely szakra emelt szintű érettségi nélkül is felvegyenek hallgatókat. Ugyanakkor egy ilyen nyitott szakra emelt szinttel jelentkező sem kezdhet azonnal megemelt szintű tanulmányokat. Érettségi szintjétől függetlenül mindenkinek végig kell menni a képzés első szakaszán, amely célját tekintve ismét „kétszintű”: diplomát ad különböző munkakörök betöltésére és előkészít a mesterképzésre. E képzés megalapozására többnyire mégis elégtelen. Világosan látszik ez a színvonalas tanárképzés lehetetlenné válásában. Ha érvényre jut a „Bologna-folyamat” hazai értelmezése, nem leszünek képesek kétszakos tanárokat képezni még a mostani színvonalon sem. Az igazi egyetemi képzés időben egyre jobban kitolódik. Valójában csak 22–23 éves korban kezdődhet, majd kiteljesedik a doktori képzésben, s csak a még éveket igénybe vevő doktori értekezés megírásával zárul le. A legkiválóbbaknak ebben a kiválasztási rendszerben nem rövidül, hanem éppen meghosszabbodik a pályája. Miközben az egyetem olyan terheket vesz magára, amelyet hordoznia nem neki kellene.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül e javallat mellékhatásait sem. Most csak egyre utalok: Ne csodálkozzunk, ha a statisztikákban azt találjuk, hogy népességünk zavarokat okozó fogyásához azok a nők, akik ma a felsőoktatásban folytatják tanulmányaikat, erőteljesebben hozzájárulnak, mint azok, akik képzésük első szakaszát korábban lezárják.

Vissza kell térnünk tehát egy olyan képzési rendszerhez, mely az első szelekciót a perturbáció utánra teszi: Ekkor kell kitűzni a tanulóknak az első célokat. Nem mondhatnók bajnak, ha az elméleti tudás gyarapítására alkalmatlanok más tevékenységi térre lesznek utalva... Eötvös Lóránd még gondolhatta, saját heidelbergi és hazai tapasztalatait összegezve, hogy mindazok szükségszerűen ide tartoznak, akik szegényebb osztályok gyermekei

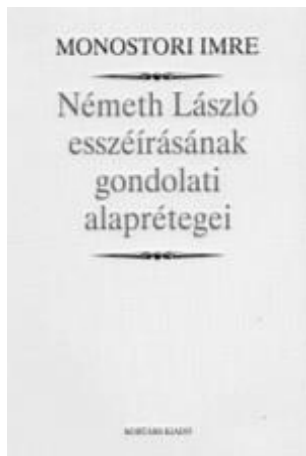
lévén nem szentelhetnék tanulmányaiknak egész idejüket. De ezt a helytelen általánosítást maga vonta vissza, amikor 1894-ben, kultuszminiszterként megalapította a hátrányos helyzetű tehetségek felkarolására az apjáról elnevezett, ma is működő kollégiumot. *Paradoxonnak tűnik, ha egy olyan társadalom, amely nem kíván korlátot szabni tagjai között a vagyoni különbségnek, fél attól, hogy különbséget tegyen azon az alapon, hogy kik tehetők képesekké új felismerésekre.* Pedig épp az egyén tudása növelhető oly módon, hogy ezáltal más tudása nem lesz kevesebb! Ha nincs más célunk, mint közpénzt kivonni a felsőoktatásból, akkor a most követett módszer megfelelő, bár így „mellékhatásként” visszajutunk ahhoz az állapothoz is, amelynek meghaladásáért a közjót szem előtt tartó Eötvös Lóránd és Klebelsberg Kunó annyit tett. Ha azonban hatékonyabb képzési szerkezetet akarunk kiépíteni, akkor egy sokkal tagoltabb, célratörőbb, a tehetségeknek gyorsabb előrehaladást lehetővé tevő közoktatásra és felsőoktatásra van szükségünk. Kevesebb, de kutatást végző autonóm egyetemekkel, a képzést korábban lezáró, de a továbbképzést később újra és újra lehetővé tevő felsőoktatási rendszerrel. A társadalmi igazságosság és a közjó nem az egyéni ismeretszerzési célok kitűzésének elodázását kívánja meg, hanem mindazoknak a kiváltságoknak megszüntetését a képzésben, amelyek nem a szellemi kiválóságra épülnek, s azt, hogy életkorától függetlenül mindenki számára nyitva álljon a lehetőség képzési pályájának megváltoztatására.

Végül, de nem lezárásul, Thukydidesnek, a klasszikus ókor történetírójának mottóul választott gondolatára szeretném emlékeztetni mindazokat, aki Klebelsberg Kunó emlékét őrzik: „elegendő volna, ha oly férfiak iránt, kik tettekkel szereztek maguknak érdemet, tettekkel mutatnók ki elismerésünket is.”⁹

⁹ Thukydides: A peloponnészoszi háború története. (Ford. Zsoldos Benő) Periklész beszéde, II. fejezet. Budapest: MTA, 1887. I. köt. 133.

Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei

MONOSTORI IMRE KÖNYVE

**Kortárs Kiadó
Budapest, 2005
224 oldal, 2200 Ft**

Monostori Imre új könyve még azoknak is meglepetés, akik régóta ismerik és figyelik az ő munkásságát, különösképpen pedig sorra megjelenő Németh László tanulmányait, könyveit. Több évtizedes kutatómunka után most arra vállalkozott, hogy Németh László esszéírói életművének a gondolati alaprétegeit tárja föl. Könyvének a rendezőelvé „az írói *témavilág* alaprétegeinek az egymásutánisága”. Az egyes témák azonban Németh László életművében olykor évtizedekig visszatérnek, módosulnak, kiegészülnek. A témavilág egyes elemeinek a számbavétele ezért történeti vizsgálatot is igényel. A kutatónak mindig az egész életművet kell szemmel tartania. Monostori Imre könyve tehát fölöttébb összetett vállalkozás: Az írói *témavilág* alaprétegeinek a föltárását összekapcsolja e *témavilág* történeti alakulásának rajzával. Emellett az is anyagának bensőséges ismeretéből következik számára, hogy a tematikai alaprétegek vertikális és horizontális bemutatásakor külön fejezetben tárgyalja a *Kisebbségben* és a *Szárszói beszéd* problémavilágát. Ezt a kiemelést e művek „különleges szellemi-

ideológiai súlya és „problematisztikus volta” indokolja.

Németh László a magyar szellemi élet organizátora kívánt lenni. Monostori Imre könyvének tőle vett mottója vállalkozásának különlegességét is megvilágítja. Németh László pályájának igen nagyra törő célja volt: „a dementiás magyar nép fölött a tudatot újraszóni, s e tudat újraszövéseben az európai gondolkodásnak, öntudatnak is helyet adni”. Sütő András a szellem Odüsszeuszának nevezte őt, mert „nála gazdagabb tarsollyal a magyar irodalomban senki sem tért meg nagy utazásokból”. Ezzel a minősítéssel Monostori Imre vállalkozásának a nagyságát és merészségét kívánom érzékeltetni. Ő valóban a magyar szellem Odüsszeuszának a nyomába szegődött, hogy e hatalmas életmű legalaposabb mai ismerőjeként kalauzoljon bennünket gondolkodói világában. Ennek a bensőséges ismereteken alapuló kalauzolásnak különleges jelentősége lehet az egyéni és a nemzeti önismeret és öntudat szempontjából egyaránt. Az egyén számára ma is ösztönző lehet a Németh László-i példa, mely arra ösztönöz, hogy az ember az életét ne csak vegetációként élje, hanem szellemi-erkölcsi vállalkozásként, küldetés-ként adjon annak magasabb értelmet.

A Németh László-i vállalkozást nagyfokú közösségi felelősségtudat hajtotta, „munkálkodó lényének, szellemi küzdelmeinek, életművének legfőbb törekvése a magyar nemzet belső kohéziójának erősítése, a nemzeti önbecsülés táplálása és a magyarság szellemi színvonalának európai rangra emelése volt”. Ma a nemzeti közömbösség és a nemzeti tudat elképesztő zavarai közepette ellenpélda lehet(ne) az ő életművével való bensőséges szembesülés. Monostori Imre könyve kitűnő kalauz ehhez.

A gondolkodás forradalmárának nevezi Németh Lászlót. Gondolkodói univerzumának legfontosabb elemei mindmáig egymással gyökeresen ellentétes megítélésekben részesülnek. Maga Németh László nem is akart más emlékművet – idézhetjük Monostori Imre előző Németh László-könyvének a mottóját – mint azt, hogy gyűjtsék össze és adják ki azt, amit róla összeírtak. Nem azért kívánta ezt, hogy támadóit pellengére állítsa, hanem azért, hogy kitűnjék, életművét milyen közegellenállással szemben kellett a világba nyomnia.

Monostori Imre előző Németh László-könyve ezer lapon adott számot szemelvényekkel és elemző tanulmánnyal az esszéíró befogadás történetéről. Most az esszéíró gondolati alaprétegeinek bemutatásakor és történeti elemzésekor nagy segítségére van hatalmas ismeretanyaga és szemléletének példamutató kiegyensúlyozottsága, tárgyilagossága egyaránt. Ez a két alaptényező, a tudás és a tárgyilagosság érzékelteti igazán Németh László vállalkozásának emberi és szellemi nagyságát.

Jó érzékeléssel indítja Monostori Imre a Németh László-i gondolati alaprétegek számbavételét az „üdvösségügy” összetett megvilágításával, s annak hangsúlyozásával, hogy ez átfogja Németh László egész életművét. Idézi Béládi Miklóst is, aki szerint a Németh László-i minőségelv valójában „metafizika nélküli vallásos felszólításként hangzott”. Az életmű minden korszakából példák sokasága igazolja a Németh László-i „elhívés nélküli” vallásosságot, a szakrális minőségre való törekvést. „A vallás, a vallásosság szerepe, súlya – akárcsak a „minőség”-elv érvényesülése – Németh László világképében nemcsak az egyes ember magánügye és nemcsak filozófiai probléma, hanem társadalomépítő, társadalomjavító erejénél fogva a legszélesebb értelemben vett közügy is” – hangsúlyozza Monostori Imre. Sok-sok példával dokumentálja azt, hogy Németh László életművében az egyéni üdvösségügy és a nemzeti küldetés összekapcsolódik. Rámutat arra, hogy Németh László világképében az egyéni, a nemzeti és az egyetemes emberi üdvösség harc összekapcsolódása adja meg a személyes emberlét értelmét. Gazdag elemzését igazolhatná Németh László *Negyven év* című, egész életművét áttekintő, mérlegre tevő nagy tanulmányának az összegzése is: „De ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkiünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezni, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez.” Így kapcsolódik össze Németh László életművében az üdvösségügy és a minőségelv, így lesz az emberi minőség javításáért való töretlen munkálkodás az emberi üdvösség harc legfontosabb elemévé.

A fiatal Németh László Babits Mihály és Ady Endre ösztönzését fogadta magába, amikor a magyar irodalom elé a világirodalmi igényt állította, a magyar szétszóródással szemben pedig a magyar kibontakozást tekintette életre szóló feladatának. Az irodalomkritika legfőbb feladatát is a világirodalmi igény tudatosításában látta. Ezzel pedig az volt a célja, hogy a magyar értékeket európai összefüggésekben mérlegelje és elfogadtassa Európával. Korán meggyőződésévé vált az a gondolat, hogy egy kis nép jogát az élethez az biztosítja,

ha különb másoknál. Ezért állította a magyarság elé a minőség elvet. Ezért szembesítette azt az irodalmon túl az életmegnyilvánulások széles körével. A minőség forradalma így lett Németh László szemléletében a magyarság számára létkérdés. Ez lett a magyarság és európaiság összefonódásának a biztosítéka is. Meggyőződése volt, hogy a magyarság csak akkor tud fennmaradni Európában, ha a minőség erejével biztosít magának helyet. Monostori Imre alapos érvekkel mutat rá arra, hogy a magyarság és európaiság összefonódásának Németh László-i programja „mind a mai napig a legkorszerűbb távlatosság körébe tartozik. Egyszersmind ez a program és hitvallás a Németh László-i kritikai esszéírás legfőbb célja – és értelme.”

Ez a gondolat pedig már közvetlenül vezet át Németh László magyarságeszményének a megfogalmazásához, a mélymagyarság eszméjéhez, mely két világháború közötti esszéírásának valóban az „egyik központi kategóriája, gondolata, témája”. Ennek a fogalomnak a tartalma egyszerre építkezik a fiatal Németh László gondolatvilágában Adyból és a régi magyarságból. Ez nem valamiféle rasszista alapú diszkrimináció – hangsúlyozza Monostori Imre –, hanem „egy sajátos – a trianoni sok óta sokakban ott élő – *magyarságvédő* program megalapozása”. Ennek legfőbb vonása pedig a magyar *sorsközösség* átélése és az otthonosság a magyar kultúrában. Ezzel nem ütközik, hanem természetesen összekapcsolódik az európaisággal való azonosság. Ennek pedig rendkívül fontos bázisa Németh László szerint a magyar protestantizmus. Ezen a vonalon kötődik Adyhoz, Szabó Dezsőhöz és Móricz Zsigmondhoz. Sok-sok példával igazolja Monostori Imre, hogy Németh László szemléletében a mélymagyarság és az európaiság szorosan összetartozik. Németh László mélymagyarság eszméjének meghatározó eleme a történelmi realizmus, a „történelmi érvényű hiteles állásfoglalás a magyarság legsúlyosabb ügyeiben”.

Fontos megfigyelése az is Monostori Imrének, hogy Németh László szemléletében a harmincas évek végétől a magyarság és európaiság egyensúlyát egyre erőteljesebben váltja fel a magyar nemzeti jellegnek a korábbinál is erőteljesebb hangsúlyozása. Ennek az oka pedig az a veszélytudat, mely abból származik, hogy Németh László a német előretörés idején a magyar szellemiség kisebbségbe szorulását érzékeli a magyarságban. „Óriásivá nő benne a félelem attól, hogy a magyarság teste fölött nem ahhoz tartozó öntudat lesz úrrá.” Ez a mély aggodalom ösztönözte őt a magyar jelleg értékeinek védelmére. Monostori Imre körültekintő elemzése azonban azt is egyértelműen megmutatja, hogy a mély magyar és a híg magyar „nem egymás ellen forduló vagy fordítható értékrend Németh szellemi-történelmi helykijelölésében”, hanem jellegbeli különbség megnevezése csupán.

Németh Lászlóban erős volt az a meggyőződés, hogy európaiságunk megtartásának és érvényre juttatásának szellemi feltétele nemzeti mivoltunk mély rétegeinek a feltárása. Ezt tanúsította számára Ady életműve, ehhez adott modell értékű ösztönzést számára Bartók Béla. A nagy zeneszerző példája vezette a magyar műhely eszményének a megfogalmazásához, a magyar irodalom bartóki vonulatának megrajzolásához. A magyar nemzet leg-hatékonyabb szellemi-lelki összetartó erejének tekintette azt az irodalmat, amelyik a nemzeti sorskérdéseket európai és egyetemes szinten vizsgálja. Azt a magyar irodalmat akarta segíteni a maga munkásságával is, amelyik évszázadokon keresztül képes volt a magyar nemzet összetartó, közösség-ragasztó erejeként hatni, de éppen azáltal, hogy európai színvonalú volt. A magyar műhely eszménye tehát nem elválaszt Európától, hanem európai érvényességet kíván biztosítani a magyar jellegnek és a magyar értékeknek.

Németh Lászlónak ez a minőségelvű nemzeti törekvése az idők során sok-sok támadásra, félreértésre, félremagyarázásra is alkalmat adott. Monostori Imre körültekintő és gazdag ismereteken alapuló elemzése megtisztítja a sokszor elátkozott Németh László-i fogalmakat az ellenfelei által rájuk rakott hordalékoktól. Sokszor jelzi azt is, hogy a Németh László-i metaforikus kifejezés is okozója volt a félreértéseknek. Máskor pedig arra is utal, hogy nem Németh László felismerése volt rossz, hanem a történelmi pillanat volt alkalmatlan gondolatainak tárgyilagos befogadására. Így mutat rá Monostori Imre gazdag példaanyaggal arra, hogy a faj fogalmát például „magától értetődő természetességgel használták” a magyar írók és tudósok, tehát nem szabad rögtön átkot kiáltani rá, hanem tüzetesen meg kell nézni, hogy mit értett ezen a fogalmon Németh László. Monostori Imre ezt teszi, s bő dokumentációval igazolja azt, hogy Németh László szemléletében a faj nem embertani fogalom, hanem erkölcsi, hiszen egy sors szabta közös magatartás a tartalma.

Példaszerű tárgyilagossággal mutatja meg azt is Monostori Imre, hogy a népi író ugyancsak sokszor rossz hírbe kevert fogalma nem valamiféle szűk látókörű parasztkultusz megnevezése, hanem az európai látókörű magyar író kapja ezt a minősítést Németh Lászlótól, akiben a magyar sors és jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott. A kulcsfogalom az európai látókörű magyar: „Aki se nem „sznob”, se nem „paraszt”. Hanem *nemzeti* érvényű és értékű „népi” író.” „A népi irodalomnak, ha nem akar elposványosodni, a nemzeti irodalmat kell jelentenie.” Az így felfogott nemzeti irodalomnak pedig természetes sajátossága az, hogy benne erkölcs és esztétikum, szociális érzékenység és esztétikum nem ütközik, hanem összekapcsolódik.

Németh László azt szerette volna, ha a magyar irodalom a magyarság nemzetragasztó ereje maradt volna a huszadik században is, miként korábban az volt. Ehhez elengedhetetlennek tartotta azt, hogy a magyar irodalom a magyar nép önkifejezése legyen. A magyarság trianoni tragédiája azonban fölerősítette benne azt a meggyőződést, hogy a magyar irodalom szellemiségében baj van. Nem képes a magyarság tudatát tisztán tartani. Zavar van benne. Ennek a zavarnak az okát abban látta, hogy a német és zsidó asszimilánsok elfoglalták azokat a szellemi pozíciókat, amelyek hivatása volna a magyar szellem ébren tartása és fejlesztése. E gondolata miatt kapta meg az antiszemita minősítést, pedig egyáltalán nem volt antiszemita. A magyarországi zsidóságról azonban összetetten nyilatkozott, s miközben tisztelettel értékelte azokat a zsidó származású írókat, akikben a zsidó sors jutott kifejezésre, elmarasztalta azokat, akik felszíni asszimilációt mutattak, s a magyar szellemi élet vezetőivé igyekeztek válni, jóllehet a magyar sors meg sem érintette őket. Monostori Imre könyvének nagyon fontos érdeme, hogy ezt a fölöttebb érzékeny és bonyolult problémakört is higgadtan és árnyaltan mutatja be. Gazdagon dokumentálja, hogy Németh László egyaránt sokra becsüli azokat, akik zsidó identitásukat Magyarországon is megőrizték és mélyítették, s azokat is, akik kulturálisan és lelkileg is asszimilálódtak a magyarsághoz. Csupán azoktól óvott, akik a magyar sors átélése nélkül próbáltak a magyar szellemi és politikai élet irányítói lenni. Ezek ellen sem akart másképpen harcolni, mint a magunk kiválóságával. A magyar nemzeti tudat zavarodottságától nem az idegenek elleni gyűlölettel akar megszabadulni, hanem kizárólag a „magunk kiválóságával” akarja őket a helyükre szorítani.

„A nagy irodalom mégiscsak felelet a sorsnak, s felelni az tud, aki a sorsot csontjában hordja” – vallotta Németh László, aki a második világháború kitörése után oly aggoda-

lommal szemlélete a magyarság sorsát, hogy minden erejével a magyarság kohéziójának a megerősítésére törekedett. Ez a kivételes nemzeti felelősségtudat váltotta ki kritikáját a zsidóság egy részének magatartásával szemben. A magyarság féltése magyarázza, de Monostori Imre szerint nem menti azt a tényt, hogy ez a kritika rendkívül szerencsétlen történelmi időpontban hangzott el. A Németh László által felvetett problémákat valóságos és tudományos megvitatásra alkalmas kérdéseknek ítéli Monostori Imre, a konkrét politikai hely figyelembe vételének elmaradását viszont súlyos tehertételnek, politikai érzéketlenségnek minősíti.

Hangsúlyozza azt is, hogy Németh László számára a *Kisebbségben* megírása kikerülhetetlen sorsvállalás, mégpedig „a legélesebben német- és nyilasellenes tett!” volt, „szellemének nincs köze a fajelmélethez vagy bárminemű rasszista reflexhez”. A *Kisebbségben* megjelenése előtti időben senki nem bírálta Németh László mély-magyarság koncepcióját, hiszen addig csak magyarságeszményének pozitív megkülönböztető minősítése volt. „A lavinát éppen a *Kisebbségben* lapjain megjelenő „híg magyar” metafora indította el.” Ezt a metaforát Monostori Imre is szerencsétlen fogalomnak minősíti. Gazdagon számba veszi a *Kisebbségben* kritikai visszhangját. Rámutat arra, hogy az egyes értelmezések mennyire az értelmezők szemléletétől függtek, egymással mennyire ellentétes módon ítélték meg annak gondolatait. A recepció elemzése igen széles összefüggésrendszerben világítja meg a *Kisebbségben* problematikáját és szellemi környezetét egyaránt. A mély magyar – híg magyar szembeállítás ellenvetéseket válthatott ki amiatt is, mert „nem esztétikai (persze nem is „rasszista”) minősítő elv, hanem az egyén szellemi magatartását lényegében *egyetlen kritérium* – magyarságtudatának mélysége – szerint mérő *értékkategória*”. „Az igazán lényeges azonban az – idézi Monostori Imre Bibó Istvánt –, hogy ez a terminológia nem ködös fantazmagóriákról, hanem egy valóságos, létező jelenségről beszél.” Ez pedig az – magyarázza Monostori Imre –, hogy a kiegyezés óta a magyar viszonyokat teljesen áthatja a kontraszelekció, mely háttérbe szorította a magyar sorskérdésekkel mélyen szembesülő személyiségeket.

Németh László a magyar hagyományokra épülő Magyarország híve volt, Szekfű Gyula dualisztikus állameszményével egy magyar népi-nemzeti értékrendet állított szembe. A germán veszély idején pedig a mélymagyarság kelet-európai kapcsolódási lehetőségeit kutatta.

Monostori Imre könyvében Németh László esszéirői világképének alaprétegei szervesen következnek egymásból. A magyar sorskérdéseket életműve középpontjába állító író gondolkodásának belső rendjét a történelem is motiválta. Időről-időre új körülmények ösztönözték az alapkérdések mérlegelésére is.

Könyvének *A második szárszói beszéd alapmotívumai és fogadtatástörténetének évtizedei* című fejezetében Monostori Imre Németh Lászlónak ezt a másik legtöbbet vitatott, legtöbbször elmarasztalt esszéjét tisztítja meg a rádobált szennytől. Németh Lászlót a harmadik út koncepciója miatt marasztalták el évtizedeken keresztül. Úgy állították be szárszói szereplését, a harmadik út koncepciójának a kifejtését, mintha abban a történelmi pillanatban csak két út, a fasizmus és a kommunizmus között lehetett volna választani, s Németh László ebben a helyzetben kereste volna a kettő közötti harmadik utat. Ezzel szemben Monostori Imre meggyőzően mutatja meg azt, hogy Németh László Szárszón teljesen tisztában volt a háború kimenetelével, a fasizmus vereségével. Nem a két út kö-

zötti választás lehetősége előtt állt, hanem azoknál sokkal nagyobbra nézett. Az ő harmadik út koncepciója nem a már valamiképpen létező két út mellett jelölhető ki, hanem „fö-löttük mint a már meglévőktől minőségileg különböző, szintetikus képződmény. Hiszen a harmadik út az európai kultúra javával való szimbiózis kísérleti programja Németh Lászlónál.” A harmadik út „a magyar és az európai értékvilág „szerves összefűzése”, szintézise”.

Salamon Konrád tanulmányának fő gondolatát folytatja Monostori Imre midőn maga is egyértelműen pozitív tartalmúnak minősíti a harmadik út koncepcióját. Arra is rámutat, hogy a későbbi történelem is Németh László intelmeit és aggályait igazolta.

Az, hogy Monostori Imre bensőségesen ismeri és érti Németh László elgondolásait, nem akadályozza meg őt abban, hogy egyes pontokon bírálja is nézeteit. Nem eszményíteni akarja Németh Lászlót, hanem világképének alapgondolataival ismerteti meg az olvasót.

Monostori Imre kristálytisztá elemzésének a fényében más dimenzióba kerülnek a *Szár-szói beszédet* bíráló, elítélő okfejtések. Németh Lászlót ekkor elsősorban a magyarság jövője foglalkoztatta. Ezért vázolta fel az értelmiségi társadalom, a minőségyszocializmus utópiáját is. Fölfelé, a minőség forradalma irányában kereste a kiutat a lehetetlen helyzetből. Ebben a törekvésében segítette őt az egész munkásságát átható pedagógiai éthosz. Ezért kereste később lehetetlen helyzetekben is a történelmi cselekvés útját. Világosan megmutatja Monostori Imre azt is, hogy a kibontakozás lehetőségének lázas keresése olykor elfedte előle „a ténylegesen létező szocialista rendszer súlyos ellentmondásait”. Németh László valóban eszményeket fölrajzoló, eszményekhez ragaszkodó személyiség volt, de talán éppen ezért különösen érzékeny volt eszményei sérülésére. Ezért érezte élete vége felé fölöttébb fájdalmasan a magyar nemzeti kohézió lazulását. Ezért jelezte már a hatvanas években a globalizáció negatív hatását a nemzet összetartozás tudatára, szellemi-erkölcsi kohéziójára.

Monostori Imre kitűnő könyve úgy kalauzol Németh László esszéírói birodalmában, hogy nyilvánvalóvá teszi ennek a minőség forradalma jegyében megalkotott hatalmas életműnek organikus belső rendjét és létérdekű időszerűségét is.

Görömbei András

Az emlékezet önarcképei

ÁGH ISTVÁN VERSESKÖNYVÉNEK HÁTLAGJÁRA

**Nap Kiadó
Budapest, 2005
72 oldal, 1950 Ft**

Az idő anyanyelvén

Ágh Istvánnak a Nap Kiadónál napvilágot látott – a *Mivé lettél* (1998), a *Képzelet emléke* (2000) és a *Semmi sem úgy* (2003) kötetek után – immár negyedik, *A megtalált időből* című könyve (2005) a magyar líra nagy idő-viaskodásainak legjobb hagyományait folytatja. Három ciklusban és ciklusonként 20-20 versben (formai és gondolati tekintetben Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjére* is emlékezve) nem kevesebbről, mint a szerző teljes életútjáról ad számot. A szó legszorosabb értelmében az író megszületésének percétől a 2005 elején a kötetzáró vers után tett pontig szintetizálja magába Ágh István életeseményeinek fő folyamát. A teljes emberi pályáról és benne a legfontosabb létélményekről mindössze hatvan darab, 18 soros műben természetesen csak sűrítő és illusztratív eljárás révén adható összegzés. A költő ezért a műcímekkel együtt összesen 1140 sorban úgy tágtja ki a lírikusi beszéd tartományait, hogy a könyvben megképződő s 67 évet átfogó epikus ívű szerkezetlánc elemi

részeinek minden darabjával nagy belső terek: lélektani, történelmi és szociális távlatok felé nyit kaput. Ezeken át nemcsak a szelektált sortörténetek teljesebb modellt adó lineáris vonala mutatkozik meg, hanem a műbe vont sorspillanatnak az előzmények halmazódó sorát és gondolati-érzelmi elágazásait is magába rögzítő teljessége.

A láncolat építőköveit adó egyedi művek poétikai szerkezete ezért minden esetben több dimenziós képet ad. A konkrét életvalóság rétegére az eredeti történet idejének emocionális megélése és szinkron intellektuális megítélése épül rá, mindezekre pedig a verset a jelenben író költő tárgyát megérintő értelmi és érzelmi viszonyának sugárzása. (Vagyis az egykori „konkrétum” már eleve kettős – az akkori és a mai – érzelmi és logikai értelmezés nézőpontjából kerül az olvasó elé.) A lélektől a kozmoszig, a „csönd nyelvétől” a sohasem hervadó gyermekkori virágok szirmáig így lesz az idő Ágh István verseiben kettősen is *megtalált idő*: tudatműködésének fókuszába egyszerre kerül az emlékezet által hordozott kép és az értékelő számvetés. A dokumentálást és a jelenség poétikai megragadását a kötet tehát kétszeresen is a „megtalált időbe” jutva végzi el. Először, mert a múlt darabját újra felfedezi az emlékezet; másodsor pedig mert *most talál rá igazán*, hiszen a történet „igazi” idejében még nem lehetett meg az esemény helyi értékét is megjelölni képes rálátásnak s vele együtt a jelentőség felfedezésének a távlata. Hogyan is ne lenne fontos hát a visszatekintő újraértelmezés, ha az egyedi lét legkorábbi szakaszaiban, sőt gyakran az-

után is, nemcsak a megítélés távlata hiányzott, hanem az egyszerre megnevező és elemző nyelv is, amely képes lett volna kódjaiba foglalni, rögzíteni és értelmezni az „időt”. Csupán a beszéd előtti „anyanyelv” létezett még, először a „csönd külön nyelve” (*Ámulat*), majd az „első anyanyelv, melyet a beszéd előtt megtanultam / tétova illat csupán, illó fények.” (*Időtlen mályva*) A konkrétumok és a kétfajta időből elvégzett tudati feldolgozások rétegei fölött pedig ott húzódik – a legátfogóbb ívfényként – a mindezekből kivont filozófiai, antropológiai, lélektani vagy történelmi absztrakció horizontja. Egyetlen múltbeli eseményen keresztül is többszörös sorsátvilágítás, a kötetegészben pedig a sorsteljesség illúzióját keltő dokumentumsor születik meg így. A Szabó Lőrinc-i verskeretre emlékező (de attól ritmikában, szótagszámban és a rímtechnikában is szuverén módon eltérő) poétikai formában összefogott egyedi alkotásokat a költői szerkesztés úgy állítja időre egymásutánba, mint egy elemenként is további idősíkokat rejtő fényképalbum darabjait. Így minden vers egyszerre az egykori konkrétumra, a pályán betöltött szerepre, a lélekre, a történelemre és a mindenségre nyíló kulcslyuk is a könyvben. S mind az embert magára hagyó, kifosztó és mindent visszavonó objektív idővel, mind az idő-dokumentáció legkorszerűbb technológiai apparátusaival szemben a költői létrögzítés diadalát bizonyítja.

Az újra megtalált és értelmezett idő természetesen a ráépülő, a későbbi és szintén esetleges (előre soha nem látható) kronológia utószakaszáról elvégzett számvetés is. A *megtalált idő* egyszersemind a számvetés alá vont idő mérlegét adja. A könyv első szava a „megérkezésem” (*Ámulat*) az utolsó pedig az „egészben” (*Zene*) pontosan keretezi ezeket a születéstől a legutolsó megverselt pillanatokig a személyiségen átáramló sorseseeményeket s benyomásokat, és a szülői ágytól, a „véres fürdetéstől” (*Kísérlet a nem ismert idővel*) a fokozatosan a teljességre nyíló és a transzcendenciáig eljutó szemlélet útját. Felfedezéseit hátrafelé az időben tesz meg tehát – önmaga sorsában – a szerző, az Amundsenéhez, a Heyerdahléhoz hasonló, már behavazott vagy az óceán hullámai közt eltűnt egykori ösvényeket, s a megfelelő látcső híján *igazán* sohasem ismert terepeket járva be, de az ő útja nem a távoli kontinensekre, hanem az odahagyott idő domborzataira vezet.

Az *Elveszett okuláré* című vers Ágh István könyvének közepéről jó alkalmat kínál a kötetkarakterben mozgó szelektív emlékezet lényegkereső jellegű, s a jelentést és a káprázatot a múltból a maga teljességében kiemelő működésének értelmezéséhez. A mű arról ad számot, hogy valahol Budapest labirintusaiban (talán egy zsúfolt villamoson vagy zsebtolvaj kezétől) a költő elveszítette a szemüvegét, és úgy érzi, már a tárgyak is cserben fogják hagyni: a „csak rá szabott dioptriát” elorozta az idő. S (a könyv születésének idején) mintha az elveszített igazi szemüveg, a két „fizikai lencse” helyett kezdene működni benne az a belső „okuláréja”, amely varázsszemüveggé nyílik rá hirtelen az elhagyott időre. A valóságos szemüveg helyett egy annál fontosabbat, pótolhatatlanabbat talál: amivel tetőzés szerint emelheti maga elé, s immár a maga értékében, az odahagyott múlt emlékeit. Különös realitás kerül így az író elé, ami valóságosabb, pontosabb mindenféle konkrét-ságnál. A távlat sugárzása és nyugalma fényezi át, az értelmezés ereje pedig fölemeli a földről, az ég és a föld drámája közé helyezi, és ott körbeforgatja az egykori „történetet”. „Mintha levett napszemüveg utáni / világitásba lépnék, amit nézek, / meglepő, zsúfolt látomássá válik, / hol minden részlet ismerősen földi, / de teljessége valóságfölötti” – vezeti be az olvasót mindjárt a kötet legelső verse (*Ámulat*) ebbe a birodalomba. Ahol a szociografikus, a dokumentatív, a lélektani, a történelmi, az antropológiai és az ontológiai tartal-

makat a poétikai alakítás szintézise alapvetően az *emlékezet* és az *idő* birkózásának ring-jébe emeli.

Az Ágh István-versekben működő s az idővel birokra kelő emlékezet alapjaiban lényegkiragadó (szelektív), (újra)értelmező és így jelentéstulajdonító alkata egyszerre tárgyas, élményközvetítő és intellektuális produktumot hoz létre, de ezt szinte észrevétlenül teszi. A meghatározó poétikai centrumként a műbe emelt tárgyat vagy eseményt úgy sugározza át a sorsjelentőség többletének szimbolikusan telített vonásaival, hogy a konkrét-tárgyas előzményeket mindig a legélesebben őrzi meg. E „kettős tükrözés” mellett a legtöbb vers a szerző emlékezet-működésének „sokszorozódó prizma” természetű működésére is rámutat. A kiemelt egyedi emlékkép ugyanis csaknem valamennyi kötetbe vont minden olyan sokoldalúan csiszolt prizmaként szerepel, amelynek minden lapjáról új és új prizma válhat le ismét az emlékezet időforgatásában; s ezek mindegyike – a jelentőség, a sorsban betöltött funkció alapján – tetszés szerint tovább nagyítható. S minél távolabb áll a szerző az alapemléktől, az idő hosszabbodó fénysugaraiban annál sokszínűbben ragyoghat fel a múltbeli történés prizmaszerkezete. Az eltűnt végtelenség részletei az olvasás linearitásában ezért egyre nagyobb tárgyi és lélektani pontossággal, visszamenőleg is gyarapodó értékjeleket kapva nyílnak meg a könyv lapjain. S annak a mind biztosabb felismerésnek a sugalmazásával, hogy az idő tulajdonképpen *tér*: a változó terektől körülhatárolt „történetek” szinonimája. Az epikai kontúrozottság is ezért erősödik fel szükségszerűen a könyvben; a lebontható, szétbontható idő a tér kategóriáival és változásaival szemléltethető igazán.

A poétikai működés e belső törvényének a szerző érzékletes metaforikus magyarázatát adja az (utolsó előtti darabként) a könyv végére illesztett *Lassú* című költeményében. Az időben előre menő, a múltját viszont nem felejtő emberi sorsot itt abban a paradox állapotában mutatja meg, ami az „előre / viszem magamban, amit hátrahagytam” gondolatában foglalható össze. Vagyis az emberben felhalmozódó, mind magasabbra rakódó s magával hurcolt idő látványát s az ezzel történő folytonos együtt mozgás kényszerét hangsúlyozza. Másfelől viszont a vízen haladó folyami hajós figurájával szemlélteti az egyszerre megmaradó és eltűnő időre irányuló megértés gesztusát. Mert a múlt analízisére az ember mindig csak egy későbbi pontból képes, a „teljesebb” időt ezért úgy rakja össze és értelmezi magában, ahogyan a továbbhaladás áramából, a mozgó fedélzetről pillantva vissza „a részek összeállnak /, mint a folyami hajósnak a parton / lecsorgó házak, fölfelé az árban.”

A három ciklus időutazása

A kötet zárt, pontos, háromszor 20 verset magába foglaló; a *Csupa áttetsző*, a *Ketten a hídon* és *Az éj kutyája* periódusaira bomló, a falusi gyermekkor, majd a városi és fővárosi ifjúság és az öregedés létciklusait tükröző, klasszikusan hármasan tagolt szerkezete nagyszabású lírai önéletrajzot ad. Az első ciklus kezdetén a gyermekkor időérzékelése, látványai a maguk tömörszerűségében és szinte öntudatlan szakralitásában áramlanak rá a kinyíló életre –, a nyelv által is csak utólag elmondhatóan. (*Időtlen mályva*, *Napimádó*, *Kísérlet a nem ismert idővel*, *Első árvaságom*) A tagolatlan, az első emberi benyomások szintjéről, a gyermekkor időtlen hullámlásából, „az édes emléktelenség” csöndjéből a mind személyesebbé váló lét, a sajátta faragott idő és a történelem színtereire innen lép ki a sors. S innen jut el jó hat és fél évtized után abba a mostani korszakába, hogy vissza-

tekintve ott maradjon egy-egy rég eltemetődött órában, pillanatban. Az emlék s az emlékezés lehetősége hatalmas adománnyá nő fel a könyvben (és az időben) az emléktelenség és a nyelvihiány korszakaival, ezzel az eredendő nincstelenséggel szemben. Az elemi élményekbe (*Himlőoltás, Nem a cselek, Téli vadászat*), a lélek (*Gyermekálom*), a környezet (*Gyalogút*), a természet (*Kisnyúl, Lótetű*) és a másik ember (*Napimádó, Szólni se mertünk*) felfedezésébe belevillámló történelem ezt az éppen magára ismerni kezdő, szépségekkel s a mindennapok heuréka-pillanataival teli idilli gyermekvilágot robbantja fel.

A *Fűrészsírás, A végső percben, a Feketevágás* a Rákosi-korszak parasztságot sújtó intézkedéseinek iszkázi lenyomatait őrzik Nagy Béla portája körül: az elkobzott föld tűndöklő nyárfáinak kivágását, az azóta is hallatszó fejszekopogást, a padláson elfalazott disznó botorkálását, az életre zuhanó félelmet. A hol életkép, hol tárgyias vers, hol leírás, hol élménykibeszélés műfajváltozataiban szóló versek között nem egy szociográfiai értelemben is dokumentatív jelentőségű. „Tisztaszobában születünk és haltak / kenyérmeleg konyhában telt az élet” (*Első árvaságom*) – fókuszálja a kép egy odahagyott világ szokásrendjének és emberi melegének a gyermekszemből fotózott vonásait. A *Szólni se mertünk* soraiba ma már ismeretlen munkafolyamat, a vándorcigányok teknővájása, viselete és szokásai szilárdulnak. Másutt a személyiség szuverén szociográfiájának dokumentációs szándéka rögzíti versbe a később majd az egész életen át tovább hordozott pillanatokat (*Parasztnyár, Nem a cselek, Téli vadászat*). A *Kivégzésben* a gyermeki kegyetlenség, a vad kamasz vállalkozás, s részben a kényszer kiváltotta büntett emlékei szólalnak meg. A gyermeki lét e raszkolnyikovi pillanatát a favágótókéén lenyakazott pulyka képében a lelkiismeret furdalás őrizte meg mint versbe fotografálható véres emléket. A naturalista cselekmény- és lélekrajz a belépés kapuját örökíti meg egyszerismind a „szörnyű fészert” alatt a bűn fogalmába, a lét, a történelem és az idő egymástól elkülöníthetetlen tragédiába.

A második ciklus, a *Ketten a hídon* legemlékezetesebb témáit a szülőföldről kiszakadás (*Eltávozás, Második árvaságom*), az első (*Küzetés*), majd további szerelmek (*Tünemény, Még egyszer, Egyszer volt*) sorsrajza és az új budapesti lét „akklimatizációs” pszichofotói mellett az iszkázi világot ide is magával húzó akarat és a történelem (már nemzeti drámákat hordozó) fordulatai adják. A *Búcsúebéd* és az *Áttűnések* az iszkázi búcsú napjának emlékbeli megünneplését beszéli el. Mindkettőben az odahagyott idő támad föl és követel jogot magának csillapíthatatlanul, előbb árván, „távol magamtól is”, a képzeletben, utóbb a Gellért szálló éttermében, ahol „a messze zajló búcsú napját”, „a nélkülözött poros mulatságot” akarja ünnepelni felemelt pohárral a kivándorolt. A szintén ehhez a belső témakörhöz illeszkedő *Beavatás* egyenesen olyan ifjúkori „pesti történetet” beszél el, amihez hasonlót korábban – az emlékeken is átdöcögő „alföldi szekér” megpillantásakor – a *Vásárban* sorait író Arany János vagy a *Szénásszekér* című versét alkotó Szabó Lőrinc élhettek át. A továbbélő s a bármikor visszahívható múlt reflexe révén „egy véletlen fogat földidézte” az otthoni lovakat, s a szeneskocsisok mellé a bakra pattanó fiatalember száguldása közvetlenül a múltba vezet már. (Akár Iszkázon: a lovak „nekinyújtóztak, s nagy vasalt patájuk / csattogását visszhangozta az utca.”)

A személyes élmények meghittségét vagy nosztalgikus fájdalmát, a szerelmeket és válásokat is (*Válás után*) egyetlen, mindent átértelmező mozdulattal metszi derékba ismét a történelem. (*Halott, Csak dőlt és folyt*). A *Csak dőlt és folyt* a kötet legkoncentráltabb és

az egész Kádár-korra rásugárzó erejű történelemkifejező verse. Az 1956-os forradalomból sebesülten Iszkázra hazatérő Ágh Istvánnak az emlékezés hálójával a múltból kiragadott alakjában – a vasúti resti profán színhelyén – a nemzetet ért teljes trauma lélektana ölt hirtelen testet. A naturalista befejezés egyszerre a magyar történelem helyzetét és innen fölmért kilátásait festi, amikor a visszaöklendezett törkölyrel együtt „a lábam elé ömlött / minden, ami a közelmúltban felgyűlt, / csak dőlt és folyt az epével kevert könny.” E ciklus alapvetően komoly hangütését, a megidézett szerelmek, kalandok és meghittségek hol fájdalmasan, hol nosztalgikusan, hol filozofikus hullámveréssel torlódó emlékeit itt-ott a humor is átszínezi, a komikumot termő idő arcát is felmutatva. Mint a *Mára mindegy* soraiiban, aminek föllobbantott múlt-képében „a lágymányosi mezők, a barkák tavaszában” „egy egész vonat nézte, hogy a lánnyal / mit csinálunk”; még az ott később felépült lakótelepek is „mintha akkor fogantak volna”, bár ma már „honnán is tudnák” a „fénybe költözött családok” – viszi következetesen végig költői meditációját az egykor a kalauznak is visszakibáló szerző –, hogy „hány bujkáló, hajléktalan szerelmes / pár kiürült múltjába fekszenek le.” Emlékezetesek azok a mikroképek, apró szociofotók is, amelyekkel a költő a régi Budapest egyes helyszíneit és jellegzetes figuráit festi. Például a „kardvívó olimpiai bajnokot”, a „múlándóság púdere bájolta úriasszonyt” *A budai cukrászdában*; miközben a ciklus egészét – az életre szóló társ keresésének és megtalálásának folyamatrajza végén – *A magány közhelyei* című művében, a lélek hűségének mélységeit és legerősebb kötődéseit kifejezve, keresetlenül is a legnagyobb magyar szerelmes versekre emlékeztető vallo-másával zárja.

Az utolsó ciklus, *Az éj kutyája* versei a késő-felnőttkor és az öregedés szakaszába tekintenek verset előhívó akarattal az emlékezésnek a távlattól egyre tisztábban csillogó tükrében. Jelenés (*Éjféli árnyékspró*), emlék (*Szarkamese*), realitás (*Ijesztő arcmás*), relativitás (*Messzire a közelben*), történelem, szerelem, barátság (*Filmtöredék*) és nosztalgia (*Holdviszony*) egységben, mégis a maguk törvényei szerint kavarnak ebben a világban, olykor a megcélzott tárgy és a lélek legpontosabb dokumentációjaként (*Közzjáték*, *Ijesztő arcmás*), olykor átlendülve a mítoszba is (*Az éj kutyája*, *Holdviszony*). A budapesti utca- és egyéb helynevek szigorú realitást képviselő szögeivel a valós térhez és időhöz rögzített „verstörténetek” között kiemelkedő erejűek a *Filmtöredék* és a *Megállóban* című alkotások. A *Filmtöredék* a régi koccintós napok emléke, éles és tiszta rajz a Bosnyák téri „ládabárról”, ahol „kofák s korhely aggok között” a szerzővel és Huszárik Zoltannal maga a Kádár-kori vaksötét magyar lét forgatta a filmet; s bár megtettek mindent az infernói kor-kreatúrák, a filmrendezőt már nem szakíthatták el sem a szárnyaitól, sem az égtől. A *Megállóban* indító szakasza az egyik leghétköznapiabb helyzetből egy pillanat alatt történeti és antropológiai magaslatokba röppen. Néhány sor után a vers a banalitásból abba a mágikus térbe zökken át, ahol egymást keresztezi ontológia, művészettörténet, történelem és misztika, valamint a pusztulás determinációjának látomása. Alig egy évszázad alatt, az utolsó szálig, valamennyi a jelenben élő budapesti lakos meghal, a lét Akropolisza helyett a „Nekropoliszban” reked, fogalmazza meg magában a lét és a valahányas villamos kora hajnali „megállójában” ácsorgó verzhős; rákopírozva az őt körülvevő térre a hajdani lágerrek, a haláltáborok és a hullaházak, valamint Bosch látomásainak emlékét. S eközben maga is egy több ezer éve az amfiteátrum romjainál váró gladiátor alakjába lényegül. Az *Azért mondom* és a *Gyerekjáték* a könyv önmagába visszafutó időszerkezetének legnagyobb

szerűbb bizonyosságai. A kötetindító születés és kisgyermekkor létélménye ezekben a versekben az unokára sugárzik át. Az „egyetemes gravitációból” kifogott kis élet ürügyén egyszerre három idő kerül egymás mellé, a nagyapáé, a gyermeké és az unokáé, párhuzamokat vetve és egymásba is hullámozva. Az „Ilyen lehettem én is! Egy öregnek / megejtő játék múltját újra élni” gondolatával hirtelen hátrabukfencet vet a kötetbeli idő, szinte a kisgyermek Ágh István figyel újra unokája szeméből, ahogyan ő az „egyetlen szóból álló anyanyelvén / fölfedezi az egész ismeretlen / bolygót”; s ahogyan befogadják majd a lehetőségek egyediségei, vállán a létbe indító emberi közeg soha le nem váltható stigmáival. Az *Észak a déli kertben*, a *Roham*, a *Déli éjjél* és *A szülői sírnál* a halál és a gyász fekete szalagjait feszítik ki a ciklusban és – a könyv végéhez közeledve –, az utolsó lapokon. „Valami örök árnyék senkiföldjéről” hozva híreket, gyászolva a régi halottakat, a szülőket és a most elraboltat, Orbán Ottót, aki Szigligetről „elvitte a zöld hegyek bozontos / vonulatát a sötétbe magával”; de az elköltözöttel teremtődött emberi viszonyt folytatva tovább haláluk után is, a belső világba, az emlékezésbe mentve át a valós létből kiszakított életüket.

Játék és értéktudat: a legyőzött idő

A kötetben fokozatosan kitáguló térben (az első ciklus kezdődarabjaiban) (*Időtlen mályva*, *Kísérlet a nem ismert idővel*) a létbe lépő ember mint a rajta átfolyó időt, az emlékeket, a történelmet átszűrő értelmező centrum és mint poétikai katalizátor jelenik meg. A születésével felszakadó-kinyíló idő középpontjában a szerzői személyiség akár egy hatalmas „szem”: az optikai érzékelő rendszer szerepében áll. Ami korántsem statikus és passzív, hanem a folytonos figyelem, analízis és szelekció mellett („szemlelőnyva”) a már rögzített és elraktározott idődarabokkal a legmerészebb játékokra is képes. Az idő cserépdarabjaival elvégzett játék, a kronológia mozaikjainak szabad alakítása, a távoli események összerántása és az időutazás több vers motívumrendszerén erőteljesen tűnik át. A sorslinearitás rajzát tekintve egyébként a kronológia fegyelmében alkotó szerző ezekben a költeményekben széttördeli, darabjaira repesztgeti, s uralja is az időt. A Rákosi-kor kényszerében kivágott gyermekkori nyárfás a *Csupa áttetsző* című versben így épül hirtelen vissza a képzetet erejétől, sőt telik meg madarakkal is az egykor tarrá vágott, megcsonkolt réten. A *Szarkamesében* a gyerekkori erdők és bennük a szarkák egyenesen a budapesti lakás ablakáig költöznek föl. A *Ketten a hídon* hajnali találkozásában, a Margit-híd gerincén a „kialvatlan fiú” még csupán fiatalsága rémét, azaz a jövőt: a múltat és az időt ismeri fel a vele szemközt az uszodába ballagó sportszatyros öregemberben. A *Még egyszer* soraiban viszont az idő hirtelen megáll, sőt „nagyhirtelen” „visszaáll egy pillanatra”, az *Egyszer volt* képei között pedig előbb tótágast áll, majd helyet cserél. („Bennem fordul át a különbség / visszájára / ő meg fiatalodva / őrizi, mi lassan negyven éve történt”; „és jövőmmé lett, ami benne elmúlt.”) Az *Időn túli* című alkotás egyenesen szabad átjárást biztosít több, egymástól az időben távol történt múltbeli esemény között. A vers centrumának állókép-szerű soraiban a „család három nemzedéke” jelenik meg egyszerre az iszkázi udvaron, az egymásba metsző idődimenziók összesűrített idejében. Az emlékezet immár semmitől sem korlátozott térén az egymást már alig vagy nem is ismerő emberek ugyanúgy találkozhatnak ezen a különböző időkből összerakott udvaron, mint a García Márquez-hősnő, Ursula Iguarán álmaiban.

E kiterített és nyomvonalával a múltból a jelenbe vezető személyiség- és kortérkép a születés pillanataitól a jelenig úgy fogja át a pályát, hogy az idő lineáris ábrázolása mellett annak ciklikus és körív-szerű (visszatérő) természetét is kifejezi. Sőt a kötet teljességének időszemlélete – az egész anyag elolvasása után – azt is feltárja, hogy Ágh István versei legalább öt-hatféle időmozgást hordoznak. A lineáris idő (a sors), a ciklikus idő (az ismétlődések, a visszatérések), a körívbe futó idő (a személyiségben újraélt idő) mellett a szabadon föltámasztható és az emberbe raktározódott, tömörszerűen fölhalmozódó és a sohasem volt, virtuális idő rajzolatai egyaránt megtalálhatók bennük. Az idővel történő játék szabad variációi során így aztán egyáltalán nem véletlen, hogy még a valóságban át nem élt idő élménye is megjelenik a sorsot megérintő – más sorsokból, a történelemből vagy a művészetből érkező – kódjaival e versek között. A zenén keresztül megpillantott, megérintett idő hullámverésében (*Zene*) ezért tűnhet fel akár egy „előző élet” emléke is. Az idő önmagába visszatérő mozgása, mint a műben kerengő időaspektusok egyike, ugyanakkor tökéletes kört ír le a könyvben. A létélmény absztrakciós íve a szavak nélküli, a gyermekkori tagolatlan időélménytől (az első verstől, az *Ámulattól* az utolsóig, a *Zene* című alkotásig) az éteri szikrázásba: egy tágasabb és felismertebb, „szakrális” természetű tagolatlanságba vezet. Egy olyan káprázatba, amit a *Hajnali részegséget* író s a „nagy, ismeretlen Úr” közelségét megsejtő Kosztolányi is érzékelhetett, s aminek utolsó sorához hasonló aspektust nyit meg Ágh István könyvének utolsó mondata is. A költői emlékezés folyamának utolsó fázisa „oly éteri világot / tárt fel, amit már nem értek, / csak érzem / a lét isteni részét az egészben.” (*Zene*)

A kötet 60 verséből több is szívbe markolóan szakítja föl az olvasóban is a szubjektív időt. Éppen mert olyan létértelmezést összegez, ami a perszonális sors fölötti ívben az emberi lét tipikus képleteit rajzolja ki. A három könyvciklusból egyet-egyet kiemelve a *Ballada*, a *magány közhelyeiből* és a *Szülei sírnál* ilyen formátumú művek. Az „emberiség” fogalmának a kötet egészét is legbensőbb alapelvként uraló centruma köré mindegyik nem felejtethető atmoszférájú és morális telítettségű erőteret alkot. S mindezt a gondolkodói magatartás és a poétikai felkészültség sallangtalan letisztultságával. Az egyszerűség olyan látszatában, hogy a sorok már-már kimért lassúságának rendkívül erős sodra észrevétlenül húzza bele az olvasót az ábrázolt világba, s avatja be Ágh István emlékeibe.

A *Ballada* című versben a gyermeküknek fiúruhát készíttetni, a szállósi szabóhoz székén induló, távolodó öreg szülők látványa emelkedik nagyszerű sorsfogalattá. A „szívmeleg csöndben” a székén haladó és meg se szólaló szülők alakja köré az iszkázi táj elemeiből hirtelen olyan vonatkozásrendszer tömörül, amely egyszerre sűríti magába a parasztember hétköznapijait, szokásait, erkölcsi életét, népmeséit, balladáit és az *ember* sorsát. Alaplátványával: az úton szekerező ember rajzával a születéstől a halálig vezető élet-allegóriát közvetít és vele kontrasztban a mindenség morállal, hittel, sőt az egész emberi létezéssel szemben előbb csak semleges –, majd hívós és ellenséges kontúrjait. De ezek között az egyszerre hétköznapi és egyetemes koordináták között mint a megélhető idő legnagyobb értékeit mutatja fel a szeretet és a hűség értelmét. Sőt mindenféle létdráma ellenében ezeket mint a létértelem immanens tartalmait nevezi meg. A folyton lesben álló idővel szemben, a kötet egyik legemlékezetesebb darabjában, Ágh István így egész könyve időbirkózásainak alapsummázatát is közli.

Az elbeszélői pozíció visszafogott, valósággal depoetizált volta is eredményezi, hogy a megnyilatkozó versbeli személyiség nemcsak ebben a versben, hanem az egész kötetben is a leghétköznapibb ember, az *ember* médiuma lesz. Aki ezen a membránon át, torkában a vox humana hangszálaival – moráljában, tradícióinak áramain – nemcsak a magyar, hanem az európai ember képviselőjében, annak következetesen tarolt értékeit a történelem elmúlt ötven évén átcsempészve képes megszólalni. A verseket író ember arca mögül a Szabó Lőrincé mellett ezért az öreg Arany János tekintete is az olvasóra néz, a Margitsziget egykori lombjai, a „tölgyek alól”, a közel 130 évvel ezelőtti Budapest őszéből.

Ágh István könyve ugyanazt az utat folytatja tehát, amit a műköltészetben Balassi (*Az Ő szerelmének örök és maradandó voltáról*), Zrínyi (*Az idő és hírnév*) után négy évszázad alakított és teljesített tovább, s a kortársi pályákon is olyan műveket eredményezett, mint Weöres Sándor *Öröklét*, Juhász Ferenc *Kiáltás az idő ellen* vagy Nagy László *A zöld sátor elégiája* című alkotásai. *A megtalált időből* különleges figyelmet érdemel mégis ebben a mai – és több évszázados – sorban. Az időnek szánt teljes kötetben – már a címben is jelezve ezt a szándékát – Ágh István az idő, az emlékezés és a költészet, valamint a költői szelekció újfajta, harmadik évezredi viszonyaira, kapcsolódási lehetőségeire mutat rá; miközben egyértelműen jelöli meg azokat az emberi alapértékeket, amelyek nélkül az idő is csak: semmi. Hópihe, hiány, üresség egy meg nem értett – vagy kellően át nem gondolt – mindenség sikátoraiban.

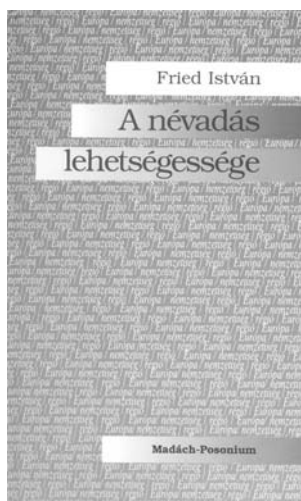
János Zoltán

KASS JÁNOS: GÖDÖRBEN (1976)

Fried István: A névadás lehetőségessége

NEMZETISÉG, RÉGIÓ, EURÓPA

Madách-Posonium Kiadó
Pozsony, 2004
165 oldal

A nyolc tanulmányt egységbe foglaló könyv az ugyancsak tanulmányértékű előszóban a nemzetiség, a régió és Európa fogalmi rendszer(ei)t Európa-fogalomba ötvözendőnek mondja, amely olyan egységet hoz létre, amelyben a „regionális gondolkodás nem fullad bele a kicsinyességbe, a provincialitásba, ahol a periféria nem a gőgös elzárkózás terepe, ahol a nemzetiségek (nyelvileg, kulturálisan stb.) sem a merev elkülönülés, sem a védekező-ellenálló szerepre kényszerültség elkötelezettjei, ahol a (számbeli) többség is »vallja« a pluralitás előnyeit, a többnyelvűség akarását, ahol az etnikai, a nyelvi sokszínűség, sokrétűség helyenként már érzékelhető, helyenként még csak képzelt (vagy megtervezett? van ilyen?) előnyei beépülnek az alkotmányokba... Mindez egyben a megsokszorozódó személyiség-identitások kialakulásában lehet érdekelt, miáltal a »nemzeti« elkötelezettség nem kevesebb lesz, hanem több [...]» (9). Ez a „Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet [...]» fajtájú emelkedett hangnemű és gondolkodásmódú vágyakozás hatja át Fried István jelen munkáját (és nem csupán ezt).

Fried két, az összehasonlító irodalomtudományban problematikus kérdés boncolgatásával foglalkozik: a nemzeti kisebbségek irodalmainak helye az irodalomközi folyamatban, valamint az egyes régiók irodalomközi együttesének státusa az európai (nyelvű) irodalmak együttesében; s ezekre, mint mondja, nincs eléggé határozott válasz. A kötetben lévő esettanulmányok a nemzetiség, a régió és Európa kulturális össze- és átszövődéseinek bemutatásai abból a célból, hogy ezen összeszövődések meglátszódjanak, tudatosuljanak, megmaradjanak: „az egység sokfélesége” alakuljon ki a sokféleség egységéből (15). A nemzetiség, a régió és Európa fogalmai igényelnék azt a nevet, amely „közös nyelvi formulává, koinévé válhatna” (17). A *névadás lehetőségessége* című első tanulmány (18–34) a Monarchia-szöveg fogalmának bevezetésével (is) utal minderre. Ami csak kulturális emlékeztetővé vált vagy válhatott, tehát nemcsak a szépirodalmi vagy publicisztikus alakulatokat, az egész Osztrák–Magyar Monarchiát átható érzést, gondolatiságot, hasonló beidegződéseket, gesztusokat, a mentalitás hasonlóságát, és az efféle tényezők hagyományozódását jelzi, jelenti e fogalom. Krúdy Gyula Szindbádjának otthonossága (Lembergben, Fiumében, vagy észak-magyarországi városkákban) eredhetett ebből. Töprengeni lehet, hogy mindez „közép-európai” sajátság-e, ám bizonyára nem kelet-európai. Fried a problémakörrel korábban is behatóan foglalkozott *A közép-európai szöveg univerzum* című köny-

vében (Budapest, 2002, 17), s korábban is, például a *Kelet- és Közép-Európa között* című kötetében (Budapest, 1986).

A *Szlovákok Pest-Budán a 19. században* című fejezet (35–50) a század közepén mintegy ötezres lélekszámú szlovák lakosság (számosan napszámosok) életét vázolja, illetőleg az egyetemen szláv katedra fölállítását kezdeményező Ján Kollár működésének egyes részleteit. Pesten és Budán, Budapesten fejlődhetett a szlovákok tudata, a szlovák kultúra, s ez a szlovák történelemben sem hanyagolható el. A szlovák kulturális törekvéseknek a reformkori magyar szellem teret engedett. 1839-ben a tizenhat éves Madách Imre édesanyját arról tájékoztatja, hogy a „régí posta-útszában” (ma is ez a neve a belvárosi Budapestben) „tót teátrum” nyílt, amelynek legközelebbi előadását meg kívánja tekinteni. A Madách-kutatást most Fried István gazdagítja azzal, hogy miféle, a lapok által meghirdetett előadásra készült a gyermekifjú Madách, ugyanis Fried a korabeli sajtóból megállapítja, hogy Spollarinarius von Maltitznak Zolky, az öreg diák című darabját játszották. Két évtized múltán Madách szlovákul szólal meg mint képviselőjelölt – a nemzetiségi jogigényeket nyilvánvalóan magáévá téve s nyilván nem felejtve fiatalkori élményét sem.

Ján Kollár és a magyar irodalom (51–68) a következő rész témája. Kollár és Kisfaludy Sándor a kelet-közép-európai kései petrarkizmus történetébe sorolódik Fried értékelésében a Slávy dcera (= A szlávok 'dicsőség' lánya) és a Himfy szerelmei – Kisfaludy nemzeti attitűddel, Kollár egyetemes(ebb) „szlávok” gondolattal. Emellett a közösség által használatos szókincsben, frazeológiában, nyelvi elgondolásban is különböznek, amit a tanulmány szerző néhány szöveghely elemzésével is igazol. – Az eddigi kutatás figyelmén kívül maradt, hogy Arany János is, Kollár is megírja (Kallimachustól merítve) az egri lány történetét; Arany balladát írt róla, Kollárnak egyik szonettjében bukkan föl. A két szerző történelemfölfogása természetesen más és más.

Foglalkozik Fried a Kollár által is, Vörösmarty által is feldolgozott epikus témával, amelyet Vörösmarty Toldy Ferentől, Kollár Imrich Lauček-től ismert meg. A harminc évig Pest-Budán lelkész Kollárnak, aki a gyermek Petőfit hittanra tanította, akár akarta, akár nem, tudomást kellett vennie a magyar irodalomról, s így ebből a nézőpontból is be lehet őt mutatni.

A Monarchia-szöveg fontos városáról, „A Dél Danzigja”. A csodálatos szép, de neurotikus Triesztről (69–85), amely Európa volt kicsiben, ad képet a következő fejezet. A huszadik század elejének trieszti kultúrája valójában az osztrák–olasz–zsidó–szláv összeszövődöttségéből állott, a jelenben lévő fölértékelődése a Béccsel, Csernovicccal, Prágával vagy Budapesttel kapcsolatba hozható „triesztiség” a régiók Európájának részeként észlelhető.

Neubauer Pál irodalmak/kultúrák között (86–102) való léte is esettanulmány a Monarchia-koinét összeszövő irodalmiságra. Neubauer prágai magyar és német nyelvű (valamint berlini) lapok munkatársa, a szlovákiai magyar és a német nyelvű irodalmak kritikus, aki – mint Fried megállapítja – „tapintatos írásaiban sem rejtette el, hogy az európai irodalmi mozgásokat tartja szem előtt” (100). A német irodalom és a magyar századforduló körüli modernség egymáshoz közelítőjének, a regényíró és műfordító Neubauernek, aki képzett zenész is volt, nem kedvezett a korszak, 1938 után különösen nem, mégis tevékenysége mintegy előlegezi a multikulturalitás irodalmi Közép-Európáját.

Richard Pražáknak a cseh történet- és irodalomtörténetírás hagyományainak örökösének és a cseh–magyar kapcsolatok kutatójának tanulmányairól ad képet a kötetben

A *cseh–magyar kapcsolatok tudósa* című rész (103–12). A cseh hungarológus nemcsak tanulmányaival, hanem fordításaival, a brünni magyar oktatás megszervezésével, évekig budapesti nagyköveti tevékenységével segítette elő a kelet-közép-európai térség kulturális összeszövöttségét. Pražák munkásságában Fried azt tartja a legfontosabbnak, hogy a cseh–magyar közös vonatkozások „egymásra vetítve igazabb és pontosabb önmagarázathoz vezethessenek” (112).

A *kelet-közép-európai lét- és tudatformák* (113–34) meghatározója a tudós szerző szerint az irodalmi léthelyzetben az „emigráció, valamint az a fölismerés, hogy a világ labirintus” (123). Jan Amos Komenský barokk regénye (*Labyrint světa a Ráj sredce* = A világ labirintusa és a szív Paradicsoma) rögzíti először a közép-európai térség három központi (?) országában is tevékenykedő filozófus, teológus, pedagógus író átélte emigráns léthelyzet állapotát, amely rávezette a világ útvesztő voltának meglátására. Fried István ugyanennek a világlátásnak a pontos leírását látja a posztmodern irodalom(elmélet)ben is. A Franz Kafka-i kastély megközelíthetlensége, az útról való letérés, a körben járás folytán a világkép és vágykép illuzórikussá válik, „a jelentésadás, a megnevezés elhalasztódik”; s ugyancsak a Komenskýra valló labirintus- és emigránsállapot mutatkozik meg szerzőnk szerint Bruno Schulznál, Márai Sándornál. A középpont nélküli labirintusban bolyongó személyisége(ek) fölismeréseiből adódik össze és alakul ki a Közép-Európa-diskurzus. Ebben a kulturális közösség, a közös szövegtényezők összjátékából alakul, amely egyszerre „emigráns és XX. századi (ám a barokktól és a manierizmustól örökölt)” (131).

Fried István tanulmánykötetét *Karl-Markus Gauss könyvének margójára* című írása zárja (135–60). A könyv – *A haldokló európaiak*, 2001 – útikönyv, beszámoló áttelepített, megsemmisítésre ítélt, munkatáborokba hurcolt, letagadott, beolvasztott (vagy beolvasztani szándékozott, semmibe vett népekről szól, „amelyeknek Európa kultúrája sokféleségét köszönheti” (Fried idézi Gausstól, 141). Fried a maga által szomorkásan ironikusnak tartott kommentárjait fűzi az aromunok (rég magyar nevükön: cincárok, akik valaha az egész Balkánt benépesítették, ma is nagyobb számban élnek Görögországban, Macedóniában, Albániában, Romániában és mindenfelé a kontinensen) népének sorsáról írtakhoz (áttelepítések, bebörtönzések, deportálások é. i. t.): az erdélyi szászok és örmények, a hajdani Szepes megyei cipszerek, az utóbbi időkben rohamosan fogyatkozó finnugor és más népek és népcsoportok létéről, illetőleg a nemlét közelébe érésükről mindig sajnálva a nyelvi-nemzeti (és vallási) kisebbség műveltségének, kultúrájának be nem épülését vagy felszámolódását az „európaiság”-ba.

Európa szövevényes nemzeti, nemzetiségi, nyelvi, kulturális viszonyaiban történt, ami történt a XX. században, s az Európai Unió fokozatos kiteljesedése sem jelenti a nemzeti és nemzetiségi problémák megszűnését, tisztességes megoldását. Az európai közgondolkodás – sajnálatos módon – nem azonos Karl-Markus Gausséval, s nem Fried Istvánéval sem, akinek e könyve remélhetőleg hat annyira, amennyire az illetén írások egyáltalán képesek (a kelet-közép-európai térségben), viszont ez ügyben is cinkos, aki néma.

Büky László

A Tiszatáj szolgálatában

BÚCSÚ ANNUS JÓZSEFTŐL

Október 8-án még Vörös Lászlót búcsúztatta a mélykúti temetőben. Senki sem gondolta, hogy két hónap múltán már ő sem lesz az élők sorában. Laci barátunk erényei közül a kitartó szolgálatot emelte ki. Azt az értéket, amely nem is oly régen (különféle mértékben persze) az emberek többségére jellemző volt. Ámde önérvényesítő, önmegvalósító körünkben talán hivatkozni sem ildomos rá. Ritkaság, mint az a bizonyos emberség. Itt-ott, egy-egy cseppben... Annus József a Tiszatáj-t szolgált, ez volt számára az ügy, ez volt az élete. 1970-ben került a szerkesztőségbe, 1972-től 1986-ig főszerkesztő-helyettes, 1989-től 1996-ig főszerkesztő.

Domokos Mátyás egyszer „poéta administrator”-nak nevezte, minden bizonnyal alkat és szerep szerencsés találkozására gondolt. Hiszen Annus Józsefben minden elképzelhető szerkesztői erény megvolt. Tudta, hogy a redaktornak nemcsak az ötletek tűzijátéka fontos, hanem a szívós, kitartó munka is. E csöndes megszállottság nélkül lapot hosszú távon nem lehet működtetni.

Illyés Gyula írja: „forgó tűzlapok, színpadok, - megannyi / pokol-üst, mely pörögve füstölög... Ez volt a tájkép, mes chers, ami várt”. Még mindig túl közeli, túl sok és sűrű ez a „hőskornak” számító két évtized. Igazoló jelentések és forró hangulatú Tiszatáj-estek, mámoros szilveszterek és szürke, csontkemény hétköznapiak, reménytelen csatározások a vidékiség démonaival és megtisztelő, fölemelő barátságok szellemi nagyságainkkal. Így teltek azok a hazug, mozdulatlan évek. („...nem hogy fény nem látszott az alagútban, de definitíve nem volt alagút” – mondja Esterházy.) Félévenként Tiszatáj-botrányok, karácsonyi támadások a megyei lapban, kipellengérezések az értekezleteken, ilyen-olyan aktívák (most megúsztad a dolgot, de vigyázz, a markunkban vagy!). Ebben az alattomos és hisztérikus légkörben (lényegében már a hatvanas évek közepétől) egy maroknyi csapat (fokozatosan megvalósult) álma volt, hogy a korábban bizony nem túl jó hírű folyóirat a provincia folyamatosan visszahúzó, béklyózó törekvéseivel szemben – művészi színvonala és feladatvállalása révén – a magyar kultúra centrumába érkezzon. Ebben a munkában – Kovács Sándor Ivánhoz, Ilia Mihályhoz vagy Vörös Lászlóhoz hasonlóan – Annus Józsefnek elévülhetetlen érdemei vannak.

Első írása 1958-ban jelent meg a Tiszatájban. Korai elbeszéléseinek gyűjteményét Pányván címmel adták ki. Görömbei András joggal emelte ki a gyermekkor meghatározó élményeit. Annus József novellái nem akartak szakítani a múlttal, inkább a forráshoz jártak vissza. 1978-ban így írt erről: „Legnagyobb hírre jutott »földim«, Erdei Ferenc említi szülőföldemet valamelyik írásában. A fiatal tudós és politikus testvérbátyjával a fronton át indult Makóra, útjuk a csanádi püspök birtokán, a Sándor-majoron át vezetett. Sovány és rongyos gyermekek, illedelmesen köszöntgető, ám emelkedő fejű béresek, öreg cselédek várták őket a legszélső ház sarkán, ahol friss tejjel, sárkemenccében sült kenyérrel kínálták

a jövevényeket. A szóban forgó szélső házban születtem. Akkor is ott laktunk édesanyámmal (apám még hadifogságban volt, nem tudtuk, él-e, hal-e), minden bizonnyal ott ácsorogtam négyévesen és fakón a szánni való gyülekezetben, amely akkor még érteni, hinni sem tudta, mi történik vele. Innen jöttem.” Az empirikus életközelség, a morális és lélektani érzékenység és eleven problémalátás ezért nyilatkozhatott meg írásaiban oly szuggesztíven. A tapasztalatot, az irodalmi igényű és hitelességű riport széppróza szintjére emelkedését tartotta fontosnak a második kötetet (Húsvéthétfő, kisregény, novellák, 1978) értékelő Vekerdi László is. Az életformaváltás megjelenítése azért sikeres, mert a tapasztalat logikája az érzelemvilág és hangulat pontos rekonstruálásával találkozik. Kimondva, kimondatlanul Tömörkény és Móra Ferenc szemlélete, írásmódja sejlik föl Annus József munkáiban. Távolabbi rokonságban pedig Tamási Ároné és Sütő Andrásé.

Aztán jöttek az újabb könyvek: Szintén Fickó (ifjúsági regény, 1980), Kodács király csatái (mese, 1982), Esti üzenetek (elbeszélések, 1984), Békebeli csaták (ifjúsági regény, 1986), Kánon (regény, 1989), Igazándi (ifjúsági regény, 1991), A meggyfa magasában (elbeszélések, 1997), Eltérített Pegazus (emlékezések, irodalmi anekdoták, 2003). A Tiszatáj Könyvekben Őszi vendéglátás címmel sajtó alá rendezte, jegyzetek és dokumentumok kíséretében kiadta Illyés Gyula valamennyi Tiszatájban megjelent művét. 1975 és 1983 között Illyés – Annus József szerkesztői közbenjárására – folyóiratunkban publikált leggyakrabban. Annus József talán egyik legszebb könyve az 1984-ben megjelent Esti üzenetek, melyhez Szilágyi Domokostól választott mottót az Öregek könyvéből: „Miért ragaszkodunk ahhoz, ami fáj? / Mert a fájdalom is: élet. / Virág a fájvirág is. / Mégis nehéz a válás önmagunktól.” A kötet novellái, tárcanovellái az öregségről szólnak, az öregek magányáról, az elszakadást szükségszerűen választó fiatalokról. A „földreszállt emlékeket és anekdotákat” közlő Eltérített Pegazus emlékezetes írásában (ENSZ-ülések a Lélek cukrászdában) régi makói irodalom- és kultúrabarátokat idézett. „Én nem akartam mást, mint e kedves öreg árnyak után néhány búcsúzó szót küldeni, s a kézfogásokat megköszönni.” Annus József valami nagyon fontosat tudott arról az eltűnt világról, melyet hiteles, szép életképekben örökített meg.

Illyés írja a Tiszatáj 1975. júniusi számában megjelent versében: „Nincs kibúvás a reglama alól.” Annus József azonban korán, fájdalmasan korán soroltatott a „menetszázadba”. Emlékét megőrizzük.

Olasz Sándor

Szerkesztői asztal

A Tiszatáj 2005-ös, 59. évfolyamának *tartalommutatóját* honlapunkon érhetik el kedves olvasóink: www.tiszataj.hu. A mutató Gyuris György munkája. Ugyanitt 1992-től kereshek és olvashatók a Tiszatáj közleményei. A tájékozódást mutatók (határon túli magyar irodalom, külföldi irodalom) segítik.

*

A szegedi Mozaik Kiadó Kass János 78. születésnapjára exkluzív albumot adott ki *Triptichon* címmel. A kötet a mester három metszetsorozatát (Tragédia, Shakespeare, Psalmus Hungaricus) tartalmazza.

*

Köszönjük olvasóinknak, hogy 2005-ben felajánlották jövedelemadójuk *1 százalékát* a Tiszatáj támogatására. Kérjük, tegyék meg ezt 2006-ban is!

A Tiszatáj Alapítvány adószáma:

19082349-2-06

Péter László 80. születésnapjára adtuk ki a Tiszatáj Könyvekben a mindeddig kötetben meg nem jelent folklorisztikai tanulmányokat *Népköltészet és irodalom* címmel. A mű a sorozat 49. kötete immár.

Márciusi számunk tartalmából

ZALÁN TIBOR, TÉREY JÁNOS versei

TŐZSÉR ÁRPÁD *Holan*-fordításai

DARVASI LÁSZLÓ regényrészlete

SZATHMÁRI ISTVÁN novellája

POLCZ ALAINE *Mészöly Miklósról*

Emlékezés a 125 éve született Bartók Bélára

Diákmelléklet: VADAI ISTVÁN *Tinódi Lantos Sebestyénről*